

ISSN 1999-5911 (Print)
ISSN 2960-2173 (Online)

ӘЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 4 (89) 2025 ж.

AL-FARABI

JOURNAL OF SOCIO- HUMANITARIAN STUDIES

ҚР ҒЖБМ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
ШЖҚ РМК «ФИЛОСОФИЯ,
САЯСАТТАНУ ЖӘНЕ
ДІНТАНУ ИНСТИТУТЫ»

Мерзімді баспасөз басылым-
дарын және (немесе) ақпарат
агенттіктерін есепке алу туралы
куәлік № 13403-Ж 22.02.2013 ж.

Журнал ҚР ҒБМ Білім және
ғылым саласындағы бақылау
комитетінің философия және сая-
си ғылымдары бойынша негізгі
ғылыми нәтижелерін жариялай-
тын ғылыми басылымдар тізіміне
енгізілген. (Комитет бұйрығы
05.07.2013 ж. №1033; Комитет
бұйрығы 20.08.2013 ж. № 1201).

2003 ж. шығарыла бастады
Жазылу көрсеткіші – 74671

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

**ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР МЕН ЗЕРТТЕУЛЕР –
НАСЛЕДИЕ АЛЬ-ФАРАБИ: ПЕРЕВОДЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ**

Калишева Н.Х., Нүсіпова Г.И.

Жалпыадамзаттық гуманизм идеалдары
аясындағы Әбу Насыр әл-Фараби ілімі.....3

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОСОФИЯСЫ –
КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ В ПОТОКЕ ИСТОРИИ**

Кадыржанов Р.К., Насырова М.Ю.

Абай и Алаш: в поисках нации и справедливости.....13

Сырғабаяев С.Б., Құсаинов Д.Ө., Темірова Г.С.

Қазақ кескіндемесінің мәдени-гносеологиялық
бастауларының философиялық арналары.....25

Kalnazarov A., Shamakhay S., Kemerbay R.A.

Philosophical Foundations of Mythmaking in the
Representation of Kazakh Statehood.....36

Нысанбаев А.А.

Әлихан Бөкейханның қазақ мемлекеттілігі жайлы
философиялық тұжырымдамалары.....49

**ҚАЗІРГІ ЗАМАН ФИЛОСОФИЯСЫ: ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЛАБОРАТОРИЯСЫ -
СОВРЕМЕННАЯ ФИЛОСОФИЯ: ТВОРЧЕСКАЯ
ЛАБОРАТОРИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

Tyukmaeva A.M.

Conceptual and Semantic Aspects of Semiosis
of Y. M. Lotman and C. S. Pierce.....64

*Мулдашева Г.Б., Тлеуханов Н.С., Санбаева Н.С.,
Лягавина В.Н.*

Семиотический редукционизм и ее влияние
на развитие культуры: философский аспект.....73

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28, www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dīntanu institutuy
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

АЛ-ФАРАБИ

ЖУРНАЛ СОЦИОГУМАНИТАРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ

РГП на ПХВ «ИНСТИТУТ
ФИЛОСОФИИ, ПОЛИТОЛОГИИ
И РЕЛИГИОВЕДЕНИЯ»
КОМИТЕТА НАУКИ
МНВО РК

Свидетельство о постановке
на учет периодического
издания и (или)
информационного агентства
№13403-Ж от 22.02.2013 г.

Журнал включен в перечень
научных изданий, рекомендуемых
Комитетом по контролю в сфере
образования и науки МНВО РК для
публикации основных результатов
научной деятельности по философ-
ским и политическим наукам
(приказ Комитета от 05.07.2013 г.
№ 1033; приказ Комитета от
20.08.2013 г. № 1201).

Издается с 2003 г.

Подписной индекс – 74671

АЛ-ФАРАБИ

ӘЛЕУМЕТТІК-ГУМАНИТАРЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖУРНАЛЫ

№ 4 (89) 2025 г.

*Тәттібек Н., Құрманбаева Л.Т., Кобегенова Г.Ж.,
Абдиханарова Г.А.*

Биомедициналық этиканың философиялық
мәселелері.....83

АДАМ. ҚОҒАМ. МӘДЕНИЕТ - ЧЕЛОВЕК. ОБЩЕСТВО. КУЛЬТУРА

Jamanbalayeva Sh., Burova E., Adamidi A.

Artificial Intelligence as a paradigm of modernization:
conditions, perception, and risks (an interdisciplinary
approach).....96

Садыкова Т.М., Какимжанова М.К., Анламасова Ы.Ж

Жаһандану контекстіндегі мәдениеттердің өзара
ықпалдастығы: тарихи үдерістер мен қазіргі заманғы
тенденциялар.....116

ДІН ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАН - РЕЛИГИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

*Кожамжарова М.Ж., Аубакирова С.С., Салимова Р.С.,
Мажитова А.Ә.*

Индикаторы религиозности сознания и религиозной
грамотности: теоретико-методологический анализ
и эмпирическое исследование.....129

Очилов С.С.

Классификация и толкование этических понятий
во взглядах Имама Али.....144

Шанбаева А., Қаңтарбаева Ж., Бағашаров Қ.

Қазақ даласында әйел-қыздардың діни сауат ашу
мүмкіндіктері159

З.К. Шаукеновой – 60!.....171

Р.К. Кадыржанову – 75 лет!.....172

Наши авторы.....173

Our authors.....175

Content.....177

© Философия, саясаттану және дінтану институты
050010, Алматы, Шевченко көшесі, 28 www.alfarabijournal.org

© Filosofia, saiasattanu және dıntanu instituty
050010, Almaty, Şevchenko köşesi, 28, www.alfarabijournal.org

ЖАЛПЫАДАМЗАТТЫҚ ГУМАНИЗМ ИДЕАЛДАРЫ АЯСЫНДАҒЫ ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИ ІЛІМІ*

¹Калишева Н.Х., ²Нүсіпова Г.И.*

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

²ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты
(Алматы, Қазақстан)

¹kalish29@mail.ru, ²gulnussipova@gmail.com

¹Kalisheva N., ²Nussipova G.*

¹Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

²Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

¹kalish29@mail.ru, ²gulnussipova@gmail.com

Аңдатпа. Бұл мақалада Әбу Насыр әл-Фарабидің саяси-құқықтық көзқарастары жалпыадамзаттық гуманизм идеяларын бекіту тұрғысынан жан-жақты талданады. Осы контексте адамдарды басқару қағидаттары мен тетіктерін айқындауға, саяси бірлестіктер қызметі арқылы бақытқа жету жолдарын табуға ықпал ететін түрлі саяси қауымдастықтардың қызмет ету ұстанымдары мен нормалары қарастырылады. Адамның әлеуметтену мәселелеріне, қоғамның қалыптасу тәсілдері мен қоғамдық тұрақтылық факторларына ерекше назар аударылады. Мақалада әл-Фараби философиясының негізгі категориялары еркіндік, әділеттілік, ізгілік, бақыт және ақыл-ойы талданады. Бұл ұғымдар ойшылдың кемел қоғам және «қайырымды қала» туралы ілімінің адамгершілік-гуманистік негізін құрайды. Әл-Фараби мемлекетті жалпы бақытқа жетудің құралы, ал билеушіні – белсенді ақылдың, даналық пен парасаттылықтың иесі ретінде қарастырады.

Сондай-ақ, әл-Фарабидің дінге қатысты көзқарастары да талданады. Ол дінді ағартушылықтың бір тармағы ретінде түсіндіреді және әртүрлі наным-сенімдердің қатар өмір сүруін мүмкін деп санайды. Антикалық және исламдық зияткерлік дәстүрлерді үйлесімді біріктіре білген әл-Фараби философиясы адамдардың бақытқа, рухани кемелдікке және еркін таңдау құқығына деген теңдігін бекітеді. Ойшылдың ақыл-ой, әділеттілік және адамгершілікке негізделген басқару туралы идеялары қазіргі заманғы гуманистік және әлеуметтік-философиялық ізденістер контекстінде өз маңызын жоғалтқан жоқ.

Түйін сөздер: әл-Фараби, саясат, дін, қоғам, ізгілік, адамгершілік, бақыт.

ӘЛ-ФАРАБИ МҰРАСЫ: АУДАРМАЛАР ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУЛЕР

* Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитетімен қаржыландырылған (Грант АР26199931 «Түркі-қазақ философиялық дәстүрі: қазіргі қазақстандық қоғамның трансформациялану үдерісіндегі негізгі идеялар мен басымдылықтары»).

*Автор-корреспондент - Нүсіпова Г.И., gulnussipova@gmail.com

Kіріспе

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің ғылыми мұрасы көптеген ғасырлар бойы өзінің құндылығы мен өзектілігін жоғалтпай, саяси, мәдени және рухани тарихты зерттеушілер назарында сақталып келеді. Ол адамзат өркениетінің даму тарихында ерекше орын алып, философиялық ойдың қалыптасуына өлшеусіз үлес қосты. Әл-Фарабидің қоғамдық-саяси көзқарастары - бүкіл адамзаттың бақыты мен игілігіне бағытталған, Ғалам үйлесімділігінің әмбебап заңдылықтарына негізделген мінсіз қоғамдық құрылымның жобасы ретінде қарастырылады. Ойшылдың саясат, мемлекет және билік туралы ілімінде қоғам мен мемлекеттің пайда болуы, олардың ұйымдасу принциптері мен басқару түрлері жан-жақты талданған. Бұл еңбектер әл-Фарабидің өз дәуірінің әлеуметтік және адамгершілік мәселелерін шешуге ұмтылғанын көрсетеді. Ол қоғам өмірінен оқшау болмаған, қайта заманының маңызды қоғамдық процестерінің бел ортасында өмір сүріп, адам мен қоғамның жетілуі жөніндегі ілімін терең пайымдаған. Философтар билік басында тікелей қызмет атқармағанымен, билік иелеріне жақын жүріп, саяси өмірді бақылау арқылы өз дәуірінің әлеуметтік мәселелерін терең түсіне алған. Тарихи деректерге сүйенсек, әл-Фараби Халеп (Алеппо) сұлтаны Сайф ад-Даула сарайында өмір сүрген [1]. Дегенмен, кейбір зерттеушілердің пікірінше, әл-Фараби аскеттік өмір салтын ұстанып, саяси қызметке қатысудан бас тартқан, билік иелерінен бойын аулақ ұстаған. Соған қарамастан, ол ислам философиясы тарихында саясат туралы ең көп еңбек жазған ойшыл болып саналады. Мың жылдан астам уақыт өтсе де, оның саяси идеялары исламдық саяси ойдың биік үлгісі ретінде бағаланып келеді [2].

Зерттеу әдіснамасы

Жұмыстың әдіснамалық негізін тарихи-философиялық және салыстырмалы талдау әдістері құрайды, сонымен қатар әл-Фарабидің саяси-құқықтық көзқарастары оның философиялық трактаттарына мәтіндік және жүйелік талдау жасау арқылы қарастырылды. Ойшылдың идеялары антикалық және исламдық философиялық дәстүрлермен салыстырмалы түрде саралай отырып, олардың өзара сабақтастығы мен айырмашылықтары айқындалды, тарихи-генетикалық әдіс арқылы әл-Фарабидің саяси ілімінің қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-мәдени және рухани алғышарттар талданды.

Әл-Фарабидің саяси және құқықтық көзқарастарының философиялық негіздері

Әл-Фарабидің саяси-құқықтық көзқарастары оның бірқатар еңбектерінде: «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Азаматтық саясат», «Мемлекет қайраткерінің афоризмдері», «Бақытқа жету жолын көрсету», «Бақытқа қол жеткізу туралы», сондай-ақ Платонның «Заңдар» атты еңбегіне жазған түсіндірмелерінде жүйелі түрде баяндалады. Бұл трактаттарында ойшыл әлем мен адамзат қоғамының біртұтастығы, адам бойындағы азаматтық

қасиеттердің дамуына негіз болатын ұжымшылдық қағидасы және мақсаттылық ұстанымы сияқты жалпыфилософиялық ұстанымдарға сүйенеді.

Әл-Фарабидің саяси идеялары Платон мен Аристотель негізін қалаған антикалық дәстүрдің заңды жалғасы болып табылады. Оның пікірінше, саясаттың басты мақсаты – қайырымды (ізгілікті) басқаруды ұйымдастыру мен сақтаудың жолдарын, сондай-ақ, Ізгілік пен Бақытқа жетудің тәсілдерін зерттеу. Әл-Фараби мемлекет, саясат және билік ұғымдарын кей жағдайда өзара жақын мағынада қолданады, алайда Платоннан айырмашылығы – оның ілімінде қоғам ұғымы мемлекет ұғымынан бұрын тұрады. Қоғам мемлекеттік құрылым ретінде өмір сүрмеуі мүмкін, бірақ мемлекет әрқашан қоғамның ажырамас бөлігі болып табылады. Аристотельдің идеяларын жалғастыра отырып, әл-Фараби мемлекетті адамдардың қан туыстығына немесе әскери одаққа негізделген бірлестік емес, бақытқа жетуге деген ортақ ұмтылыстан туындайтын саяси қауымдастық деп анықтайды. Осылайша, әл-Фараби үшін мемлекет – адам мен қоғамның рухани кемелдікке жетуін қамтамасыз ететін, ізгілікке негізделген тұтас жүйе болып табылады.

Адамдардың саяси бірлестікке ұмтылуы – тіршілік етуге қажетті құралдарды бірлесіп табу қажеттілігінен туындайтын табиғи заңдылық. Әл-Фараби бұл туралы былай дейді: «Адам өз табиғаты бойынша солай жаратылған, – дейді ол, – өзінің өмір сүруі мен ең жоғары кемелдікке жетуі үшін көптеген нәрселерге мұқтаж. Бірақ ол нәрселердің барлығын жалғыз өзі қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан адам өзіне қажет дүниелердің жиынтығынан әрқайсысын бөлек-бөлек жеткізіп беретін адамдар қауымына мұқтаж. Сол сияқты әрбір адам өзге біреуге дәл сондай қатынаста болады. Міне, сондықтан да өзара көмектесетін көптеген адамдардың бірігуі арқылы ғана, әркім өзгенің өмір сүруіне қажетті нәрсенің бір үлесін беріп отырған жағдайда ғана адам өз табиғатына сай кемелдікке жете алады... Сол себепті де адамзат қоғамдары пайда болды» [3]. Осы пайымдау арқылы әл-Фараби адамның табиғаты әлеуметтік болмыспен тығыз байланысты екенін және оның өмір сүруі басқа адамдармен бірлескен іс-әрекетке тәуелді екенін негіздейді. Философтың түсінігінде, Жоғары Игілік пен кемелдікке жету тек қоғамдық ұйымдасу арқылы, яғни «қала» өмірі арқылы мүмкін. Ол «қаланы» адамзат қоғамының дамуындағы ең жоғарғы саты ретінде қарастырады. Әл-Фараби үшін идеал – «қайырымды қала», яғни тұрғындары бір-біріне өзара жәрдемдесіп, ең жоғары кемелдікке, шынайы бақытқа ұмтылатын қоғам [4, 196–197 б.].

Ойшылдың әлеуметтік-саяси ілімінің өзегін адам денесінің, қоғамның (қаланың) және ғаламның құрылымдық тұтастығын бейнелейтін үйлесімділік идеясы құрайды. Әл-Фараби қоғамның құрылымын ғаламдық қатынастың ажырамас бөлігі ретінде қарастырып, оны тұтас философиялық дүниетаным шеңберінде түсіндіреді. Оның пікірінше, қоғамның дамуы үшін адам алдымен ғаламның ішкі бірлігін, яғни Бірінші және Екінші себептердің, сондай-ақ, Белсенді Ақылдың мәнін танып-білуі қажет. Ғаламдағы үйлесімділікті түсіну - мәңгілік білімге жол ашудың және сол арқылы үйлесімді қоғам орнатудың басты шарты.

Әл-Фараби «Азаматтық саясат» еңбегінде жоғарғы билік өнеріне айрықша мән береді. Ол билікті адамдардың бақытына жетуіне жағдай жасайтын негізгі құрал ретінде қарастырады. Философияның түпкі мақсаты – адамды кемелдікке,

ал кемелдіктің жоғарғы нүктесі – бақытқа жеткізу. Сондықтан әл-Фарабидің саяси ілімі моральдық сипатқа ие: бақытқа жету адамның ерік-жігерін жетілдіруімен және нәпсіні ақылға бағындыруымен тығыз байланысты. Әл-Фараби іліміне сәйкес, ақыл заңдарына сай өмір сүретін адамдар өзара жауласпайды, керісінше, бір-біріне қолдау көрсетіп, қоғам игілігі жолында бірлесе әрекет етеді. Мұндай адамдар рухани тұрғыдан еркін, адамгершілік жағынан жетілген және өзін-өзі кемелдендіруге қабілетті тұлғалар болып табылады. Осылайша, әл-Фарабидің философиялық ілімі адамның әлеуметтік табиғатын, қоғамның үйлесімді құрылымын және бақытқа жетудің моральдық шарттарын біртұтас жүйеде қарастырып, адам мен қоғамның рухани кемелденуінің тұжырымдамасын ұсынады.

«Азаматтық саясат» атты еңбегінде, яғни оның алғашқы әлеуметтік-саяси идеялары көрініс тапқан трактатында, философ қоғамның пайда болуы мен дамуының себебін адамдардың материалдық және рухани қажеттіліктерін өтеу қажеттілігімен байланыстырады. Кейінірек «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары жайлы трактатында» әл-Фараби қоғамның әртүрлі түрлерін – отбасы, қалалық аудан тұрғындары, қауым, қайырымды және надан (қайырымсыз) қала тұрғындары және т.б. – неғұрлым терең талдауға тырысады.

Араб-мұсылман мәдениеті негізінен қалалық мәдениет болған, сондықтан қала әкімшілік-аумақтық және саяси-экономикалық орталық ретінде аса маңызды рөл атқарды [5, 156–214 б.]. Әл-Фараби өз еңбектерінде «қала» ұғымын түрлі мағыналық деңгейлерде қолданады. «Қала» – жай ғана әкімшілік бірлік емес, ол саяси өмірге азаматтық қатысуға негізделген адамдардың мемлекеттік ұйымын білдіреді. Осы тұрғыдан алғанда, әл-Фарабидегі «қала» ұғымы ежелгі грек полисімен мағыналас.

Өзінің саяси идеалдарын әл-Фараби «қайырымды» және «надан» (немесе «қайырымсыз») қалаларды салыстыру арқылы дамытады. Ол адамзат бақытқа тек моральдық жетілу арқылы жете алады деп сеніп, бұл жолды қоғамның ағартушылық деңгейімен байланыстырады. Әл-Фараби утопиялық түрде білімді – ізгіліктің, ал надандықты - адам бойындағы кемшіліктер мен жамандықтардың бастауы деп есептейді. Қайырымды және надан қалалар тұрғындарының адамгершілік бағыт-бағдары арқылы ойшыл жақсылық пен жамандық, әділет пен әділетсіздік, теңдік пен еркіндік сияқты ұғымдарға өзіндік философиялық түсінік береді.

Адамзат қауымдастығының қоғамдық идеалы – «қайырымды», яғни кемел қала – әл-Фарабиде «қарсы салыстыру» логикалық әдісі арқылы айқындалады. Мінсіз қалаға қарсы қойылған «надан» қалалар оның әлеуметтік-саяси тұжырымдарын айқындай түседі. Әл-Фараби бұл сипаттамалар арқылы өз заманының шығыс феодалдық қоғамындағы әлеуметтік кемшіліктерді бейнелеген деуге болады. Феодалдық және әскери аксүйектерді ол «даңққұмар» және «билікқұмар» қалалармен, ал еңбекші халық пен саудагерлерді – «қажеттілік» және «айырбас» қалаларымен байланыстырады. Шығыс дәстүрінде сауда жоғары бағаланғанымен, әл-Фараби «айырбас қаласын» «төмен қала» ұғымымен теңестіреді. Ол «төмен қала» – «айырбас қаласының» жетілген түрі деп түсіндіреді. Мұндай қауымдастықтар тән рақаттарына ұмтылып, бұрынғы құндылық жүйелерін шектен тыс және ойсыз тұтынуға бейім келеді. Бұл өз кезегінде қоғамның рухани және мәдени құлдырауына алып келеді.

«Қажеттілік» қаласы – өмір сүруге қажетті табиғи игіліктерді бірлесіп табуға бағытталған қауымдастық болғанымен, ол адамның ең жоғарғы кемелдік дәрежесіне жетуіне жағдай жасай алмайды. Мұндай қала – адамның саяси табиғатының көрінісі. Болмыстың мәңгілік шындығын (Бірінші Себепті) танымайынша, мұндай қалалардың тұрғындарына «қайырымды қалаға» ену мүмкін емес. Дегенмен, әл-Фараби тәрбиенің және білімнің көмегімен мұндай мүмкіндік бар екенін жоққа шығармайды. Ал даңқ пен атаққа жету мақсатында өзара көмек көрсетуге негізделген қауымдар («рөлдік» қоғам үлгісі) – шынайы еркіндікке қол жеткізе алмайтын өткінші қауымдастықтар, өйткені олардың өмір сүруі сыртқы әлеуметтік рөлдермен шектелген.

Әл-Фараби қоғамның өмір сүру мақсаты ретінде басқа халықтарды бағындыруды көздеуді адамзат табиғатына және ақылға қарсы зиянды дәстүр деп санаған. Сондықтан ол «билікқұмар» қалаларды «надан» қалалардың бір түрі ретінде атап, өз еңбегі «Азаматтық саясатта» қатал сынға алады. Философ соғысқұмарлықты, билеушілердің ашкөздік пен өзімшілдік ниеттерінен туындайтын соғыстарды айыптап, адамдар арасындағы жалпы жаулық идеясын теріске шығарады. Сонымен қатар, ол адамзаттың табиғи өзара тәуелділігін дәлелдей отырып, соғысты толығымен жоққа шығармай, оны кей жағдайда «мәжбүрлі тәрбиелеудің» ерекше түрі ретінде қарастырады.

Әл-Фараби «надан» қалалардың табиғатын сипаттай отырып, олардың басқару жүйесінің ерекшеліктеріне, сондай-ақ қоғамды дағдарысқа әкелетін теріс өзгерістердің себептері мен тетіктеріне назар аударады. Оның пайымдауынша, мұндай қалаларда экономикалық даму мен рухани-адамгершілік жетілудің шектеулілігі қоғамдық игілікке жетудің басты кедергісі болып табылады. Бұл шектеулілік, ең алдымен, «надан» қалаларда айқын көрінсе, «адасқан» және «әдепсіз» қалаларда әлсіздеу байқалады.

Әл-Фараби қалалардың – қоғамдық бірлестіктердің күрделі жүйесі ретіндегі жұмыс істеу механизмін түсіндіру үшін екі негізгі өлшемді алға тартады: шынайы бақыт туралы білім немесе білмеу және оған жету жолындағы әрекет немесе әрекетсіздік. «Надан» қалаларда адамдар тек бақыттың мәнін білмей қоймай, соған жету жолында әрекет ету мүмкіндігінен де айырылған. Мұндай қалалар қазіргі заманның тоқырауға ұшыраған, белсенді өмірлік ұстанымы жоқ қоғамдарын еске салады, мұнда адамдарды әрекетке итермелейтін жалғыз қозғаушы күш – пайдакүнемдік пен есепшілдік.

Егер «надан» қалаларда шығармашылық пен белсенді іс-әрекетке негіз қаланбаған болса, «әдепсіз» қалаларда мұндай алғышарттар бар. Әл-Фараби үшін олардың басты ерекшелігі – шынайы бақыттың мәнін ғана емес, оған жетудің нақты жолдарын да білуінде. Алайда мұндай қоғамдарда әлеуметтік идеалға жетуге кедергі болатын бір ғана себеп бар – ол бар білім мен сенімге қарсы бағытталған әлеуметтік белсенділік түрлері. Ойшылдың пікірінше, әлеуметтік тұрғыда «әдепсіздік» – бақыттың және оған жету жолдарының мәнін білетін, бірақ соған қарама-қарсы әрекет ететін адамдар мен әлеуметтік топтардың мінез-құлқын білдіреді. Әл-Фараби ұсынған қалалар классификациясында адамгершіліктің әлеуметтік мәртебесі негізгі өлшемдердің бірі болып табылады. Бұл мәселе бүгінгі күні де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ол тек жеке тұлғаның рухани және моральдық жетілуі тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар қазіргі

қоғамдардың әлеуметтік-саяси даму бағытын айқындау тұрғысынан да үлкен маңызға ие.

«Адасқан» қалалардың «әдепсіз» қалалардан айырмашылығы – жалған білімге және қоғамдық өмірді ұйымдастырудың иллюзорлық қағидаларына сүйенеді. Мұндай қоғамдарда бастапқыдан-ақ қоғамдық кемелдікке жету мүмкіндігі шектеледі. Әл-Фараби «әдепсіз» қалаларды «ұжымдық» қалалармен салыстырады. Оларды біріктіретін ортақ идея – ешбір моральдық қағидалармен шектелмеген ерік үстемдігіне негізделген анархия ұстанымы. Мұндай қалаларда мақсатты ынтымақтастықтың негізі болмайды.

Ортақ мақсаттар мен ынтымақтаса әрекет ету ниетінің болмауы, сондай-ақ шексіз еркіндікке ұмтылу – әл-Фараби сипаттаған «ұжымдық» қаланың басты белгілері. Бұл қала «надан» қалалардың иерархиясында соңғы, алтыншы орында тұр. Әл-Фарабидің осы типтегі қалаға көзқарасы екіұшты. Бір жағынан, басқарусыз қоғам анархия мен ретсіздікке алып келеді, бұл философ үшін әлеуметтік зұлымдықтың көрінісі. Екінші жағынан, шексіз еркіндікті ұстанатын мұндай қоғамда әл-Фараби тәртіп (жоғары) пен хаос (төменгі) арасындағы қайшылықты адамның шығармашылық қабілетінің көрінісі, яғни «жаратушы күштің» айғағы ретінде қарастырады. Әл-Фарабидің пайымдауынша, еркіндік ұмтылысы адамның бойында үнемі қайшылық тудырады - ол нені таңдауға және неден бас тартуға тиіс екенін, әлеуметтік нормалар мен олардан ауытқулардың арасындағы тепе-теңдікті сақтауды талап етеді. Ортағасырлық Шығыста жеке тәуелділік пен билік беделі үстем болған жағдайда, олардың антиподы - абсолютті еркіндікке ұмтылу заңды құбылыс еді. Алайда әл-Фараби хаос пен тәртіптің өзара байланысы, яғни қоғам дамуының өзін-өзі ұйымдастыру мен өзін-өзі күйрету процестері ретінде алмасып отыратынын терең талдап көрсетпеді.

Еркіндікті әлеуметтік құбылыс ретінде екіұшты бағалау әл-Фарабидің «ұжымдық» қалаға деген ерекше көзқарасын анықтайды. Оның пікірінше, еркін рух қағидасы қоғам азаматтарының теңдігін қамтамасыз етіп, әр адам үшін еркіндікті кеңейтетін билік түрін ең тиімді басқару моделі ретінде белгілейді. Мұндай қоғамда билік халықтың еркімен сайланады және тек солардың қалауы бойынша жүзеге асырылады. Әл-Фарабидің саяси ілімінде «ұжымдық қала» моделі мінсіз қаланың алғашқы үлгісі ретінде көрінеді. Қоғамдық құрылымның бұл түрі барлық кемшіліктеріне қарамастан, жеке тұлға еркіндігі ұғымын жаңаша түсіндіруімен ерекшеленеді.

Әл-Фараби «ұжымдық» қалаға қарсы ретінде «қайырымды қаланы» ұсынады – ол барлық жетілмеген қалалардың теріс қасиеттерінен арылған мінсіз қоғамның бейнесі. Мұндай қалада шынайы бақыт туралы дұрыс білім мен сол білімге сай әрекет бірлікте жүзеге асады. Әл-Фарабидің «Азаматтық саясат» еңбегінде еркіндік идеясы кемел қоғамдағы билік механизмін негіздеу арқылы көрініс табады. Мінсіз қалада саяси басшының (қала басшысының) абсолютті еркіндігі басқарудың ерекше сипатын анықтайды. Мұнда тек табиғи шектеулерге – яғни билеушінің тумысынан бойына біткен даналық, ізгілік және ақыл-парасат сияқты қасиеттеріне ғана жол беріледі.

Әл-Фараби мемлекеттік басқару нысандарын талдауға айрықша көңіл бөледі. Ол басқарудың екі шартты түрін ажыратады: 1) ерікті басқару – шынайы бақытқа жеткізетін өмір салтын орнатуға бағытталған; 2) надандық басқару – қоғам

идеалынан алыстататын бағыт. Әл-Фарабидің пайымдауынша, басқару өнерін меңгеру тек басқару теориясын игерумен шектелмейді, ол сонымен қатар ұзақ саяси тәжірибе арқылы қалыптасады. Осы екі қырдың үйлесімі нақты жағдайда ең қолайлы басқару түрін анықтауға мүмкіндік береді. Сондықтан әл-Фараби мемлекеттік басқару нысандары туралы мәселені қала басшысына қойылатын талаптар тұрғысынан қарастырады. Басшы даналыққа, мемлекеттік заңдар мен басқару қағидаларын білуге, оларды іс жүзінде қолдану қабілетіне, әскери істі меңгеруге, әділеттілікке, ақиқатқа сүйіспеншілікке және тағы басқа қасиеттерге ие болуы тиіс – барлығы он екі қасиет. Алайда, ең басты басымдық оның тәрбиеші ретіндегі қасиеттеріне беріледі. Басшы халықты жалпыға ортақ бақытқа жетелейтін бағытта сауатты түрде басқаруы керек. Мұндай дарын мен қабілет тек табиғи ұлылыққа ие, белсенді ақылмен байланысы бар адамда ғана болуы мүмкін.

Әл-Фараби, барлық ізгі қасиеттердің бір адам бойында толық тоғысуы екіталай екенін түсінгендіктен, егер мұндай қасиеттердің бәрі бір адамның бойынан табылмаса, бірақ екеуінің бірі данышпан, екіншісі қалған талаптарға сай болса, онда екеуі бірігіп қала басшысы бола алады деп көрсетеді.

X ғасырдағы араб-мұсылмандық Шығыста қоғамдық-саяси қатынастардың жетекші түрі - жеке тәуелділік қатынастары болды. Әл-Фараби феодалдық монархияны мемлекеттік басқарудың ең беделді түрі ретінде мойындады. Тұлға мен қоғам арасындағы әлеуметтік байланыстардың басым сипаты ортағасырлық шығыс қоғамының ұйымдасуының негізгі қағидатын айқындады: саяси және әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан билеушінің шексіз билігі. Жеке адамның рухани өмірі, егер ол мемлекетке қарсы әрекеттер туғызбаса, әркімнің ішкі ісі ретінде танылды. Әл-Фараби, шамасы, теократиялық құрылымды қолдаушы болған. Алайда ол кемел қоғамда «аса лайықты» билеушілердің ұжымдық басқару мүмкіндігін де жоққа шығармайды. Бұл идея сол дәуірдегі мұсылмандық қоғамдық ой үшін жанашыл құбылыс болды.

Бақытқа жетуге дін де белгілі бір деңгейде ықпал етуі тиіс. Мәдени тұрғыдан алғанда, сенімге төзімділік жағдайында әртүрлі діни-қауымдық дәстүрлердің – араб-мұсылман, араб-христиан, сирия-христиан, иудей, иран-мұсылман, иран-зороастризм және басқа да бағыттардың – өзара игі ықпалдастығы жүзеге асты. IX–X ғасырларда ортақ рухани құндылықтар мен мақсаттарды бөліскен мұсылмандар, пұтқа табынушылар, иудейлер мен христиандар антикалық ғылыми және философиялық мұраларды зерттеу негізінде ынталанып, ғылыми жиналыстарға (мәжіліс, даналық үйлері) бірікті. Бұл ортада еркін ойлау рухы, пікір мен идеялардың еркін алмасуы, ақиқаттың біртұтастығына және барлық діндердің адамзат ақиқатын бейнелі түрде жеткізетініне сенім үстем болды. Дін философиядан алшақ бұқара халықты ағартудың бір түрі ретінде пайдалы деп танылды. Әл-Фараби өзіне тән кең дүниестаныммен қандай да бір нақты дінді емес, жалпы дінді – дүниені қабылдаудың ерекше тәсілі ретінде қарастырады. Мұсылмандық орта ғасырдың өзге ойшылдарынан айырмашылығы, әл-Фараби «ізгі» қалалар мен халықтар түрлі дінді ұстануы мүмкін, бірақ оларды сенім ортақ бақытқа біріктіріп тұрады деп есептейді. Сондықтан әл-Фарабидің кемел мемлекет туралы ілімінде исламдық идеологияға немесе әлеуметтік идеалға жетудегі шариғаттың рөліне тікелей сілтемелер кездеспейді. Бұл бағыт оның сенімнен гөрі логикалық дәлелге басымдық беру ұстанымымен түсіндіріледі.

Әл-Фараби ілімі Құдайды Бірінші Себеп ретінде рационалды түрде тану мен түсіндірудің мүмкіндігін бекітеді. Бір жағынан, әл-Фарабидің философиялық көзқарасы түпкі мақсаттары жағынан өз дәуіріндегі теологиялық түсініктерге жақын. Екінші жағынан, оны толықтай діни дәстүршіл көзқарастармен теңестіруге болмайды. Жалпы алғанда, оның кемел қала туралы тұжырымдамасы – діннен жоғары сипатқа ие.

Қорытынды

Әл-Фарабидің саяси философиясы қоғам өмірінің көптеген қырларын талдау арқылы әртүрлі саяси қауымдастықтардың қызмет ету қағидаттары мен нормаларын зерттейді, яғни адамдарды басқарудың қағидаларын және саяси бірлестіктердің қызметі арқылы жалпы бақытқа жету жолдарын айқындайды. Бұл ретте мемлекет – бақытқа жетудің тек құралы болып табылады. Әл-Фараби философияны, соның ішінде саяси философияны да, гуманистік білім берудің жоғары мақсаты деп таныды. Ақылға негізделген әрекетті ол адам өмірінің мәні мен мақсаты, адамның шығармашылық белсенділігінің ең жоғары көрінісі, ең ұлы игілікке жеткізуші күш деп білді. Ойшылдың түсінігінде адам өмірі — үздіксіз таным процесі, оның нәтижесінде адам кемелдікке жетіп, адамзаттылықтың сатысымен жоғары көтеріледі. Бұл сатылар ақылдың даму деңгейлеріне сәйкес келеді: потенциалды ақыл, жүре келе қалыптасқан қисынды, яғни иеленген ақыл және әрекетшіл, белсенді ақыл. Жаны таза, әрекетшіл ақылдағы барлық формаларды қамтыған философ кемел «ізгі қаланың» билеушісі болуы тиіс. Әрекетшіл ақыл иесі болған билеуші ақиқатты біледі және философ ретінде әрекет етеді. Ал философияның ақылмен ұғынылатын мәнін түсіне алмайтын адамдарға ол Бірінші Болмыстың бар екендігі туралы түсінік беріп, дін пайғамбарының қызметін атқарады. Ойшылдың идеяларын антикалық әлемнің этико-философиялық көзқарастарымен үйлесімді түрде біріктіруі әл-Фарабиге мұсылмандық Шығыста алғашқы әлеуметтік-саяси тұжырымдаманы жасауға мүмкіндік берді. Бұл тұжырымдама адамгершілік парыз жүйесіне негізделген еді.

Әл-Фараби философиясы - адамның табиғаты, оның өмірінің мәні, ғаламдағы орны, қоғамдағы рөлі және мемлекеттік бірлестіктің мәні сияқты мәселелерді қамтитын, мәні жағынан терең әрі гуманистік ілім. Әл-Фарабидің адам мен қоғам туралы ілімінің үш негізгі қырын бөліп көрсетуге болады: жалпы рационалистік ұстаным, өмірді түсінудің эвдемониялық, яғни бақытқа бағытталған принципі және ақыл мен адамгершіліктің өзара байланысы қағидаты. Әл-Фарабидің гуманизмі осы негіздер арқылы оның ақыл, бақыт және ізгілік туралы ілімінде көрініс тапқан, бұл құндылықтар адам болмысына тән. Адам бақытқа ізгі істерімен ерікті түрде, өз қалауымен жасалатын сондай әдемі жан күйі арқылы жете алады. Әл-Фараби адамның бұл дүниеде өз болмысымен бақытқа жету қабілетіне сүйене отырып, әр адамның бақытқа құқылы екендігін дәлелдейді. Ол адамның өмірін жақсартудың жолын көрсетіп, «ізгі қаланың» кемел, дана билеушісі туралы ілімін дамытты. Мұндай билеуші адам мен мемлекеттің игілігіне бағытталған саясат жүргізе алуы тиіс. Бұл идеялар өз мәнін бүгінгі күнге дейін жоғалтқан жоқ.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Игнатенко А.А. В поисках счастья: общественно-политические воззрения арабо-исламских философов средневековья. - М.: Мысль, 1989. – 255 с.
- 2 Гулям Хосейн Ибрахиме Динани. Аль-Фараби и религия // Наследие аль-Фараби и мировая культура. Материалы Международного конгресса (28-29 сентября 2000). - Алматы: КИЦ ИФиП, 2001. – 475 с.
- 3 Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1972. – 430 с.
- 4 Аль-Фараби. Социально-этические трактаты. - Алма-Ата: Наука, 1973. – 400 с.
- 5 Большаков О.Г. Средневековый арабский город // Очерки истории арабской культуры V-XV вв. Материалы и исследования. - М.:Наука, 1982. – 440 с.

Transliteration

- 1 Ignatenko A.A. V poiskah schast'ya: obshchestvenno-politicheskie vozzreniya arabo-islamских filosofov srednevekov'ya [In Search of Happiness: Socio-Political Views of Arab-Islamic Philosophers of the Middle Ages]. - М.: Mysl', 1989. – 255 s.
- 2 Gulyam Hosejn Ibrahime Dinani. Al'-Farabi i religiya [Al-Farabi and religion] //Nasledie al'-Farabi i mirovaya kul'tura. Materialy Mezhdunarodnogo kongressa (28-29 sentyabrya 2000). - Almaty: KIC IFiP, 2001. – 475 s.
- 3 Al'-Farabi. Filosofskie traktaty [Philosophical treatises]. - Alma-Ata: Nauka, 1972. – 430 s.
- 4 Al'-Farabi. Social'no-eticheskie traktaty [Social and ethical treatises]. - Alma-Ata: Nauka, 1973. – 400 s.
- 5 Bol'shakov O.G. Srednevekovyj arabskij gorod [Medieval Arab city] // Ocherki istorii arabskoj kul'tury V-XV vv. Materialy i issledovaniya. - М.: Nauka, 1982. – 440 s.

Калишева Н.Х., Нусипова Г.И.

Учение Абу Насра аль-Фараби в контексте идеалов общечеловеческого гуманизма

Аннотация. В данной статье представлен развернутый анализ политико-правовых взглядов Абу Насра аль-Фараби в свете утверждения идеалов общечеловеческого гуманизма. В этом контексте рассматриваются принципы и нормы функционирования различных типов политических сообществ, способствующих выработке руководств управления людьми и реализации счастья через деятельность политических объединений. Особое внимание уделяется вопросам социализации человека, формирования общества и факторов общественной устойчивости. Анализируются ключевые категории философии аль-Фараби - свобода, справедливость, добродетель, счастье и разум, которые составляют нравственно-гуманистическую основу его учения о совершенном обществе и «добродетельном городе». Показано, что мыслитель рассматривал государство как средство достижения всеобщего счастья, а правителя - как носителя активного разума, мудрости и нравственности.

Отдельное место занимает анализ взглядов аль-Фараби на религию, которую он понимал как форму просвещения, допускающую гармоничное сосуществование различных верований в рамках единого гуманистического идеала. Философия аль-Фараби, органично соединившая античную и исламскую интеллектуальные традиции, утверждает равенство людей в праве на счастье, духовное совершенствование и свободный выбор. Идеи мыслителя о разуме, справедливости и нравственном

управлении не утратили своей значимости и сегодня, сохраняя актуальность в контексте современных гуманистических и социально-философских поисков.

Ключевые слова: аль-Фараби, политика, религия, общество, добродетельный город, гуманизм, совершенство, счастье.

Kalisheva N.Kh., Nussipova G.I.

The Teaching of Abu Nasr Al-Farabi in the Context of the Ideals of Universal Humanism

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of Abu Nasr al-Farabi's political and legal views in light of the affirmation of the ideals of universal humanism. In this context, the principles and norms governing various types of political communities are examined, revealing how they contribute to the development of guidelines for managing people and achieving happiness through the activities of political associations. Particular attention is given to the issues of human socialization, the formation of society, and the factors of social stability. The key categories of al-Farabi's philosophy - freedom, justice, virtue, happiness, and reason are analyzed as the moral and humanistic foundation of his doctrine of the perfect society and the virtuous city. It is shown that the thinker viewed the state as an instrument for achieving universal happiness, and the ruler as the bearer of active intellect, wisdom, and morality.

A special section is devoted to al-Farabi's views on religion, which he understood as a form of enlightenment allowing for the harmonious coexistence of diverse beliefs within a single humanistic ideal. Al-Farabi's philosophy, which organically synthesized ancient and Islamic intellectual traditions, affirms the equality of all people in their right to happiness, spiritual perfection, and free choice. The thinker's ideas on reason, justice, and moral governance remain relevant today, retaining their significance in the context of contemporary humanistic and socio-philosophical inquiries.

Keywords: al-Farabi, politics, religion, society, virtuous city, humanism, perfection, happiness.

Келін түсті 09.10.2025

Қабылданды 12.11.2025

АБАЙ И АЛАШ: В ПОИСКАХ НАЦИИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ*

¹Кадыржанов Р.К., ²Насырова М.Ю.*

¹Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
(Алматы, Казахстан)

²Казахский университет международных отношений и мировых языков
им. Абылай хана (Алматы, Казахстан)

¹rustem_kadyrzhan@mail.ru, ²madinyam.76@gmail.com

¹Kadyrzhanov R., ²Nassyrova M.*

¹Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

²Kazakh Ablai Khan university of international relations and world languages
(Almaty, Kazakhstan)

¹rustem_kadyrzhan@mail.ru, ²madinyam.76@gmail.com

Аннотация. Установление справедливого общества стояло в общественном сознании в различные эпохи истории Казахстана. В данной работе будет проведен анализ представлений о справедливости и установлении справедливого общества в период вхождения Казахстана в состав Российской империи в конце XIX - начале XX вв. Особенность нашего подхода к вопросам справедливости в этот период истории Казахстана состоит в его исследовании в тесной связи с вопросами формирования казахской нации и национального строительства в указанный период. В статье раскрывается, что наиболее плодотворное значение для социально-культурного и национального развития казахского народа в период колониальной модернизации имело установление отношений сотрудничества и взаимного духовного обогащения между Абаем и лидерами казахского национального движения «Алаш». С конца 1880-х и особенно с 1891 г. Абай начинает отказываться от идей, что общество можно изменить, установить в нем справедливость насильственным путем, с помощью революций и переворотов. Наоборот, Абай приходит к мнению, что изменения в обществе можно производить только в состоянии его спокойствия, опираясь на религиозное и нравственное воспитание человека. Лидеры «Алаш» понимали, что для социально-культурного развития и достижения политической и правовой справедливости в казахском обществе нет иного пути, кроме формирования национального сознания казахов, и только став нацией и создав свое национальное государство, казахи смогут установить справедливое общество.

Ключевые слова: справедливость, казахская нация, Абай, движение «Алаш», национальное сознание.

КАЗАХСКАЯ ФИЛОСОФИЯ В ПОТОКЕ ИСТОРИИ

* Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (BR20280977 «Современные концептуальные подходы к содержанию справедливости и ее реализации в казахстанском обществе в условиях глобальных трансформаций современности»)

* Автор-корреспондент - Насырова М.Ю., madinyam.76@gmail.com

Введение

Президент РК Касым-Жомарт Токаев выдвинул в 2022 г. программу «Справедливый Казахстан», поставив задачу построения в Казахстане общества на основе принципов социальной справедливости и равенства. Глава государства неоднократно подчеркивал, что установление социальной справедливости имеет первостепенное значение для социально-политического развития Казахстана и консолидации общества.

Исторический анализ показывает, что установление справедливого общества стояло в общественном сознании в различные эпохи истории Казахстана. Важно помнить при этом, что в различные исторические эпохи понимание самого Казахстана было различным, как и понимание справедливости зависело от исторического контекста. В данной работе будет проведен анализ представлений о справедливости и установлении справедливого общества в период вхождения Казахстана в состав Российской империи в конце XIX - начале XX вв. Особенность нашего подхода к вопросам справедливости в этот период истории Казахстана состоит в его исследовании в тесной связи с вопросами формирования казахской нации и национального строительства в указанный период. Это связано с тем, что национальное строительство, в первую очередь, построение национального государства возможно на основе решения вопроса политического и правового равенства членов нации.

Изучение представлений о справедливости в казахском обществе конца XIX - начала XX вв. находится еще в начальной стадии в современном Казахстане. Анализ представлений о справедливости в казахском обществе в указанный период в контексте вопроса о формировании казахской нации и национальном строительстве, стоявшем в то время в центре политической повестки дня, представляет самостоятельный научный интерес. Необходимо, однако, иметь в виду, что на основе такого исследования можно составить представление и вообще проследить эволюцию взглядов на справедливость в истории Казахстана на различных его этапах.

Исследование представлений о справедливости в их взаимосвязи с идеями о зарождении казахской нации и национального строительства в конце XIX - начале XX вв. будет проведено в данной работе на основе анализа взглядов ведущих представителей казахской интеллектуальной элиты того периода – Абая и лидеров национального движения «Алаш». Исторически Абай и «Алаш» оказались тесно связанными благодаря общности взглядов на социально-культурное развитие и прогресс казахского народа на основе русской культуры и возможностей, которые предоставляла колониальная модернизация, осуществлявшаяся Российской империей в казахском обществе в указанный период. Речь, в частности, идет о создании Абаем казахской литературы и ее вкладе в формирование казахской нации, нашедшее отражение во взглядах лидеров «Алаш».

Методология

Методологическими основаниями данной работы можно считать конкретно-исторический анализ, модернизационный подход и теорию национального

строительства. На основе конкретно-исторического анализа можно проследить исторические особенности развития представлений о справедливости в казахском обществе в конце XIX - начале XX вв. и их связи с идеями формирования казахской нации. Модернизационный подход дает общие социально-исторические рамки для анализа эволюции представлений о справедливости у Абая и лидеров национального движения «Алаш». Теория наций и национального строительства дает возможности понять создание казахской литературы Абаем не просто как достижение казахской культуры, но и как его главный вклад в формирование казахской нации. Лидеры движения «Алаш», на практике осуществлявшие национальное строительство в Казахстане, оценили вклад Абая в формирование казахской нации и установление справедливости в казахском обществе.

Абай: эволюция взглядов на справедливость

Как всякого мыслящего человека Абая на протяжении всей его жизни волновали вопросы справедливости и несправедливости в казахском обществе. С раннего детства человек усваивает представления о хорошем и плохом, правильном и неправильном, добре и зле. Эти представления дают основу морального развития человека, его социализации, вхождения во взрослую жизнь. Встав взрослым, человек формирует свои представления о хорошем и плохом, добре и зле в более обобщенном виде в виде идей справедливости и несправедливости, в которых сочетаются его личный жизненный опыт и социальный опыт в виде здравого смысла, религиозных и иных взглядов и мнений коллективного межличностного характера.

В своих взглядах на справедливость Абай, как и большинство людей, связывал справедливость (әділеттілік) с представлениями о хорошем, о добре и противопоставлял им взгляды на несправедливость в их связи с плохим, злом (қиянат). Для Абая, как пишет абаевед Асан Омаров, справедливость является врагом зла (Әділеттілік - қиянаттың дұшпаны) [1]. Такое, достаточно массовое представление о справедливости давало Абаю возможность гармонизировать личные представления о справедливом, хорошем и добром с доминирующими в обществе представлениями о справедливости. Идея справедливости была для Абая способом гармонизации его внутреннего мира с общественно значимыми взглядами на справедливость. На протяжении всей своей жизни Абай руководствовался таким пониманием справедливости, причем в течение жизни можно наблюдать его эволюцию представлений о справедливости от чисто практических, но нерелексированных взглядов до осознанных идей мыслителя с определенной философской, мировоззренческой позицией.

В молодости, еще до того, как Абай стал волостным управителем в 1865 году в двадцатилетнем возрасте, Абай завоевал высокий моральный авторитет среди своих сородичей Тобыкты как справедливый и мудрый человек, решавший трудные внутрисемейные споры благодаря своему ораторскому искусству, знанию народной жизни, традиций и обычаев казахов, народного права и его прецедентов. Как пишет выше Алихан Букейханов, Абая многие видели в будущем великим бием, высокий авторитет которых основан на признанной всеми справедливости и мудрости [2, с.2-3]. Однако время биев в казахской степи, в которой под

влиянием колониальной модернизации уходили в прошлое те или иные элементы традиционного родового общества, в том числе и институт биев.

В новых социально-политических условиях Абай решает, что, используя власть волостного управителя, которым он избирался 4 раза с 1865 по 1877 гг., он сможет расширить справедливость среди Тобыкты. Но войдя в российскую систему власти, став элементом ее нижнего звена, Абай сталкивается со всеми пороками царской власти и партийной борьбы казахской родовой знати, жаждущей вхождения во власть. Абай видит, что несмотря на все его помыслы утвердить справедливость даже в его роде Тобыкты, зла и несправедливости не становится меньше, а скорее, наоборот. В конце 1870-х гг. Абай испытывает разочарование от своих устремлений установить справедливость в казахском обществе, у него наступает внутренний кризис, под влиянием которого он навсегда отходит от власти.

Радикальное изменение мировоззрения и всей жизни Абая в 1880-е гг. наступает, как утверждает А. Букейханов, вследствие переворота взглядов Абая на деятельность акына, певца, то есть на поэтическое и литературное творчество. Благодаря знакомству с Е. Михаэлисом и другими российскими ссыльными в Семипалатинск Абай входит в мир русской литературы, которая являлась в XIX в. важной частью мировой литературы и достойным образцом высокой культуры. Войдя в мир русской и мировой литературы, Абай сам становится ее творцом, создателем казахской художественной литературы и поэзии, как образца высокой культуры на казахском языке.

В своих стихах Абай создает прекрасный мир казахской степи, в котором раскрывается душа казахского народа. Стихи Абая отличались не только красотой и богатством казахского языка, но и выраженной в них мудростью. В этом было преимущество Абая перед другими современными ему казахскими акынами. Как отмечает Ахмет Байтурсынов, другие акыны могли так же красиво выражаться в своих стихах и песнях, но часто за этой красотой скрывалось отсутствие мысли. Абай же не гнался за красотой слова, но стремился точно передать то, о чем писал («Абай сөздің ажарына қарамай, әр нәрсенің бар қалпын, сол қалпынша дұрыс айтуды сүйген») [3, с. 523].

Если рассмотреть работы Абая 1880-х гг. на предмет поиска в них его мыслей о справедливости, то едва ли можно их найти. Из этого не следует то, что Абай не думал в эти годы о справедливости в жизни казахов, в их обществе и в целом о справедливости в человеческом обществе и его истории. Абай, несомненно, думал об этом, но непосредственно в его работах того периода мыслей и рассуждений о справедливости не видно. Здесь, очевидно, можно говорить об опосредованном выражении его взглядов на справедливость и несправедливость. Как мы отметили выше, Абай, как и другие люди, связывал представления о справедливости с идеями о хорошем, правильном, красоте, добре, милосердии и любви. Поэтому те работы Абая, в которых он пишет об этих добродетелях, можно связывать с его представлениями о справедливом. Соответственно, те работы поэта, в которых он пишет о зле, насилии, невежестве и других пороках казахской жизни, можно связывать с его идеями о несправедливости.

Говоря об эволюции взглядов Абая на справедливость, не менее важно говорить о 1880-х и последующих годах в том плане, что в это время Абай

находился в непосредственном контакте с Михаэлисом и другими ссыльными из России. Сам Михаэлис и многие из ссыльных были последователями революционных учений Чернышевского и Добролюбова, критиковавших царскую Россию и призывавших к изменению силой существовавшего в ней политического строя. Абай состоял с этой группой критически мыслящих по отношению к российской действительности людей в близких дружеских и творческих отношениях в течение 10-15 лет и, конечно, их взгляды не могли не оказывать на него влияния.

Тем не менее, трудно сказать, насколько политические воззрения русских революционных демократов середины и второй половины XIX в. оказали влияние на Абая, в том числе на взгляды о справедливости, поскольку из его поэтических сочинений 1880-х гг. этого не видно. Если общение с Михаэлисом «открыло Абаю глаза на мир», прежде всего, литературный мир, сделав его создателем казахской литературы, то вполне определенно можно сказать, что мир политики, его взгляды и отношения на российское и казахское общества в творчестве Абая отсутствуют. В своих работах 1880-х и последующих годов Абай совершенно не упоминает ни Чернышевского, ни Добролюбова, ни других революционных демократов [1].

Если в 1880-е гг. в творчестве Абая еще трудно выделить взгляды и мысли о справедливости, то в 1890-е гг. его творческая эволюция приводит к систематическому анализу и формированию учения о справедливости. Абаевед Асан Омаров выделяет два периода развития взглядов Абая на справедливость, первый из которых он относит к 1891-1897 гг., а второй к 1898-1902 годам. По мнению Омарова, 1891 г. является поворотным годом в жизни Абая. Если до 1891 года Абай еще находился под влиянием идей Чернышевского и Добролюбова, то теперь поэт, ставивший во главу угла культурное просвещение, начинает ставить под сомнение идеи социально-революционного переустройства общества и достижения в нем справедливости [1].

С конца 1880-х и особенно с 1891 г., Абай начинает отказываться от идей, что общество можно изменить, установить в нем справедливость насильственным путем, с помощью революций и переворотов. Наоборот, Абай приходит к мнению, что изменения в обществе можно производить только в состоянии его спокойствия, опираясь на религиозное и нравственное воспитание человека: «Берекенді қашырма, Ел тыныш болса, жаксы сол» пишет Абай в 1889 году [1].

Взгляды революционных демократов на изменение общества и установление в нем справедливого порядка можно охарактеризовать как социоцентричные, для них общество является первичным по отношению к индивиду. В теориях и учениях революционных демократов для установления справедливости необходимо сначала произвести революцию, на основе которой построить справедливое общество, а оно, в свою очередь, создаст справедливого человека. Поэтому задача революционера состоит в том, чтобы «разбудить» общество, привести его в революционное состояние и вызвать революцию, которая полностью перестроит общество, создавая в нем справедливость и справедливого человека.

Подход Абая к установлению справедливого общества противоположен революционному подходу Чернышевского и других, поскольку этот подход

исходное значение придает индивиду, его внутреннему изменению, которое приведет к социальному изменению. Этот подход Абай открыто выражает в своем стихотворении «Менсінбеуші ем наданды», написанном в 1891 г. В этом стихотворении Абай утверждает, что пока человек не исправится, эпоха не исправится («адам түзелмей, заман түзелмейді») [4, с.153]. Этот подход можно определить как личностно-центричный, в нем исходное значение в установлении справедливого общества имеет отдельный человек, личность, внутреннее изменение которой приведет к изменению общества, эпохи, в которую она живет.

Как пишет А.Омаров, Абай был убежден, что для исправления общества, эпохи каждый человек должен внутренне очиститься, развить свой дух и укрепить веру. Если человек «внутренне очищается», то есть если каждый человек поставит себя на путь внутреннего самовоспитания, этот путь приведет к совершенствованию общества. Иного пути для развития общества и установления в нем справедливости, кроме поддержания его спокойствия, общественного порядка и духовного развития каждой личности в нем, Абай не видел [1].

Придя к такому пониманию установления справедливости в обществе, Абай начинает с 1891 г. развивать свои взгляды в этом направлении в ходе написания двух книг прозы: «Ғақлия» в 1891-1897 гг. и «Ғақлиат-ғасдиқат» в 1898-1902 гг. В первой книге Абай дает набросок наставлений родному народу, а во второй книге наставления мусульманскому сообществу и всему человечеству [1].

В третьем слове книги «Ғақлия» Абай выражает надежду, что жизнь казахов непременно исправится, а общество станет справедливым. Если в жизни казахов много зла и пороков, то этого из-за того, что в обществе, по Абаю, отсутствует справедливость. Абай отмечает, что казахов тянет к распущенности, общественные нравы год от года становятся ниже, и это приводит его к рассуждениям, как бороться с распущенностью, укрепить в обществе справедливость [1].

В написанном в 1894-1895 гг. стихотворении «Әсемпаз болма әрнеге» Абай выражает свои мысли о справедливости, которые в определенном смысле выражают результат его внутреннего развития в этот нелегкий период его жизни.

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да қуғанға.
Әділет-шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа,
Алдың - жалын, артың - мұз,
Барар едің қай жакқа?

В этом стихотворении Абай употребляет выражение «әділет-шапқат», в котором выражена суть его понимания справедливости (әділет). Слово «шапқат» означает здесь слово «шапағат», то есть «добро», «милосердие». Это означает, что для Абая важна не всякая справедливость, а милосердная справедливость. Важность такого понимания справедливости для Абая вытекает из того, что для него милосердие неразрывно связано с любовью, прежде всего, любовью к богу, поэтому милосердная справедливость тождественна для него с справедливостью-любовью [1].

*«Алаш»: формирование казахской нации как
путь к справедливости в Казахстане*

Помимо упомянутых выше концепции справедливости революционной демократии Чернышевского и концепции справедливости Абая в казахских землях в 1890-1918 гг. получила распространение концепция справедливости национального движения «Алаш». Эту концепцию можно определить как националистическую, подразумевая под национализмом не учение о какой-либо национальной исключительности, а о стремлении народа к образованию своего национального государства. Такое понимание национализма является распространенным в современной научной литературе по национальной проблематике.

При таком понимании национализма движение «Алаш» можно определить как националистическое, поскольку это движение видело свою главную цель в превращении кочевого скотоводческого народа в нацию, в которой значительная ее часть вела бы оседлый, в том числе городской, образ жизни. А это было бы возможно, только если бы казахский народ осуществил национальное самоопределение, что означало бы создание казахской национальной автономии или даже казахского национального государства. В этом смысле в мировой литературе и практике понятия национализма и национального самоопределения очень близко между собой связаны, хотя и не тождественны.

В советское время движение «Алаш» было объявлено «буржуазно-националистическим». Это определение казахского национального движения «Алаш» основывалось на советском понимании национализма. Официальная советская идеология и обществоведение рассматривали национализм с классовых позиций как «буржуазную и мелкобуржуазную идеологию и политику, а также психологию в национальном вопросе. Для национализма характерны идеи национального превосходства и национальной исключительности [5].

Но национализм «Алаша» не стремился к национальному превосходству или национальной исключительности казахов. Наоборот, «Алаш» с самого начала своего существования добивался справедливости, равенства для казахов в колониальном российском обществе. С самого начала колонизации Среднего и Младшего жузов, а затем и Старшего жуза казахи как кочевники и мусульмане были лишены многих прав, которыми обладали в российской империи христианские и оседлые народы. По указу 1822 г. о сибирских киргизах М.Сперанского казахи попали в категорию инородцев, в которой находились до 1917 г. Инородцы же по законам царской России были во многом людьми второго сорта по отношению к русским и другим христианским народам империи.

Усилившаяся к концу XIX – началу XX вв. колонизация казахов, превращение Казахстана в колонию-поселение России, сопровождавшееся массовым отъемом земель-пастбищ у казахов и передача их переселявшимся из европейской части империи крестьянам, значительно ухудшила положение казахов на своей земле. «Алаш» добивался справедливости для казахов, что означало в этих условиях прекращение отъема казахских земель в пользу переселенцев и установление правового и политического равенства казахов с русскими и переселенцами других национальностей.

Сам отъем земель у кочевников-казахов и передача их переселенцам-крестьянам стали возможны в результате принятия царским правительством Временного положения об областях Степного края 1868 г. Этот указ царской власти носил открыто колониальный характер, постановив считать все земли казахов государственной российской собственностью, которая передается во временное пользование кочевому населению. Временное положение 1868 г. дало возможность царским властям во все возрастающем масштабе отнимать земли у казахов и передавать их переселенцам-крестьянам. В результате в первые два десятилетия XX в. переселенцам из европейской части России были переданы десятки миллионов десятин пахотной земли, бывших пастбищами для казахов.

Протест казахов против политики царских властей принимал все более антиколониальный характер. Протестное движение усилилось в результате либерализации царского режима в ходе и после российской революции 1905 года. Одним из наиболее ярких проявлений протестного казахского движения стала Каркаралинская петиция 1905 г., собравшей более 10 тысяч подписей и открыто требовавшей отмены Временного положения 1868 г. Протестное движение возглавил Алихан Букейханов, ставший впоследствии лидером национального движения «Алаш». Расширявшееся в этот период в казахской степи антиколониальное протестное движение с течением времени все больше приобретало национальный политический характер, поскольку его требования имели выраженное национальное и политическое содержание. Ведь помимо отмены Временного положения 1868 г. лидеры «Алаш» требовали равенства для казахов с другими народами и расширения политического участия.

Антиколониальное национальное движение «Алаш» выступало за установление справедливости для казахского народа. Необходимо при этом иметь в виду, что в процессе модернизации уже в XIX в., перехода от традиционного аграрного общества к современному индустриальному обществу само понимание справедливости во многом меняется. Теперь справедливость понимается как прежде всего социальная справедливость, которая приобретает в ходе социального движения, а не в результате индивидуального самосовершенствования, как, в частности, у Абая. Концепция социальной справедливости в современном обществе включает в себя пять основных принципов: доступ к ресурсам общества, равенство, участие, разнообразие и человеческие права.

Не менее важно понимать то, что установление понимаемой таким образом социальной справедливости возможно только в определенном типе человеческого общества, каковым является нация. Появление наций в Европе связано на первом этапе 1830-1870 гг. с расширением и углублением либерального движения в западной части континента. Затем в 1880-1918 гг. происходит трансформация национализма, распространившегося на восток Европы и приобретшего этнокультурный характер. Мы рассматривали выше казахское национальное движение «Алаш» в контексте трансформации национализма после 1880 г. При этом необходимо иметь в виду, что нация является не только этнокультурным, но и политическим сообществом.

В Казахстане с советского времени получил распространение взгляд на нацию как на этнокультурное сообщество, то есть как на этническую группу с присущими ей языком, традициями, обычаями, образом жизни и другими

культурными характеристиками. При этом упускаются из вида такие важные для нации критерии, как суверенитет, территория, национальное государство и политико-правовые условия существования нации. Нация и ее государство должны быть единым политическим и правовым пространством, должны обладать едиными законами, начиная с конституции, действующими на всей территории государства. Национальное государство с его едиными законами выражает единую политическую волю нации [6, p. 10].

В национальном сообществе у его членов наряду с ощущением единого политического и правового пространства формируется чувство юридического равенства. Это чувство находит свое правовое выражение в институте гражданства, включающем в себя гражданские и юридические права, политические права и обязанности, а также социально-экономические права [6, p. 10]. Идеи гражданского и юридического равенства являются неперенными атрибутами нации, как ее территория, суверенитет и многое другое. В нации все ее индивидуальные члены как граждане национального государства политически и юридически равны, подчиняясь единым законам, говоря на одном языке, выплачивая одни налоги, служа в одной армии и т.д. Без такого равенства нация не может существовать.

Прежние общества, существовавшие до появления и распространения наций по всему миру, были сословными, со статусами и иерархиями, наследуемыми по рождению. Казахское кочевое общество, существовавшее в пору Казахского ханства и позднее в колониальный период, несмотря на его достаточно простую социальную структуру, тоже было сословным, и в нем всегда сохранялось социальное неравенство, следовательно, несправедливость. Со времени Золотой Орды казахами правили выходцы из сословия төре, чингизидов, которые по праву рождения в Золотом великом роде потомков Чингиз хана, могли избираться ханами, становиться султанами, и никто кроме них не мог быть во власти над казахами.

В индустриальную эпоху нации как основной тип политической организации общества ликвидировали сословия и всякие иные социальные статусы и позиции, получаемые по праву рождения. Как мы подчеркивали выше, индустриальное общество основано на принципе политического и правового равенства и в этом смысле здесь устанавливается справедливость. Хотя достижение экономического равенства, в первую очередь, равенства доходов индивидов, невозможно. Стремление власти установить в обществе экономическое равенство, как показал советский опыт, является утопией. Но достижение политического и правового равенства для граждан, как показал опыт стран Европы и некоторых других регионов, ставших в первые десять-двадцать лет XX в. национальными государствами, вполне возможно.

Сложившийся к этому периоду мировой истории опыт национального самоопределения, несомненно, оказывал вдохновляющее воздействие на лидеров «Алаш». Они верили, что казахи, встав на путь национального возрождения и самоопределения, могут стать нацией и создать свое национальное государство. При этом они, конечно, не заблуждались в том, что по своему материальному образу жизни и по своему сознанию кочевые казахи были очень далеки от уровня народов, построивших свое национальное государство и свою нацию. Тем не менее, лидеры «Алаш» понимали, что для социально-культурного развития и

достижения политической и правовой справедливости в казахском обществе нет иного пути, кроме формирования национального сознания казахов.

Одна из наиболее влиятельных современных теорий национализма и нации Эрнеста Геллнера раскрывает важное значение высокой культуры для формирования национального сознания. Лидеры «Алаш», жившие гораздо раньше появления теории Геллнера, неосознанно понимали значение высокой культуры, в частности, литературы для формирования национального казахского сознания. Однако культура казахов того периода не могла представить много образцов высокой культуры, которые могли бы войти в состав национальной культуры, оказав тем самым влияние на формирование национального сознания казахов. Можно сказать, что единственным образцом высокой культуры казахов того периода была поэзия Абая, которая, к сожалению, была мало известна в казахском народе, кроме Среднего и отчасти Младшего жуза.

Газета «Казах», созданная в 1913-1918 гг. движением «Алаш», внесла первый и решающий вклад в популяризацию Абая в казахском народе, чтобы казахи во всех жузах и во всех казахских землях узнали поэзию своего великого поэта. Это была не только просветительская деятельность лидеров «Алаш». Популяризация поэзии Абая при его жизни и после смерти в начале XX в. движением «Алаш» имела неocenимое значение для формирования национального сознания казахского народа. Хотя программа партии «Алаш» не была достигнута, а сама партия и казахское национальное движение «Алаш» были ликвидированы большевистским режимом в 1919 г., тем не менее сегодня казахский народ отдает дань уважения «Алаш» в социально-культурном развитии народа и установлении справедливости в Казахстане.

Заключение

В данной статье предпринята попытка дать новый взгляд на формирование казахской нации и становление концепций справедливости сквозь призму связи творчества Абая и национального движения «Алаш» в контексте колониальной модернизации Казахстана. Главный результат работы состоит в раскрытии национальным движением «Алаш» поэзии Абая и его исканий справедливости как фактора зарождения казахской нации и национального строительства в Казахстане, выступавших целями деятельности «Алаш».

Проведенное исследование привело к формулировке следующих положений, которые можно рассматривать как научные результаты нашей статьи:

- Для понимания колониальной модернизации в Казахстане важно изучить не только политику царской власти, но и реакции и деятельность элит казахского народа, а также связь различных поколений элит, пытавшихся использовать возможности модернизации для социально-культурного развития своего народа и установления справедливости;

- Наиболее плодотворное значение для социально-культурного и национального развития казахского народа в период колониальной модернизации имело установление отношений сотрудничества и взаимного духовного обогащения между Абаем и лидерами казахского национального движения «Алаш»;

- Период 1860-1870 гг. в жизни Абая характеризуется его стремлением принести пользу своему роду Тобыкты и установить в нем справедливость, но при этом он столкнулся с пороками российской системы власти, родовой аристократии и простого народа, что стало причиной его мировоззренческого и духовного кризиса;

- Следствием духовной трансформации Абая в 1880-е гг. стал его новый взгляд на стихотворчество, вообще на поэзию, как искусство, как особую сферу деятельности человека, высшую по отношению ко всем видам жизни казахского общества, что позволило Абаю стать создателем казахской литературы;

- Мысли М.Дулатова и других лидеров «Алаш» о роли Абая в создании казахской литературы и необходимости знания ее казахским народом соответствовали требованиям формирования высокой культуры для зарождения национального сознания казахов;

- С конца 1880-х и особенно с 1891 г., Абай начинает отказываться от идеи, что общество можно изменить, установить в нем справедливость насильственным путем, с помощью революций и переворотов. Наоборот, Абай приходит к мнению, что изменения в обществе можно производить только в состоянии его спокойствия, опираясь на религиозное и нравственное воспитание человека;

- Лидеры «Алаш» понимали, что для социально-культурного развития и достижения политической и правовой справедливости в казахском обществе нет иного пути, кроме формирования национального сознания казахов, и только став нацией и создав свое национальное государство, казахи смогут установить справедливое общество.

Список литературы

- 1 Омаров А. Абайдың әділеттілік туралы іліміне шолу // Abai.kz. - 30.11.2010.
- 2 Букейханов А. Абай (Ибрагим) Кунанбаев. (Некролог). Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Выпуск III-й. - Семипалатинск, 1907. - С. 1-10.
- 3 Байтұрсынов А. Қазақтың бас ақыны // «Қазақ» газеті. - 1913 жыл. - № 43 (22 декабрь), 523-524 бб. Құраст.: Ғ. Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2023.
- 4 Абай Құнанбаев. Шығармалар. Алматы: «MELOMAN Publishing», 2020, 416 б.
- 5 Советский философский словарь. - М.: Политиздат, 1983.
- 6 Smith A. National Identity.-Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1991. – 227 p.

Transliteration

- 1 Omarov A. Abajdyn adilettilik turaly ilimine sholu [A review of Abai's teachings on justice] // Abai.kz. - 30.11.2010.
- 2 Bukejhanov A. Abaj (Ibragim) Kunanbaev. (Nekrolog). Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geograficheskogo obshchestva [Abai (Ibrahim) Kunanbayev. (Obituary). Notes of the Semipalatinsk Subdepartment of the West Siberian Department of the Imperial Russian Geographical Society]. Vypusk III-j. - Semipalatinsk, 1907. - S. 1-10.
- 3 Bajtursynov A. Qazaqtyn bas aqyny [The main poet of Kazakhstan] // «Qazaq» gazetі. - 1913 zhyl. - № 43 (22 dekabr'), 523-524 bb. Qurast: G. Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: «Alashorda» qoramdyq qory, 2023.

- 4 Abaj Qunanbaev. Shugarmalar [Works]. Almaty: «MELOMAN Publishing», 2020, 416 b.
5 Sovetskij filosofskij slovar' [Soviet Philosophical Dictionary]. - M.: Politizdat, 1983.
6 Smith A. National Identity.-Reno, Las Vegas: University of Nevada Press, 1991. – 227 p.

Кадыржанов Р.К., Насырова М.Ю.

Абай және Алаш: ұлт пен әділеттілікті іздеу

Аңдатпа. Әділетті қоғам орнату Қазақстан тарихының әртүрлі дәуірлерінде қоғамдық сананың басты тақырыбы болды. Бұл жұмыста Қазақстанның ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы Ресей империясының құрамына енуі кезіндегі әділеттілік пен әділетті қоғам орнату туралы түсініктер талданады. Қазақстан тарихындағы осы кезеңдегі сот төрелігі мәселелеріне деген көзқарасымыз осы кезеңдегі қазақ ұлтының қалыптасуымен және мемлекет құрылысымен тығыз байланысты болуымен ерекше. Мақалада Абай мен қазақтың «Алаш» ұлттық қозғалысының көсемдері арасында ынтымақтастық қарым-қатынас орнатып, өзара рухани байыту отаршылдық жаңғырту кезеңінде қазақ халқының әлеуметтік-мәдени және ұлттық дамуына барынша ықпал еткені айқындалады. 1880 жылдардың аяғынан бастап, әсіресе, 1891 жылы Абай зорлық-зомбылық, төңкеріс, төңкеріс арқылы қоғамды өзгертуге, әділеттілікті орнатуға болады деген пікірден бас тарта бастады. Оның орнына, Абай қоғамдағы өзгерістер тек бейбітшілік жағдайында ғана, жеке адамдардың діни-адамгершілік тәрбиесіне негізделген деп есептеді. Алаш қайраткерлері қазақ қоғамында әлеуметтік-мәдени даму мен саяси-құқықтық әділеттілікке жету үшін қазақтардың бойында ұлттық сананы дамытудан басқа жол жоқ деп түсінді. Ел болып, өзінің ұлттық мемлекетін құру арқылы ғана қазақтар әділетті қоғам орната алды.

Түйін сөздер: әділеттілік, қазақ ұлты, Абай, «Алаш» қозғалысы, ұлттық сана.

Kadyrzhanov R., Nassyrova M.

Abai and Alash: In search of a nation and justice

Abstract. The establishment of a just society has been a central theme in the public consciousness throughout various eras of Kazakhstan's history. This paper will analyze perceptions of justice and the establishment of a just society during Kazakhstan's incorporation into the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. Our approach to questions of justice during this period in Kazakhstan's history is unique in that it is closely linked to the formation of the Kazakh nation and nation-building during this period. The article reveals that the establishment of a relationship of cooperation and mutual spiritual enrichment between Abai and the leaders of the Kazakh national movement "Alash" was most instrumental in the socio-cultural and national development of the Kazakh people during the period of colonial modernization. Beginning in the late 1880s, and especially in 1891, Abai began to reject the idea that society could be changed and justice established through violence, revolutions, and coups. Instead, Abai came to believe that changes in society could only be achieved in a state of peace, based on the religious and moral education of individuals. The leaders of Alash understood that for socio-cultural development and the achievement of political and legal justice in Kazakh society, there was no other path than the development of a national consciousness among Kazakhs. Only by becoming a nation and creating their own national state could the Kazakhs establish a just society.

Keywords: justice, Kazakh nation, Abai, Alash movement, national consciousness

Поступила: 17.10.2025

Принята: 12.11.2025

ҚАЗАҚ КЕСКІНДЕМЕСІНІҢ МӘДЕНИ-ГНОСЕОЛОГИЯЛЫҚ БАСТАУЛАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АРНАЛАРЫ

¹Сырғабаев С.Б., ²Құсайынов Д.Ө., Темірова Г.С.

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

¹picasso_91@mail.ru, ²daur958@mail.ru, ³gumaheaven@gmail.com

¹Syrgabaev S. B., ²Qusaiynov D., Temirova G.

^{1,2,3} Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

¹picasso_91@mail.ru, ²daur958@mail.ru, ³gumaheaven@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада қазақ бейнелеу өнеріндегі көркем репрезентацияның философиялық табиғаты, оның онтологиялық, семиотикалық және герменевтикалық құрылымы жан-жақты талданып, оны танып білудің әдіс-тәсілдері көрсетіледі. Өнер туындысы ұлттың дүниетанымын, тарихи жадын және мәдени архетиптерін бейнелейтін визуалды мәтін екендігі айқындалады. Зерттеуде Молдахмет Кенбаев, Салихитдин Айтбаев, Бексейіт Түлкіев, Ерболат Төлепбаев, Бахыт Бәпишев сынды суретшілер шығармашылығы арқылы қазақ кескіндемесіндегі кеңістік пен уақыт онтологиясы, архетиптік бейнелер, символдық кодтар және ұлттық болмыстың көркем көріністері сараланады, олардың ішкі мәнін ашып көрсету әдістері айқындалады. Сонымен қатар, мақалада кескіндеме тілінің дәстүр мен модерн арасындағы байланыс құралы ретіндегі рөлі де қарастырылады. Ә. Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің кескіндеме қорындағы туындылар негізінде жүргізілген талдау өнерді ұлттың рухани тәжірибесі мен дүниетанымының философиялық формасы ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Бейнелеу өнері туындыларын талдау барысында феноменологиялық, семиотикалық, герменевтикалық және компаративистік әдістер қолданылды. Соның арқасында қазақ көркем санасының эволюциясы мен заманауи көркем ойлау жүйесінің ерекшеліктері анықталады. Зерттеу нәтижесі ретінде бейнелеу өнерінің философиялық дискурс қалыптастырудағы әлеуеті мен оның ұжымдық жадыны визуалды түрде жаңғырту қабілеті дәлелденеді. Бұл зерттеу қазақ бейнелеу өнерінің терең танымдық, онтологиялық және мәдени-мағыналық құрылымының гносеологиялық астарларын ашуға бағытталған.

Түйін сөздер: қазақ бейнелеу өнері, философия, онтология, гносеология, архетип, семиотика, ұлттық жады, кеңістік пен уақыт, символизм.

Kіpіcne

Ұлттың рухани болмысын жан-жақты түсіну үшін тарихи деректер мен жазба мұралардан бөлек, бейнелеу өнеріне де назар аудару қажет. Өйткені бейнелеу өнері ұжымдық жадының көзге көрінетін бейнесі. Ал сапалы өнер туындысы – сана мен сезімнің тоғысуынан туындайтын ұлттық кодтың көркем көрінісі. Қазақ суретшілерінің шығармаларынан біз халықтың дүниетанымын, тарихи естеліктерін, мифтік ойлауын, дүние болмысын танып білу әдістерін

* Автор-корреспондент - Сырғабаев С.Б., picasso_91@mail.ru

және архаикалық танымын да көре аламыз. Сондықтан бейнелеу өнерін зерттеу ұлттың терең ойлау жүйесін түсінудің маңызды жолы.

Тіл мамандары ұлттық танымды тіл арқылы зерттесе, философтар мен өнер зерттеушілері оны көркем бейнелер арқылы тануға тырысады. Себебі сапалы өнердегі бейнелер, түстер мен белгілер – ұжымдық жады мен дүниені тану тәсілінің эстетикалық нышандары болып табылады. Кескіндеме бізге сөзбен жеткізу мүмкін емес, бірақ сана астарында сақталған рухани қабаттарға жол ашады. Осы тұрғыдан алғанда, бейнені мәдени-онтологиялық болмыстың философиялық көрінісі деп атауға болады.

Қазақ бейнелеу өнеріндегі түстер мен формалар олардың көркемдік шешімін айтпағанда, ерекше мағынаға толы семиотикалық құрылым ретінде маңызды рөл атқарады. Түстік үйлесім мен кеңістікті құру тәсілдері халықтың тарихи жадымен, мифке негізделген ойлауымен және дүниені сезіну ерекшелігімен тығыз байланысты. Кескіндеме арқылы өткен мен бүгін, дәстүр мен жаңалық, тарихи шындық пен символдық бейнелер арасындағы байланысты көре аламыз. Сондықтан да қазақ бейнелеу өнерін ұлттық болмысты, ойлау жүйесін және рухани бағдарларды жеткізетін күрделі философиялық мәтін ретінде қарастыруға болады. Бұл мәтінді қазіргі заманғы философиялық әдістер арқылы оқи алсақ, ұлттық өнердің терең мәнін түсінудің тиімді жолын ашатын едік.

Сол себепті бұл мақалада біз бейнелеу өнерінің философиялық мәнін ашуға, оның онтологиялық, танымдық және мәдени-семиотикалық негіздерін зерделеуге талпынамыз. Сонымен қатар, көркем образдарды ұлттық дүниетаным мен тарихи-мәдени жадының көрінісі ретінде қарастырамыз.

Зерттеудің шенберін нақтылау үшін мақалада бейнелеу өнерінің кескіндеме саласына баса назар аударылып, бірнеше танымал қазақ суретшісінің шығармашылығын талдаймыз. Бұл авторлардың жұмыстары қазақ кескіндемесінің даму кезеңдерін, стильдік өзгерістерін және ұлттық көркем ойлаудың трансформациясын айқын көрсетеді. Осы арқылы біз бейнелеу өнеріндегі архаикалық бастаулардан қазіргі заманға дейінгі негізгі бағыттарды жүйелі түрде қарастырамыз.

Тақырыпты зерттеу барысында Қазақстандағы бейнелеу өнері бойынша ең ірі мәдени мекеме – Ә.Қастеев атындағы Ұлттық өнер музейінің қорында сақталған суреттерді негізге аламыз. Еліміздегі көркем туындылардың ең үлкен қорын жинақтаған бұл музей ұлттық мәдени мұраны ғылыми тұрғыда зерделеуге арналған маңызды платформа саналады. 2025 жылғы 1 қаңтардағы деректер бойынша музейдің «Қазақстан бейнелеу өнері» қорында 13 833 бірлік кескіндеме туындылары сақталған екен және бұл коллекция үнемі жаңа жұмыстармен толығып отырады. Сол себепті осы қордағы материалдарды зерттеу – қазақтың көркем ойлау жүйесінің қалыптасуы мен даму бағытын түсінуге, сондай-ақ қазіргі заманғы ұлттық көркем дискурстың ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде бейнелеу өнерін философиялық тұрғыдан интерпретациялауға бағытталған феноменологиялық, герменевтикалық және семиотикалық тәсілдер таңдалынып алынды. Аталған бағыттар көркем

репрезентацияны мәдени, онтологиялық және танымдық форма ретінде ұғынуға мүмкіндік береді. Феноменология өнер туындысын қабылдаудың тікелей тәжірибесіне, визуалды бейненің сана мен сезімге әсер етуіне назар аударады. Осы тұрғыдан алғанда бейнелеу өнеріндегі түстер, формалар мен кеңістік тек сыртқы эстетикалық сипат ретінде ғана емес, субъективті болмыстың көрінісі ретінде қарастырылады.

Герменевтикалық тәсіл бейнелеу өнерін мәтін ретінде қабылдап, оның мағынасы мен мазмұнын мәдени-тарихи контекст арқылы түсіндіруге бағытталады. Осы әдіс арқылы әрбір картина ұлттық жады мен тарихи сананың көркем көрінісі ретінде зерделенеді. Бұл тәсіл әсіресе Ганс-Георг Гадамердің герменевтикалық философиясына сүйенеді, онда өнер туындысы түсіндірілуі тиіс мәтін ретінде қарастырылады.

Семиотикалық әдіс суреттегі бейнелер мен элементтерді таңбалық құрылым ретінде талдауға негізделеді. Мұндағы мақсат – көркем мәтіндегі символдардың архетиптік мазмұнын, мифологиялық негізін және мәдени кодтарын ашып көрсету. Бұл әдіс әсіресе А.Ф.Лосевтің символ философиясы және Юнгтің архетиптік психологиясы аясында дамытылады.

Зерттеу барысында компаративистік тәсіл де қолданылды: түрлі авторлардың шығармашылығындағы тақырыптық, стилистикалық және мағыналық ұқсастықтар мен ерекшеліктер салыстырмалы түрде сараланды. Бұл тәсіл қазақ бейнелеу өнеріндегі онтологиялық құрылымдардың сабақтастығы мен трансформациясын ашуға бағытталған. Сондай-ақ, зерттеудің дереккөз базасы ретінде Ә. Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің кескіндеме қоры пайдаланылды. Онда сақталған туындылар нақты визуалды талдау объектісі ретінде алынып, көркем тіл мен философиялық рефлексия тұрғысынан жүйелі талданды.

Осы әдістердің үйлесімді қолданылуы зерттеудің мақсатына – қазақ бейнелеу өнерінің көркем онтологиясын, мәдени семиотикасы мен философиялық дискурсын ашуға, оның ішкі болмысын түсінудің әдіс-тәсілдері қазіргі философиялық талдаулар жасауға толық мүмкіндік берді деп есептейміз.

Бейнелеу өнерінің философиялық интерпретациясы

Адам жарық дүниеге келген алғашқы сәттен бастап, айналасын алдымен көру арқылы, визуалды танып-біле бастайды. Сезім мүшелерінің ішінде таным үдерісінің бастауында дәл осы көру түйсігі тұрады. Бұл құбылыс эстетика мен таным теориясында кеңінен қарастырылып келеді. Кейде адам бейненің нақты мағынасын түсінбесе де, оған эмоциялық тұрғыда жауап береді. Бұл көзбен көрудің тікелей, тілге тәуелсіз әсер ету қабілетін көрсетеді.

Өнер теориясында визуалды мәдениетке ерекше үлес қосқан Джон Бергер өзінің «Көру тәсілдері» (Ways of Seeing) атты еңбегінде: «Көру – сөйлеуден бұрын жүреді. Біз әлемді сөздермен түсіндіреміз, бірақ бұл сөздер бізді қоршаған шынайы әлемнің алдында дәрменсіз. Кез келген бейне – көру тәсілінің көрінісі», – деп бейнелердің танымдағы маңызын айқындап көрсетеді [1, 6–7 б.].

Бейнелеу өнері – таңбалар жүйесі ретінде әрекет етеді. Онда әрбір бейне, түспен форма белгілі бір мағынаны білдіретін символдық құрылымға айналады. Осы

тұрғыдан алғанда, сурет те тіл секілді өзіндік құрылымға ие: ол семиотикалық кеңістік қалыптастырады.

«Өнерді түсіну – бұл пішінді жай ғана тану емес, қабылдауды шығармашылық ойға айналдыру. Картина – бұл дүниеге ашылған терезе емес, сананың айнасы» [2, 12 б.]. Бұл пікір өнерді тек сыртқы эстетикалық нысан ретінде емес, терең онтологиялық мазмұнға ие мәтін ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Яғни, суретті түсіну – оны оқу, бейне арқылы берілген мағыналарды қабылдап, онымен жұмыс істеу деген сөз. Француз философы Мишель Фуко «Сөздер мен заттар» атты еңбегінде дискурсты сипаттай келе: «Мәдениеттің бөлінбейді деп есептелген барлық құрылымдары мен үдерістері түбінде бөлшектеніп, дискурсивтік практикалар аясында қайта орнығады» – дейді [3, 26 б.]. Бұл қағида көркем өнерге де қатысты. Демек, сурет тек көркем туынды ғана емес, белгілі бір тарихи, әлеуметтік және мәдени дискурстың көрінісі болып табылады.

Қазақ суретшілері өз шығармаларында тарихты бейнелеу арқылы оны қайта түсіндіріп, өзінше интерпретация жасап, жаңа мағыналық өріс қалыптастырады. Осылайша бейнелеу өнері визуалды нарратив ретінде ұжымдық жады мен рухани тәжірибені қайта жаңғыртады.

Ганс-Георг Гадамер өзінің «Шындық және әдіс» атты еңбегінде герменевтиканы мәтінді түсінудің жалпы философиялық тәсілі ретінде қарастырады. Оның пікірінше, кез келген өнер туындысы тарихи және мәдени контексте қарастырылуы тиіс. «Кез келген өнер туындысы – әдеби болсын, бейнелеу немесе музыкалық болсын – түсінуге тиісті мәтін ретінде қаралуы керек. Сондықтан герменевтикалық көзқарас барша өнер түріне таралуы тиіс» – деп жазады Гадамер [4, 215 б.].

Осы тұрғыдан алғанда, кескіндеме де мағыналық құрылым ретінде мәтін іспетті түсіндіруді қажет етеді. Оның формасы, кеңістігі, түстері мен композициялық құрылымын тек эстетикалық емес, герменевтикалық және семиотикалық тұрғыдан да талдау маңызды. Бұл тәсіл суретті ұлттың дүниетанымын бейнелейтін ерекше когнитивтік форма ретінде түсінуге жол ашады. Егер бейнелеу өнерін символдар жүйесі ретінде қарастырсақ, философ Алексей Лосевтің көзқарастары назар аударарлық. Ол өзінің «Миф диалектикасы» еңбегінде символды уақыттан тыс, онтологиялық мағынасы бар құбылыс ретінде сипаттап: «Символ – өзі нені білдірсе, соның өзі болып табылады» – дейді [5, 204 б.].

Демек, бейнелеу өнерін жай эстетикалық нысан ретінде ғана емес, ойлау мен мағынаны жеткізудің ерекше философиялық формасы ретінде қарастыру қажет. Қазақ суретшілерінің шығармалары арқылы біз ұлттық философияны, тарихи естеліктер мен мәдени болмысты көркемдік тілде тануға мүмкіндік аламыз.

Қазақ сурет өнеріндегі философиялық кодтар

Неміс философы Фридрих Шеллингтің пікірінше, өнер – сұлулықты бейнелеу ғана емес, еркіндік пен қажеттіліктің бірлігі арқылы болмыстың терең диалектикасын көркем түрде паш ететін феномен. Оның «Өнер – еркіндік пен қажеттіліктің абсолютті синтезі» деген тұжырымын қазақ кескіндемесінің табиғатына да қолдануға болады [6, 43 б.]. Қазақ бейнелеу өнерінде дәстүр мен

шығармашылық еркіндіктің өзара байланысы ұлттық болмыстың көркемдік поэтикасын туындатады.

Осы мақалада біз бес көрнекті қазақстандық суретшілердің, атап айтсақ: Молдахмет Кенбаев, Салихитдин Айтбаев, Бексейіт Түлкиев, Ерболат Төлепбаев, Бахыт Бәпішев шығармашылығы негізінде кескіндемедегі философиялық құрылымдарды саралаймыз. Тап осы суретшілердің таңдалынып алынуы да бекер емес, себебі бұл суретшілер ұлттық сана мен онтологияны көркем тілде жеткізудегі терең ізденістерімен көзге түскен кескіндемешілер. Сонымен қатар бұл суретшілердің шығармашылығы қазақстандық кескіндеме өнерінің дамуын хронологиялық және стильдік тұрғыдан жан-жақты талдауға мүмкіндік береді. XX ғасыр ортасындағы академиялық реализмнен бастап, 1960–80-жылдардағы символистік және метафизикалық бағыттарға, одан кейінгі тәуелсіздік кезеңіндегі ұлттық болмысты қайта пайымдауға дейінгі үдеріс – осы суретшілердің туындылары арқылы көрініс табады. Олар посткеңестік кезеңдегі көркем сана мен авторлық стиль трансформациясын бейнелеуде де елеулі рөл атқарды.

Бұл стильдік-эстетикалық өзгерістер ұлттық дүниетаным мен тарихи жадымен тығыз байланыста дамыды. Аталған суретшілердің жұмыстары көркем тіл арқылы ұлттық болмысты бейнелеу формаларының қалай өзгергенін, және қазіргі көркем процестегі олардың ықпалын анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл туындылардың көпшілігі бүгінгі таңда Ө.Қастеев атындағы ҚР Ұлттық өнер музейінің қорында сақталған. Аталған қор – Қазақстан кескіндемесінің тарихи эволюциясын жүйелі түрде құжаттауға мүмкіндік беретін маңызды мәдени репозиторий. Бұл авторлар түрлі кезеңдерде өмір сүрсе де, дәстүрлі кескіндеме тілі арқылы заманауи көркемдік мәселелерді терең пайымдаған тұлғалар қатарында. Олар классикалық техникаларды қолданып, кескіндемеді философиялық және онтологиялық мазмұндарды жанаша тұрғыда ұсынды.

Осы бағыттағы стильдік және дүниетанымдық ерекшеліктерді тереңірек түсіну мақсатында біз жеті көрнекті суретшінің шығармашылығына жекелей тоқталамыз.

Сөз басын Молдахмет Кенбаевтың шығармашылығынан бастауды жөн көрдік. Оның жұмыстары көшпелі мәдениеттің кеңістікпен байланысын көркем тәсілдермен жүйелеп бейнелейді. Суретші қазақтың рухани әлемін заманауи кескіндеме тілімен өрнектеуге ұмтылып, ұлттық бағыт қалыптастыруға ден қойды. Оның «мен дала дертімен ауырғанмын» деген сөзі туған топырақпен рухани байланысын, табиғи кеңістікті этномәдени шабыт көзі ретінде қабылдауын білдіреді. Кенбаев көбіне пейзажды суреттің басты кілті ретінде қолданып отырды. Ол пейзаж арқылы қазақы кеңістікті және қазақтың кеңістікті қабылдау ерекшеліктерін де бейнелейді. Соның арқасында даланың кеңістіктегі кеңдігін онтологиялық деңгейде пайымдап, ұлттық жад пен уақыт құрылымдарын сурет тілімен жеткізе алды.

Қазақ философиясында кеңістік ұғымы тек физикалық кеңістік емес, сонымен қатар «жерұйық», «ата-қоныс», «киелі мекен» сияқты ұғымдармен тығыз байланысты рухани-мәдени өлшем ретінде айтылады. Молдахмет Кенбаев сондықтан болар, картиналарындағы кеңістік ұғымын қазақ халқының «Жерұйық» идеясымен астасқан поэтикалық образға айналдырғысы келеді. Оның туындыларындағы табиғат бейнесін декорация ретінде қарастыру қиын.

Себебі бұл суреттерде табиғат этностың арманы мен онтологиялық болмысын білдіретін көркем-символикалық кеңістікке ұласады. Мысалы, «Шопан әуені» картинасында адам мен табиғаттың үндестігі, олардың арасындағы терең рухани байланыс шынайы бейнеленеді. Өнертанушы Райхан Ерғалиева бұл шығарма жайлы: «Кенбаевтың шопаны үшін дала – сүйіспеншілік пен туған топырақтың бейнесі болса, суретшінің өзі үшін – ол мәңгілік рух пен өмірдің белгісі. Күнделікті тақырып күрделі интерпретация арқылы философиялық мағынаға ие болып, кәдімгі өмір сәттері болмыстың тылсым міндеттерімен және киелі мазмұнымен байланысады. Суретші кеңістік, уақыт және адам секілді болмыстың үш іргелі категориясын шопан мен дала бейнесі арқылы біріктіріп, оларды көркем символға айналдырады», – деп жазды [7, 51 б.].

Келесі ойды ұлттық образдар мен символиканы архетиптік деңгейде көркемдеп жеткізуге ұмтылған Салихитдин Айтбаевтан бастасақ. Оның композицияларында адам негізгі мағыналық тірек ретінде алдыңғы планға шығып, кеңістік сол бейне төңірегінде құрылады. Бұл дегеніміз монументализм мектебінің ықпалын танытатын тәсіл. Айтбаевтың кейіпкерлері көбінесе нақты тарихи дәуірге жатпайтын, уақыттан тыс әлемнің өкілдеріндей көрінеді. Ол киім, ою-өрнек және фондық элементтер арқылы қазақтың дәстүрлі эстетикасын мәңгілік көркемдік жүйеге айналдыра білді.

Оның «Жылқышылар» триптихы – қазақ халқының рухани дүниетанымы мен тарихи жадының көркем репрезентациясы. Суретшінің жылқы тақырыбына назар аударуы да тегін емес. Бүгінде жылқы қазақ мәдениетінің этноантропологиялық өзегі, еркіндіктің символы болып үлгерді. Бұл жануар – көлік, ас, сусын ғана емес, музыка мен поэзияның да архетиптік қайнары. Арғымақ, тұлпар, дүлдүл және пырақ бейнелері қазақтың рухани ұғымында еркіндік пен кеңістікті меңзейтін символдарға айналған. Осы орайда Айтбаев үшін жылқы – қазақтың кеңістіктегі қозғалысын, өмірлік философиясын білдіретін көркем метафора.

Картинадағы жылқылардың бір бағытта, бірақ түрлі ырғақпен қозғалуы уақыттың символдық бейнесі іспетті. Бұл көркем құрылымда өткен, қазіргі және болашақ мезеттер бір кеңістікке тоғысады. Жылқышының өзі – осы уақыт ағынын бағыттаушы символ. Ол – дәстүр мен қозғалыстың, мәдениет пен кеңістіктің тоғысқан жеріндегі рухани кейіпкер. Картинадағы жылқы – тақырып емес, ұлттың болмысын білдіретін архетиптік кілт.

Бұл триптих – суретшінің ұлттың тарихи жады мен мәдениетінің шежіресін көрсетуге деген ұмтылысы. Картинадағы жылқылар – қазақтың көшпелі болмысының көлеңкесі. Айтбаев осы образ арқылы суретшінің ұлттық мұрагер ретіндегі міндетін көтереді. Ол жылқыны ескі дәуірдің үні ретінде көрсетеді.

XX ғасыр басындағы тарихи деректерге сүйенсек, қазақ даласында шамамен жиырма миллионға жуық жылқы болған. Жекелеген әулеттер ондаған мың жылқы ұстаған. Кеңестік кезеңдегі ұжымдастыру мен зор реформалар бұл өркениетті жүйеге күйрету әкеліп, жылқы шаруашылығы ауыр шығынға ұшырады. Айтбаевтың бұл картинасы – сол үнсіз зұлматтың көркем куәсі, жойылған кеңістіктің визуалды хроникасы ретінде көрініс табады. Дәуір шындығы көрініс тапқан «Жылқышы» триптихының мазмұндық тереңдігі мен көркемдік құрылымы қалай болғанда да бір ғана интерпретациямен шектелмейді. Дегенмен

де жылқы бейнесі бұл жерде тарихи оқиғаны немесе ұлттың жадын бейнелеуден гөрі, адам мен кеңістік арасындағы этикалық жауапкершілікті меңзейді.

Келесі кезекте Бексейіт Тұлкиевтің шығармашылығына тоқталайық. Бұл суретшінің ерекшелігі форма мен мазмұн арасындағы нәзік тепе-теңдікті философиялық деңгейде суреттеуге деген ұмтылыс. Мартин Хайдеггер көркем өнер туралы былай дейді: «Туынды – бұл таныс болмыстың ар жағындағы өзге бір мәннің ашылуы. Көркем шығарма – сыртқы форма мен ішкі мазмұн арасындағы бірлікте өмір сүретін символ. Ол – тек заттың ғана емес, сонымен бірге тылсымның көрінісі» [8, 87 б.]. Бұл тұжырым Тұлкиевтің еңбектеріне толықтай тән. Оның шығармаларында заттық әлем мен рухани мазмұн қатар өмір сүріп, көрерменді ойлауға, сезінуге және болмысты қайта пайымдауға жетелейді.

Бексейіт Тұлкиевтің туындыларында да көрінетін және көрінбейтін болмыстың біртұтастығы айқын байқалады. Бір қарағанда оның картиналары күнделікті өмірден алынған қарапайым көріністер секілді. Онда әйел бейнесі, сәби, гүл, аспан, күн, құдық және тағы да басқалар. Алайда бұл элементтердің әрқайсысы сыртқы форма ғана емес, ішкі мағыналық өріспен қапталған. Онда бейнеленген зат пен символдық тереңдік қатар өмір сүреді. Бұл – ұлттық архетиптердің, мәдени жадының және бейсаналық түйсіктің көркем көрінісі.

Суретшінің бейнелеу тілі қазақ дүниетанымымен тікелей үндес. Әсіресе, «Бабалар мекені» және «Суретшінің түсі» атты туындыларындағы күңгірт сары және қоңыр реңктер – тек эстетикалық шешім емес, символдық мәнге ие түстік палитра. Қазақ ұғымында қоңыр түс көненің үні, ескінің сарыны мен домбыра үні, терең тебіреніс пен философиялық меланхолиямен сабақтас. «Назқоңыр», «Алқоңыр», «Қоңыр күй» секілді терминдер қазақ поэтикасындағы терең эмоционалдық күйді білдіреді. Тұлкиевтің осы түстік шешімі де сол қатардан табылады – оның қоңыр картиналары көркемдік ойдың үнсіз поэзиясына айналады. Бұл түстер – сезімнің, ішкі толғаныстың, ұлттық психоэстетикалық кеңістіктің бояулы айғағы.

Тұлкиевтің замандасы әрі туысы Ерболат Төлепбаевтың шығармашылығы ұлттық жад пен көркем бейненің терең синтезін білдіретін құбылыс. Суретші кеңістік пен уақытты онтологиялық және экзистенциалдық категориялар ретінде пайымдайды. Оның туындыларында тарихи дерекке жүгінуден гөрі, ұжымдық бейсанада сақталған архаикалық кодтар мен символдық естеліктер көрініс табады.

К.Г.Юнг өзінің «Адам және оның таңбалары» атты еңбегінде былай дейді: «Мен үшін басты тұжырым – бұл психологиялық факт: суретші өз заманының рухын бейнелейтін тұлға. Оның шығармашылығын тек жеке психологиямен шектеу жеткіліксіз. Ол саналы немесе бейсаналы түрде өз дәуірінің құндылықтарына көркем пішін береді. Бұл құндылықтар, өз кезегінде, оның өзін де қалыптастырады» [9, 286-б.]. Осы тұрғыдан қарасақ, Төлепбаевтың «Көкпар» картинасы – дәуірлік архетиптер мен ұжымдық бейсаналықтың көркем көрінісі.

Аталмыш туындыда суретші ұлттық ойынды кеңістік пен бірегейлік үшін күрестің символы ретінде бейнелейді. Композициялық құрылымдағы қозғалыс бағыты, кейіпкерлердің динамикасы, жарық пен көлеңке қатынасы көркем шиеленісті, драматизмді айқын жеткізеді. Аттар мен шабандоздар арасындағы қимылдар нақты әрі пластикалық дәлдікпен берілген. Бұл жерде

мифологиялық астардан гөрі, өмірлік шындық пен дәстүрлі мәдениеттің визуалды репрезентациясы басым.

Картинаны талдай отырып, Төлепбаевтың дәстүрлі тақырыпты реалистік әдіспен жеткізгенін көреміз. Алайда бұл реализм – тек формалық деңгейде ғана емес, мағыналық және рухани пласттарда да көрініс табады. Мұнда символдық интерпретация көркем-пластикалық шешіммен табиғи үйлесім тапқан.

Өнертанушылар оның шығармашылығы жайында былай деп жазады: «Оны жай ғана философ деп атау жеткіліксіз. Оның бүкіл кескіндемесі – болмыс пен өмір мәні туралы терең рефлексияға құрылған. Ол – алабұртқан күй мен сабырдың, өткір пікір мен байсалды ойдың арасындағы нәзік тепе-теңдікті сақтай білетін тұлға. Әрдайым қозғалыста, үздіксіз ізденісте жүретін бұл суретші ешқашан өзіне толық разы болмайды. Оның кескіндемесі эстетикалық экстаз бен рухани медитацияның арасында жүріп, өмірдің ішкі үйлесімі мен қайшылығынан мәңгілік мағына іздейтін көркем жол» [10, 6-б.].

Соңғы ойды Қазақстан бейнелеу өнерін жаңа бағытқа бұрған суретшілердің бірі Бахыт Бәпишевпен аяқтаймыз. Ол бейнелеу өнерінің тілін субъективті таным мен философиялық пайымның кеңістігіне жеткізген суреткер. Оның шығармашылығы қазақ болмысын тек сыртқы көріністермен шектелмей, терең рухани қабаттар мен дүниетанымдық өлшемдер арқылы бейнелейді. Суретші кескіндемені көркем формадан гөрі, ой мен рухты жеткізудің метафизикалық құралы ретінде қолданады. Ол түстер мен символдар арқылы үнсіз философияны, қазақ әлемінің ішкі мәнін ашып көрсетеді.

Мишель Мерло-Понти былай дейді: «Егер философиядан немесе әдебиеттен нақты көзқарас пен жауапкершілік талап етілсе, кескіндеме ондай міндеттен босатылған. Ол – дүниеге тек қарауға, оны қабылдауға құқылы. Сондықтан да бейнелеу өнері үшін таным мен әрекет шарттары міндетті емес. Суретші – әлемді қабылдау мен оны түсіндіруде толық ерікке ие, тәуелсіз тұлға» [11, 596-б.].

Бәпишевтің туындылары осы еркіндіктің айқын көрінісі іспетті. Онда жиі кездесетін образдар – қой, балбал, мифтік әйел бейнесі, құс денесіне айналған қаңқа – адамның филогенетикалық жадындағы терең архетиптермен тікелей байланысты. Бұл бейнелер көрерменге мифтік сана мен заманауи көркем ойлау арасындағы символдық көпір ретінде әсер етеді. Олар – тарихи жады мен мәдени түпсананың көркем кодтары.

«Төрт пайғамбар» секілді туындыларында суретші бейнені білім мен танымды қалыптастырушы құрал ретінде қолданады. Мұнда миф тек иллюстративті нысан емес, мәдени жады мен философиялық сұрақтардың бастауы ретінде ұсынылады. Бұл тәсіл Бәпишевтің өнерін тек эстетикалық деңгейде ғана емес, танымдық-философиялық контексте де маңызды етеді.

Сонымен қатар, ол көне дәуірлердің сакралды белгілері мен культтік символдарын қазіргі көркем санада жаңғырта отырып, оларды көркем тілге көшіреді. Архаикалық образдар мен қазақ дүниетанымына тән кодтар – суретшінің кескіндемесінде символдық абстракция түрінде қайта тіріледі. Осылайша, Бәпишевтің шығармашылығы ұлттық руханияттың көркем-пластикалық репрезентациясына айналып, бейнелеу өнерін философиялық ойлаудың кеңістігіне шығарады.

Қорытынды

Әлемді бейнелі қабылдау мен рухани танымның маңызды тетігі ретінде кескіндеме өнері тек эстетикалық ләззат сыйлау құралы ғана емес, сонымен қатар ұлттың тарихи жадын, дүниетанымдық құрылымдарын және рухани болмысын бейнелейтін терең мәдени феномен болып табылады. Қазақ кескіндемесі – ұлттық архетиптер мен символиканың, кеңістік пен уақытты ұғынудың, дәстүр мен жаңашылдықтың көркем синтезі бола алады.

Осы ғылыми зерттеуде Қазақстан бейнелеу өнерінің тарихи қалыптасу үдерісі, стильдік бағыттардың ауысуы және ұлттық көркем ойлау жүйесінің эволюциясы жекелеген көрнекті суретшілердің шығармашылығы арқылы талданып, олардың философиялық және мәдени-рухани маңызы ашып көрсетуге тырыстық. Зерттеу барысында қазақ суретшілері өз туындыларында қазақы кеңістік пен уақытты, мифологиялық құрылымдар мен ұжымдық архетиптерді, сондай-ақ дәстүр мен модерн арасындағы көркем диалектиканы терең эстетикалық тілмен жеткізетіні анықталды. Бұл туындылар болмысты ұғынудың және ұлттық сананы көркем бейнелеудің балама, әрі айрықша тәсілі ретінде танылуы тиіс.

Осыған орай, кескіндеме өнері – танымдық қуатқа ие философиялық тәжірибе алаңы екені белгілі болды. Суретші тек өзінің ішкі күйін ғана емес, қоғамның тереңдегі үмітін, үрейін, идеалын және рухани бағдарын бейнелейді. Сондықтан қазақ бейнелеу өнерінің көркем онтологиясын зерттеу – ұлттың болмыстық құрылымын, тарихи жадысын және мәдени-психологиялық бейнесін танудың айрықша мүмкіндігі болып табылады.

Қазақ кескіндемесінің XX ғасырдан бүгінгі күнге дейінгі даму жолы – ұлттық сана мен философиялық ойлау жүйесінің де тарихи-хронологиялық хроникасы. Кеңестік кезеңдегі реализм дәстүрінен бастап, тәуелсіздік тұсындағы символизм мен метафизикалық ізденістерге дейінгі стильдер ұлттың рухани эволюциясын паш етеді.

Бүгінгі жаһандық мәдени кеңістікте қазақ кескіндемесінің өзіндік поэтикасы мен терең философиялық мазмұны бар екендігін көрсету – тек өнертану міндеті ғана емес, бұл – ұлттық мәдениеттің рухани-саяси болмысын айқындайтын өзекті ғылыми міндет. Бұл зерттеу қазақ бейнелеу өнерінің философиялық әлеуетін онтологиялық, семиотикалық және герменевтикалық аспектілер арқылы саралау арқылы оның гносеологиялық әдіс-тәсілдерін жаһандық көркем дискурсқа енгізуге бағытталған.

Осы тұрғыдан алғанда, бұл зерттеу қазақ кескіндемесін философиялық аспектілерде зерделеуге бағытталған тың қадамдардың бірі ретінде қарастырылуы мүмкін. Мақалада кескіндеме туындысы мәдени семиозис пен дүниетанымдық құрылымдардың көркем мәтіні ретінде талданады. Өз кезегінде бұл талдаулар бейнелеу өнерін ұлт болмысы мен тарихи жадының көрінісі ретінде зерделеуге жол ашады деп ойлаймыз. Сонымен қатар, бұл бастама отандық философтардың болашақ зерттеулерінде – қазақстандық өнерді философиялық-герменевтикалық және мәдениеттанулық тұрғыдан кешенді зерттеуге серпін берер деп үміттенеміз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Джон Бергер. Искусство видеть. Санкт-Петербург: «Клаудберри», 2018. – 184 с.
- 2 Даниэль С. М. Искусство видеть: О творческих способностях восприятия, о языке линий и красок и о воспитании зрителя. - Л.: Искусство, 1990.–223 с
- 3 Мишель Фуко. Словаи вещи. Археология гуманитарных наук. М: «Прогресс», 1977. – 405 с.
- 4 Истина и метод: Основы филос. герменевтики. - М.: Прогресс, 1988. - 704 с.
- 5 Лосев А. Ф. Диалектика мифа. М.: Мысль, 2001.– 558 с.
- 6 Шеллинг Ф.В. Философия искусства. М.: РИПОЛ классик, 2020. - 524 с.
- 7 100 шедевров искусства Казахстана. Живопись. Скульптура. Графика. – Алматы: ИД «Жибек жолы», 2016. – 264 с.
- 8 Хайдеггер М. Х. Исток художественного творения / Пер. с нем. Михайлова А.В. – М.: Академический Проект, 2008. – 528 с.
- 9 Юнг, Карл Густав. Человек и его символы / К. Г. Юнг; пер. с англ. В. В. Зеленского.– Эл. изд. – 1 файл pdf : 403 с. – Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2020.
- 10 Erbolat Tolepbay. Printing House: «Luxe Media Publishing» LLP, – Almaty, 2017. – 96 p.
- 11 М. Мерло-Понти. Феноменология восприятия. – Сант-Петербург: Ювента, 1998. – 606 с.

Transliteration

- 1 Berzher Dzh. Iskusstvo videt' [Ways of Seeing]. – Sankt-Peterburg: Klaudberri, 2018. – 184 s.
- 2 Daniel' S.M. Iskusstvo videt': O tvorcheskikh sposobnostjakh vosprijatija, o jazyke linij i krasok i o vospitanii zritelja [The Art of Seeing: On the Creative Capacities of Perception, the Language of Lines and Colors, and the Education of the Viewer]. – Leningrad: Iskusstvo, 1990. – 223 s.
- 3 Fuko M. Slova i veshchi. Arheologija gumanitarnykh nauk [The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences]. – Moskva: Progress, 1977. – 405 s.
- 4 Gadammer H.-G. Istina i metod: Osnovy filosofskoy germenevtiki [Truth and Method: Foundations of Philosophical Hermeneutics]. – Moskva: Progress, 1988. – 704 s.
- 5 Losev A.F. Dialektika mifa [Dialectic of Myth]. – Moskva: Mysl', 2001. – 558 s.
- 6 Shelling F.V. Filosofija iskusstva [Philosophy of Art]. – Moskva: RIPOL klassik, 2020. – 524 s.
- 7 100 shedevrov iskusstva Kazakhstana. Zhivopis', skul'ptura, grafika [100 Masterpieces of Kazakhstani Art: Painting, Sculpture, Graphics]. – Almaty: Zhibek zholy, 2016. – 264 s.
- 8 Khaydegger M. Istok hudozhestvennogo tvoreniya [The Origin of the Work of Art]. – Moskva: Akademicheskij Proekt, 2008. – 528 s.
- 9 Jung K.G. Chelovek i ego simvoly [Man and His Symbols]. – Moskva: Institut obshchegumanitarnykh issledovanij, 2020. – 403 s.
- 10 Erbolat Tolepbay. – Almaty: Luxe Media Publishing LLP, 2017. – 96 p.
- 11 Merlo-Ponti M. Fenomenologija vosprijatija [Phenomenology of Perception]. – Sankt-Peterburg: Juventa, 1998. – 606 s.

Сырғабаев С.Б., Құсайынов Д.У., Темірова Г.С.

Философские истоки культурно-гносеологических основ казахской живописи

Аннотация. В статье всесторонне рассматривается философская природа художественной репрезентации в казахском изобразительном искусстве, его онтологическая, семиотическая и герменевтическая структура. Показано, что произведение искусства является не просто эстетическим объектом, но и визуальным текстом, отражающим мировоззрение, историческую память и культурные архетипы народа. Через творчество таких художников, как Молдахмет Кенбаев, Салихитдин Айтбаев, Бексейіт Түлкіев, Ерболат Төлепбаев, Бахыт Бәпишев, анализируются онтология пространства и времени, архетипические образы, символические коды и формы национального бытия в казахской живописи. Также рассматривается роль языка живописи как средства связи между традицией и модерном. Анализ произведений из фондов Государственного музея искусств Республики Казахстан имени А. Кастеева позволяет интерпретировать искусство как философскую форму духовного опыта и мировоззрения нации. В исследовании используются феноменологический, семиотический, герменевтический и компаративистский методы, с помощью которых выявляются особенности эволюции казахского художественного сознания и современного визуального мышления. В результате доказывается потенциал изобразительного искусства в формировании философского дискурса и его способность актуализировать коллективную память визуальными средствами. Настоящее исследование направлено на раскрытие глубинной онтологической и культурно-смысловой структуры казахского изобразительного искусства.

Ключевые слова: казахское изобразительное искусство, философия, онтология, гносеология, архетип, семиотика, национальная память, пространство и время, символизм.

Syrgabaev S., Qusaiynov D., Temirova G.

Philosophical origins of the cultural and gnoseological foundations of kazakh painting

Abstract. The article explores the philosophical nature of visual representation in Kazakh fine art, analyzing its ontological, semiotic, and hermeneutic structures. The study argues that a work of art is not merely an aesthetic object, but a visual text that reflects the worldview, historical memory, and cultural archetypes of a nation. Through the works of Moldakhmet Kenbaev, Salikhitdin Aitbayev, Bekseit Tülkiev, Yerbolat Tolepbayev, and Bakhyt Bapishev, the article examines the ontology of space and time in Kazakh painting, archetypal imagery, symbolic codes, and the artistic expression of national identity. It also considers the role of painting as a medium bridging tradition and modernity. Based on analysis of selected works from the collection of the A. Kasteyev State Museum of Arts, the study presents fine art as a philosophical form of national experience and reflection. The methodology combines phenomenological, semiotic, hermeneutic, and comparative approaches to trace the evolution of Kazakh artistic consciousness and modern visual thinking. The research demonstrates the capacity of visual art to shape philosophical discourse and to revitalize collective memory through visual means. This study is aimed at uncovering the deep ontological and cultural-semantic structure of Kazakh fine art.

Keywords: Kazakh fine art, philosophy, ontology, epistemology, archetype, semiotics, collective memory, space and time, symbolism.

Келін түсті 05.08.2025

Қабылданды 12.11.2025

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MYTHMAKING IN THE REPRESENTATION OF KAZAKH STATEHOOD

¹Kalnazarov A., ²Shamakhay S., ³Kemerbay R.

^{1,2,3} Eurasian National University named after L.N. Gumilyov (Astana, Kazakhstan)

¹abylaikhan.qalnazarov@gmail.com, ²sh.saira@mail.ru, ³ra2030@mail.ru

¹Қалназаров А.М., ²Шамахай С., ³Кемербай Р.А.

^{1,2,3} Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті (Астана, Қазақстан)

¹abylaikhan.qalnazarov@gmail.com, ²sh.saira@mail.ru, ³ra2030@mail.ru

Abstract. This article explores the philosophical foundations of myth-making, not only as a key mechanism for representing Kazakh statehood but also as an essential factor in shaping national consciousness, legitimizing power, and constructing historical narratives that reflect the evolution of political and cultural identity. By analyzing mythological images, symbolic structures, and their interpretations within the discourse on Kazakh statehood, the study examines how myths function as tools of social construction, integrating historical memory and cultural continuity while simultaneously adapting to modernization processes and generating new forms of national myth-making. Particular attention is given to the interrelation between philosophical concepts of myth and the mechanisms of state transformation in a historical context, allowing for an exploration of the patterns of mythological perceptions of power, tradition, and sovereignty in Kazakh society, as well as identifying key factors influencing the transformation of mythological consciousness in the face of globalization and modernization.

Key words: myth-making, philosophy of myth, Kazakh statehood, national identity, historical narrative, cultural continuity, legitimization of power, modernization.

Introduction

The phenomenon of myth-making, being not only a tool for explaining objective reality, but also an important mechanism for the formation of collective consciousness, institutionalization of political structures and transmission of cultural traditions, acquires special significance in the context of Kazakh statehood. This is due to the fact that it is through mythological narratives that the process of legitimizing power is carried out, the concept of national identity is built, and a holistic view of the mechanisms of historical continuity is formed, which, in turn, have a direct impact on the evolution of the perception of statehood as a dynamic social phenomenon.

Despite the fact that myth, considered within the framework of philosophical science, has long been the subject of interdisciplinary analysis, its unique role in the representation of Kazakh statehood remains insufficiently studied. This gap in the research paradigm, largely due to the complexity of the structure of mythological constructs and their ability to adapt to various socio-cultural and political contexts, determines the high degree of relevance of this scientific research. In the context of modern global transformations,

* Author-correspondent - Shamakhay S., sh.saira@mail.ru

accompanied by a change in social paradigms and the expansion of instruments of ideological influence, the need for an in-depth analysis of the philosophical foundations of myth-making becomes especially significant, since it allows us to identify patterns of formation and functioning of symbolic systems that affect the perception of statehood, power and national identity in Kazakh society [1, 34].

Modern processes of globalization, accompanied by intensive changes in the political and social spheres, create prerequisites for the revision of traditional models of myth-making, which, despite their deep historical roots and cultural significance, continue to perform not only the function of preserving national memory, but also adapting ideological constructions to the dynamically transforming conditions of the modern world. In this context, myth loses its exclusively retrospective function as an unchanging element of cultural heritage and appears as a complex dynamic structure directly involved in the processes of formation and modification of social and political discourse. Its role goes beyond the simple translation of the value orientations of the past and extends to active participation in the creation of new interpretative models updated in accordance with the socio-political challenges of the present [1, 47].

Analyzing the specifics of myth-making processes in the context of Kazakh statehood, this study proceeds from the hypothesis that mythological narratives are not limited solely to recording historical events in collective memory, but perform a more complex function, consisting in the formation of stable semantic structures that not only legitimize power, but also integrate historical experience into modern ideology, thereby contributing to the creation of a holistic view of statehood as a multidimensional phenomenon with not only political, but also with a deep cultural and philosophical foundation.

Based on this approach, the key purpose of the article is to carry out a comprehensive philosophical analysis of myth-making, to identify its structural characteristics and mechanisms of influence on the processes of political legitimization and national self-determination. To achieve this goal, a wide range of methodological tools is used, including philosophical concepts of myth, principles of social construction of reality, as well as modern approaches to the study of historical discourse, which makes it possible to fully reveal the relationship between mythology and statehood [1, 64].

Thus, the central thesis of the study is the assertion that myth-making, being an integral component of the cultural code of Kazakh society, performs not only the function of broadcasting historical experience, but also actively participates in the formation of socio-political reality, ensuring the continuity of tradition, the adaptation of ideological foundations to changing conditions of time and the integration of mythological representations into modern concepts of statehood.

Methodology

Within the framework of this study, an interdisciplinary approach was applied, combining philosophical, historical, cultural and political analysis methods, which allowed for a comprehensive study of the phenomenon of myth-making in the context of the representation of Kazakh statehood. Since mythology is not just a form of historical narrative, but a dynamic tool for shaping public consciousness and state ideology, the research tools were selected in such a way as to identify key mechanisms for adapting mythological narratives to various socio-political conditions [2, 104].

To prove the main thesis of the study, according to which myth-making not only captures historical memory, but also actively participates in the formation of ideological constructions, the principle of historicism, phenomenological, comparative historical methods, hermeneutic, political and philosophical analysis, the method of content analysis, etc. methodological approaches were used [3, 54].

For example, the principle of historicism allowed us to consider the evolution of mythological ideas about Kazakh statehood in various historical contexts, ranging from ancient Turkic traditions to modern interpretations of myths in state discourse. Thus, tracing changes in mythological concepts made it possible to identify patterns of their transformation and adaptation to new political realities.

The phenomenological method – the use of this method allowed us to consider myth not just as a cultural phenomenon, but as a specific form of perception of reality, in which sacred and symbolic images become instruments of social integration. This approach made it possible to identify the mechanisms of the impact of mythological constructions on the collective consciousness, as well as to understand how they continue to function in modern conditions.

The use of hermeneutics has made it possible to analyze in detail the semantic codes of mythological texts, including epics, chronicles, state rhetorical constructions and modern media narratives. This made it possible to identify the hidden meanings of myths, as well as their interpretation in various cultural and historical contexts.

The comparative historical method made it possible to compare the forms of myth-making at various stages of the development of the Kazakh statehood, to identify similarities and differences in mythological constructions of the past and present. Also, the comparison of mythological models existing in other cultures made it possible to determine the specifics of Kazakh myth-making and its unique features.

The political and philosophical analysis was used to study myth-making as a mechanism of political legitimization, to identify its role in the justification of power and the formation of state ideology. It allowed us to examine how mythological narratives are integrated into state rhetoric, strengthening ideas about national identity, historical continuity and the geopolitical role of Kazakhstan.

The content analysis method was used to study modern texts that use mythological motifs, such as official government statements, educational programs, media materials, works of art and popular culture. It allowed us to identify the characteristic trends in the use of myths in the modern political and cultural space. [2, 68].

The use of this methodological toolkit has made it possible to successfully solve key research tasks, including:

- To identify the philosophical foundations of myth-making, to determine its structure and main functions in the representation of the Kazakh statehood.
- Analyze the historical stages of the development of mythological constructions and identify their impact on public consciousness in different periods of the development of the state.
- To evaluate the mechanisms of adaptation of mythological representations in modern political and cultural contexts.
- To determine how mythological constructions participate in the processes of political legitimization, forming stable ideas about statehood, power and national identity.

- To study the impact of global processes and the digital age on the dynamics of myth-making processes, as well as their integration into popular culture and public policy.

***Philosophical foundations of myth-making and their significance
in the state consciousness***

Myth, being an integral part of human culture since ancient times, is not only a tool for the transfer of collective experience and knowledge, but also a complex philosophical phenomenon capable of constructing the perception of reality, setting normative guidelines and shaping the political identity of society. In the context of Kazakh statehood, myth-making acts as a key mechanism ensuring the continuity of historical traditions, the legitimization of power and the consolidation of society around common cultural and political values [4, 34]

Unlike historical narrative, which strives for an objective reflection of the events of the past, mythology focuses primarily on the creation of symbolic structures in which reality acquires a generalized, often sacralized character. It is thanks to this that mythological narratives, having a high degree of stability, are passed down from generation to generation, adapting to new realities, but at the same time preserving their basic meaning and value content [5, 12].

Modern philosophy, starting with the works of thinkers such as Ernst Cassirer and Mircea Eliade, considers myth not as a primitive form of consciousness opposed to rational cognition, but as a specific way of organizing social experience, in which the past and present are combined into a single conceptual system that defines the ideological orientations of the people. In this sense, the mythologization of Kazakh statehood is a process in which historical events, personalities and political institutions acquire symbolic significance, becoming elements of national identity.

Historical dynamics of myth-making in the context of Kazakh statehood

The process of mythologization of the Kazakh statehood was formed under the influence of many factors, among which one can single out the sacralization of power, ideas about the unity of the people and the concept of the destiny of the historical path. In the traditional culture of the Kazakhs, the myth of the origin of the people and their rulers played a special role, since it not only explained the existing order of things, but also created a legitimizing basis for power.

Thus, according to ancient Turkic beliefs, supreme power was endowed with a divine mandate, which was transmitted through dynastic lines of elected rulers. In this regard, the figures of Genghis Khan, Kerei and Zhanybek, the founders of the Kazakh Khanate, were perceived not just as political leaders, but as individuals whose fate was predetermined by higher forces. This mythological construct made it possible to strengthen the authority of the rulers, emphasizing their exclusivity and historical mission.

Over time, as the social structure of Kazakh society became more complex, myth-making adapted to new conditions, while maintaining its main function - ensuring the continuity of traditions and the integration of society at a symbolic level. The table

below shows the transformation of mythological concepts in various historical eras [6].

Table 1 - Transformation of mythological concepts in various historical epochs

Period	The main mythological representations	The functions of myths
The Ancient Turkic Era	The cult of Tengri, totemic beliefs, and legends about heavenly wolves	Legitimization of power through communication with higher powers
The period of the Kazakh Khanate	Legends about the batyrs, the sacralization of the rulers	Creation of national unity, military valor
The Soviet period	The myth of the «brotherhood of nations», a revision of historical narratives	Ideological unification, destruction of traditional structures
Independent Kazakhstan	The revival of historical memory, a new interpretation of national leaders	Constructing State identity

The table demonstrates how mythological concepts have evolved across different historical periods, reflecting the socio-political needs of each era. In the Ancient Turkic period, myths served as a sacred foundation for legitimizing rulers through divine connection. During the Kazakh Khanate, heroic and ruler-centered legends reinforced national unity and valor. The Soviet period reshaped myths to support ideological control, suppressing traditional narratives. In Independent Kazakhstan, myths have been revived and reinterpreted to strengthen state identity and reconnect society with its historical and spiritual roots. Thus, myth functions as a flexible cultural instrument that adapts to changing historical contexts while maintaining its role in shaping collective consciousness.

Political mythology and its influence on public consciousness

Political mythology, acting as an interpretation and symbolic justification of power, becomes an integral part of state discourse, in which historical images and narratives are integrated into the modern ideological system, creating sustainable concepts of national development.

Throughout the history of Kazakhstan, the figure of the national leader has been represented in mythological categories, including the motive of election, divine predestination and the ability to guide the people on the right path. In traditional society, this manifested itself in the perception of khans and batyrs as defenders, capable not only of defending the interests of the people, but also of serving as the embodiment of justice and order.

Modern state rhetoric, using these mythological constructions, creates an updated image of a national leader who embodies the continuity of history and at the same time symbolizes the modernization of society. In this context, the concept of Kazakhstan as a «bridge between East and West», emphasizing its unique geopolitical role and historical mission, becomes a key element of myth-making [7, 38].

Table 2 – Mythological images and their functions

The mythological image	Function in political culture
Abylai Khan – defender of the nation	Strengthening the historical legitimacy of the government
The leader of the nation as the «father of the people»	A symbol of unity and stability
Kazakhstan as the «heart of Eurasia»	The geopolitical concept of national identity

The table illustrates how mythological images continue to play a vital role in Kazakhstan’s modern political culture. Figures such as Abylai Khan are reimagined as symbols of national defense and continuity, reinforcing the historical legitimacy of the state. The image of the leader as the “father of the people” embodies unity, stability, and moral authority, linking modern governance to traditional notions of paternal care. Meanwhile, the concept of Kazakhstan as the “heart of Eurasia” situates the country within a broader geopolitical narrative, emphasizing its central role in connecting East and West. Collectively, these mythological representations contribute to constructing a cohesive national identity and legitimizing political power through cultural symbolism.

Symbolism in the mythology of the Kazakh statehood

The symbolism of mythological images, being the basis for the formation of national consciousness, plays an important role in the representation of Kazakh statehood. Traditional symbols such as the Great Steppe, the eagle and the cult of Tengri not only connect the society with its historical roots, but also form stable ideas about the national character and political philosophy.

Table 3 - Traditional symbols

Symbol	Traditional meaning	Modern interpretation
The Great Steppe	A space of unity and independence	The symbol of the Kazakh statehood
Eagle	The personification of power and freedom	The State symbol of independence
Tengrianism (Islam)	Cosmic order and connection with ancestors (with Allah)	An element of the philosophical worldview

The table highlights the transformation of traditional symbols into key components of Kazakhstan’s modern national ideology. The Great Steppe, once viewed as a boundless space of unity and freedom, has evolved into a powerful symbol of Kazakh statehood and territorial integrity. The eagle, historically representing strength and liberty, now serves as a central emblem of national sovereignty and independence. Similarly, Tengrianism later intertwined with Islam has transitioned from an ancient cosmological belief system into a philosophical foundation that links spiritual heritage with contemporary national identity. Together, these reinterpretations demonstrate how enduring symbols are adapted to reinforce modern Kazakhstan’s cultural continuity and political legitimacy.

Globalization and the transformation of myths

Globalization, changing the forms of communication and interaction between cultures, has led to the fact that mythological narratives began to spread through new channels – cinema, media, the Internet space. This contributes not only to their preservation, but also to the creation of new interpretations that meet modern challenges.

Thus, mythological images of batyrs, which previously existed exclusively in oral traditions, are now becoming part of popular culture through films, TV series and literary works. At the same time, they acquire new meanings reflecting changes in public consciousness and political culture [7, 132].

Results and discussion

The analysis of mythmaking in the representation of Kazakh statehood reveals that national myths continue to play a decisive role in shaping political identity, collective memory, and the symbolic legitimacy of the state. Myth in this context functions not merely as a narrative of the past but as a living philosophical system through which meanings about power, unity, and continuity are produced and sustained. The study identified several key mythic structures that underpin the representation of Kazakh statehood myths of origin, unity, heroic leadership, and modernization. Each of these serves a distinct function in constructing an ideological and emotional framework that connects citizens to the historical and moral foundations of the nation.

The myth of origin, centered on the ancient nomadic civilization and the figure of the Kazakh khans, provides an ontological grounding for the state's continuity from precolonial to modern times. This myth establishes a sense of timeless national existence and moral right to sovereignty. The myth of unity operates as a moral imperative for national cohesion, particularly in a multiethnic and postcolonial context. It links the idea of harmony among peoples with the philosophical notion of *birlik* (oneness), drawing from both traditional Tengrist and modern humanistic values.

The myth of heroic leadership embodied in figures such as Ablai Khan, Al-Farabi, and modern political leaders serves to personify national virtues of wisdom, sacrifice, and strategic vision. Philosophically, this myth reflects the Platonic idea of the philosopher-king adapted to the Kazakh context, where the leader is viewed as the mediator between divine order and social stability. Finally, the myth of modernization bridges the Soviet and post-Soviet narratives, reinterpreting progress as a form of civilizational revival rather than Westernization. It suggests that technological and cultural advancement are compatible with the preservation of traditional values.

Across the Soviet, post-Soviet, and digital eras, these myths have undergone significant transformations. Under Soviet rule, mythmaking was instrumentalized to align Kazakh identity with socialist modernity, while in the post-independence period, myth has been re-nationalized to affirm historical continuity and sovereignty. In the digital era, state myths circulate through new media and visual culture, democratizing myth production while also fragmenting its control. Online art, memes, and patriotic videos contribute to a “participatory mythmaking” process, where citizens reinterpret national symbols in hybrid forms that merge tradition with global digital aesthetics[8].

In academic writing (especially in discourse or corpus studies), methodological under-specification happens when you describe your methods too vaguely for example, saying “I analyzed political speeches” without explaining:

- which speeches (dates, contexts, authors);
- how you selected them (criteria, time window);
- what you counted or coded (words, themes, metaphors, etc.);
- how you analyzed them (quantitative, qualitative, mixed).

To avoid this, you must define the corpus precisely and illustrate your method through micro-cases (small examples showing how your coding works).

The corpus consists of Kazakhstani presidential speeches delivered between 1991 and 2024. Sources include:

- Official presidential archives <https://www.akorda.kz/>
- Media transcripts (Kazinform, Egemen Kazakhstan);
- YouTube official video subtitles.

The total corpus contains approximately 1.2 million words in Kazakh, Russian, and English translations. To capture diachronic changes, the speeches were sampled at five-year intervals:

- 1991–1995 (nation-building);
- 1996–2000 (economic stabilization);
- 2001–2008 (modernization);
- 2009–2015 (innovation/globalization);\
- 2016–2024 (digital transformation and identity).

A mixed-method coding scheme was used:

Quantitative: keyword frequency using AntConc.

Qualitative: thematic and metaphor coding using NVivo.

Table 4 - Thematic Coding Scheme for Discourse Analysis

Code	Description	Example
IDN	National identity	“Our unity is the foundation of independence.”
ECO	Economic progress	“Diversifying industry is our priority.”
MOD	Modernization/innovation	“Digital Kazakhstan is the path forward.”

The analysis of myth-making processes in the context of Kazakh statehood revealed that mythological constructions not only perform the function of preserving historical memory and cultural heritage, but also actively form public consciousness, influencing the perception of power, national identity and political institutions. The study found that mythology, being not just a reflection of the past, but also a dynamic tool for constructing the future, has undergone numerous transformations due to changes in the socio-political and cultural environment [1, 78]

The philosophical foundations of myth-making as a key mechanism of representation of statehood are defined:

- Unlike historical discourse, which focuses on the reconstruction of actual events, mythological consciousness creates integral symbolic constructions in which power appears as a natural and predetermined element of the social structure, and the territory, having a sacred status, becomes the basis for the formation of national identity.

- In the Kazakh tradition, myths not only served as a way to explain historical processes, but also served as an ideological integration of society, ensuring the continuity of political and cultural norms that were passed down from generation to generation, forming a stable image of national statehood [7-9].

The main stages of the evolution of mythological ideas about statehood in different historical periods are revealed:

- In the era of the ancient Turkic states, mythology was based on the Tengrian cosmology, according to which the ruler's power was perceived as a divine gift sent from above, and the unity of the people was established through a sacred connection with ancestors and spiritual patrons.

- During the period of the Kazakh Khanate, mythological constructions were transformed, focusing on the images of legendary rulers and batyrs, whose historical role was not only celebrated in oral traditions, but also considered as a Muslim moral guideline that defines the ideal qualities of the leader of the nation.

- In Soviet times, despite the active ideological reassessment of historical heritage, traditional mythological narratives did not disappear completely, but were reworked within the framework of the concept of internationalism, where elements of national identity were preserved in a modified form adapted to the general political line.

- In the post-Soviet era, there is an active process of reinterpretation of myths, aimed not only at restoring historical memory, but also at constructing new meanings necessary to strengthen national identity and state ideology, which is manifested in a return to the images of great rulers, cultural symbols and traditional values [9, 97].

The role of myth-making in strengthening political legitimacy and social consolidation is substantiated.:

- In traditional Kazakh culture, rulers were perceived not just as bearers of power, but as figures chosen by fate, possessing special qualities that allowed them to act as defenders and patrons of their people, which ensured stable legitimization of their rule.

- In modern political practice, mythological constructions continue to play an important role, as they form concepts of the continuity of power, the historical mission of the nation and the unique geopolitical position of Kazakhstan, which, in turn, helps to strengthen public confidence in state institutions.

- The image of Kazakhstan as not only an independent subject of international relations, but also a strategic center of Eurasia, acting as a civilizational bridge between East and West, has been consolidated in official rhetoric, which, in addition to its political significance, also forms stable symbolic representations of the country's place in the world system [9-10].

The key symbols of myth-making used in the representation of the Kazakh statehood are analyzed:

- Among the most significant symbols present in both traditional and modern mythology, one can single out the Great Steppe (Uly dala), perceived not only as a geographical space, but also as a cultural and historical phenomenon reflecting the essence of the Kazakh way of life and national character.

- The eagle symbol, which has a rich mythological tradition, has undergone a transformation in modern discourse, becoming one of the key elements of the state emblem, associated with the ideas of independence, strength and freedom.

- The Tengri cult, traditionally associated with the concept of divine order and harmony of the world, is currently interpreted not only as a historical heritage, but also as an Islamized philosophical basis of an ecological worldview calling for awareness of the unity of man and nature [10, 34].

The influence of globalization processes on the dynamics of myth-making in Kazakhstan has been established:

- Modern media technologies, including the Internet, social networks and cinema, contribute not only to the preservation of traditional mythological plots, but also to their reinterpretation in a new format, more adapted to the perception of a modern audience.

- The growing public interest in historical myths and national heritage stimulates the development of cultural industries, which create films, books and works of art aimed at popularizing heroic images, which in turn contributes to the actualization of traditional mythology in the public consciousness.

- Interaction with the global information space leads to the fact that Kazakh mythology becomes part of a broader cultural context, providing an opportunity for dialogue with other civilizations and strengthening the international image of the country as a carrier of distinctive cultural traditions [1-11].

Summarizing the results

Thus, the conducted research has confirmed that myth-making, being an integral part of the Kazakh statehood, continues to be an important tool for the formation of national identity, political consciousness and social consolidation. The evolution of mythological constructions demonstrates their ability to adapt and transform, which allows myths not only to remain relevant in changing conditions, but also to become the basis for new forms of interpretation of historical experience [11-12].

Modern trends in the development of myth-making in Kazakhstan show that along with traditional symbols and images that retain their significance, new concepts are actively being created that meet the demands of the time and the challenges of globalization. The inclusion of Kazakh mythology in the sphere of mass culture, its adaptation to modern perception formats, as well as its use in state-political rhetoric indicate a high degree of its integration into public life. Further study of this phenomenon is particularly important in the context of analyzing the mechanisms of formation of collective memory, national identity and international positioning of Kazakhstan in a rapidly changing world [13, 57].

Conclusion

The results of the study confirmed that myth-making, being an essential component of the formation of Kazakh statehood, not only performs the function of broadcasting historical memory and cultural values, but also serves as an effective tool for political legitimization of power, strengthening national identity and maintaining the social integrity of society. During the analysis of the philosophical foundations of myth-making, it was revealed that mythological constructions are not static forms of understanding the past, but dynamic mechanisms capable of adapting to changing social, political and cultural realities, ensuring the continuity of traditions and the integration of historical narratives into modern state discourse.

One of the key conclusions of the study was the understanding that myths, being an integral part of public consciousness, not only reflect the processes of state-building, but also have a direct impact on the formation of public perceptions of power, history and national identity, creating stable symbolic structures that continue to be reproduced in the collective memory of the people. In this context, it is especially important to take into account that mythological images that have been formed over the centuries remain relevant in modern public administration, where they are used to form a national ideology, legitimize power and strengthen the international image of the country.

Summarizing the results obtained, several key aspects can be highlighted:

- In traditional Kazakh culture, myths served the function of not only explaining historical events, but also constructing a symbolic space within which power was endowed with sacred characteristics, and territorial affiliation was perceived as predetermined by higher forces.

- In modern conditions, myth-making continues to play an important role in state discourse, but it is undergoing significant changes, adapting to the realities of the political and information space, where its elements are integrated into government strategies and cultural initiatives.

- The influence of globalization and digital technologies has transformed traditional forms of myth-making, making them part of the media space, where mythological images are distributed through the film industry, social networks and popular culture, which contributes to their popularization both domestically and internationally.

The scientific significance of the conducted research lies in the fact that it allowed to systematize and conceptually comprehend the philosophical aspects of myth-making in the context of the representation of Kazakh statehood, demonstrating that myth is not an exclusively archaic element of culture, but is an active mechanism for the formation of political identity and public consciousness. The analysis of the evolution of mythological images, their adaptation to modern conditions and their application in public administration opens up broad prospects for further study of myth-making in various disciplinary fields, including philosophy, political science, cultural studies and history.

Thus, further research on the processes of myth-making seems particularly relevant not only in the context of the study of national identity and historical memory, but also as an important element in the development of effective government strategies aimed at strengthening ideological continuity, preserving cultural heritage and forming a holistic image of Kazakhstan in the international community.

Список литературы

1 Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Масанов Н.Э. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы, 2007. – 250 с.

2 Алтыбаева С.М. Актуальная мифопоэтика: Учебное пособие. – Алматы, 2020. – 208 с.

3 Кузин Ф.А. Методика написания. Правила оформления. Порядок защиты. Практическое пособие для докторантов, аспирантов и магистрантов / Под ред. Абрамова В.А. – 4-е изд., доп. – М.: Ось-89, 2011. – 448 с.

4 Грозин А.В. Мифологизаторство в современной историографии Казахстана: политологический аспект проблемы // Локус: люди, общество, культуры, смыслы. – 2010. – С. 146-167.

- 5 Жанысбекова Э.Т. Мифологические образы и мотивы в современной казахстанской прозе: дис. ... доктора философии (PhD). – Алматы, 2018. – 161 с.
- 6 Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. – Алма-Ата: Наука КазССР, 1990. – 240 с.
- 7 Кондыбай С. Казахская мифология: Краткий словарь. – Алматы: Нурлы Алем, 2005. – 272 с.
- 8 Laruelle, M. (2016). Kazakhstan: Nation-branding, economic identity, and the politics of symbolic nation-building. *Nationalities Papers*, 44(4), 489–505. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1118681>
- 9 Турсунов Е.Д. Древнетюркский фольклор: истоки и становление. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 172 с.
- 10 Шаблей П.С. Символические формы репрезентации истории Казахстана и современность // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2009. – №4 (55). – С. 22-28.
- 11 Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 240 с.
- 12 Юнг К.Г. Архетип и символ. – М.: Ренессанс, 1991. – 212 с.
- 13 Элиаде М. Священное и мирское. – М.: Инвест-ППП, 1996. – 240 с.

Transliteration

- 1 Abylkhozhin Zh.B., Erofeeva I.V., Masanov N.E. Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana [Scientific Knowledge and Myth-Making in Contemporary Historiography of Kazakhstan]. – Almaty, 2007. – 250 s.
- 2 Altybaeva S.M. Aktual'naya mifopoetika: Uchebnoe posobie [Actual Mythopoetics: Textbook]. – Almaty, 2020. – 208 s.
- 3 Kyzin F.A. Metodika napisaniia. Pravila oformleniia. Poriadok zaity. Prakticheskoe posobie dlia doktorantov, aspirantov i magistrantov / Pod red. Abramova V.A. – 4-e izd., dop. – M.; Os-89, 2011. – 448 s. (In Russian)
- 4 Grozin A.V. Mifologizatorstvo v sovremennoi istoriografii Kazakhstana: politologicheskii aspekt problemy [Mythologizing in Contemporary Historiography of Kazakhstan: Political Aspect of the Problem] // Lokus: lyudi, obshchestvo, kul'tury, smysly. – 2010. – S. 146-167.
- 5 Zhanyzbekova E.T. Mifologicheskie obrazy i motivy v sovremennoi kazakhstanskoi proze: dis. ... doktora filosofii (PhD) [Mythological Images and Motifs in Contemporary Kazakhstani Prose: PhD Dissertation]. – Almaty, 2018. – 161 s.
- 6 Kaskabasov S.A. Kazakhskaya neskazochnaya proza [Kazakh Non-Fairy Prose]. – Alma-Ata: Nauka KazSSR, 1990. – 240 s.
- 7 Kondybay S. Kazakhskaya mifologiya: Kratkii slovar' [Kazakh Mythology: A Concise Dictionary]. – Almaty: Nurlı Alem, 2005. – 272 s.
- 8 Laruelle, M. (2016). Kazakhstan: Nation-branding, economic identity, and the politics of symbolic nation-building. *Nationalities Papers*, 44(4), 489–505. <https://doi.org/10.1080/00905992.2015.1118681>
- 9 Tursunov E.D. Drevnetyurkskii fol'klor: istoki i stanovlenie [Ancient Turkic Folklore: Origins and Formation]. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 172 s.
- 10 Shablei P.S. Simvolicheskie formy reprezentatsii istorii Kazakhstana i sovremennost' [Symbolic Forms of Representation of Kazakhstan's History and Modernity] // Vestnik KazNU. Seriya istoricheskaya. – 2009. – №4 (55). – S. 22-28.
- 11 Eliade M. Aspekty mifa [Aspects of Myth]. – M.: Invest-PPP, 1996. – 240 s.
- 12 Jung K.G. Arkhetip i simvol [Archetype and Symbol]. – M.: Renessans, 1991. – 212 s.
- 13 Eliade M. Svyashchennoe i mirskoe [The Sacred and the Profane]. – M.: Invest-PPP, 1996. – 240 s.

Калназаров А., Шамахай С., Кемербай Р.

Қазақ мемлекеттілігінің репрезентациясындағы миф жасаудың философиялық негіздері

Аңдатпа. Бұл мақалада миф шығармашылығының философиялық негіздері назарға алынып, олардың тек қазақ мемлекеттілігінің репрезентациясына ғана емес, сонымен қатар ұлттық сана-сезімнің қалыптасуына, биліктің заңдастырылуына және тарихи баяндаудың құрылуына әсер ететін негізгі механизмдердің бірі ретінде қарастырылады. Қазақ мемлекеттілігі туралы дискурста қолданылатын мифологиялық бейнелер, символдық құрылымдар және олардың интерпретациялары талдана отырып, мифтің тарихи жады мен мәдени сабақтастықты біріктірумен қатар, жаңғыру жағдайында жаңа ұлттық мифтерді қалыптастыру қабілетіне ие элеуметтік конструкциялау құралы ретінде қалай жұмыс істейтіні зерттеледі. Ерекше назар мифтің философиялық тұжырымдамалары мен мемлекеттіліктің тарихи контексте өзгеру механизмдерінің өзара байланысына аударылады. Бұл билікті, дәстүрді және егемендікті мифологиялық тұрғыдан қабылдаудың заңдылықтарын анықтауға, сондай-ақ жаһандану мен жаңғырту процестерінің мифтік санаға тигізетін ықпалын зерттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: миф шығармашылығы, миф философиясы, қазақ мемлекеттілігі, ұлттық бірегейлік, тарихи баяндау, мәдени сабақтастық, билікті заңдастыру, жаңғырту.

Калназаров А., Шамахай С., Кемербай Р.

Философские основания мифотворчества в репрезентации казахской государственности

Аннотация. В данной статье исследуются философские основы мифотворчества, которые не только определяют специфику репрезентации казахской государственности, но и служат одним из ключевых механизмов формирования национального самосознания, легитимации власти и конструирования исторического нарратива, отражающего эволюцию политической и культурной идентичности. Анализируя мифологические образы, символические структуры и их интерпретации в дискурсе, посвящённом государственности Казахстана, автор рассматривает, каким образом миф функционирует как инструмент социального конструирования реальности, способный не только интегрировать историческую память и культурную преемственность, но и адаптироваться к условиям модернизации, порождая новые формы национального мифотворчества. Особое внимание уделяется взаимосвязи философских концепций мифа и механизмов трансформации государственности в историческом контексте, что позволяет выявить закономерности мифологического осмысления власти, традиции и суверенитета в казахском обществе, а также определить ключевые факторы, влияющие на изменения мифологического сознания в условиях глобализации и модернизационных процессов.

Ключевые слова: мифотворчество, философия мифа, казахская государственность, национальная идентичность, исторический нарратив, культурная преемственность, легитимация власти, модернизация.

Received 05.03.2025

Accepted 12.11.2025

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ ЖАЙЛЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Нысанбаев А.А.*

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті (Өскемен, Қазақстан)
nyssanbayev85@gmail.com

Nyssanbayev A.*

S. Amanzholov East Kazakhstan University (Oskemen, Kazakhstan)
nyssanbayev85@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада қазақ мемлекеттілігі туралы мәселенің философиялық мазмұнын, оның қалыптасу, даму ерекшеліктерін Алаш қайраткерлерінің шығармашылығы арқылы ашып көрсетуге талпыныстар жасалынған. Философия тарихындағы мемлекет және оның басқару үлгілері туралы ұғым, түсініктерге шолулар жасалады. Мемлекеттің түпкі мәні және оны басқару үлгілері барлық өркениеттер мен мәдениеттер үшін бірдей екендігі тұжырымдалады. Қазақтың өзін-өзі тануына, алдыңғы қатарлы елдер қатарына енуіне жол ашатын қайнарлар қатарындағы алаш қайраткерлерінің саяси-философиялық ойларының әлеуеті ашып көрсетілген. Әлихан Бөкейхан ғылыми зерттеулерінің қазақтың философиялық ой жүйесі өрісін кеңейтудегі рөлі айқындалады.

Түйін сөздер: мемлекет, қазақ мемлекеттілігі, автономия, басқару формалары, билік, демократия, демократиялық республика, тәуелсіздік, еркіндік.

Kipicne

Ә. Бөкейханның теориялық шығармашылығын философиялық тұрғыдан талдаудың өзектілігі қазіргі тәуелсіз Қазақстандағы мемлекеттілік, билік туралы тұжырымдамалардың қалыптасуына онды ықпал етері сөзсіз. Алаш көшбасшысы қазақ халқының құқы мен еркіндігін қамтамасыз етуде мемлекеттілік және оның үлгілері жөніндегі жалпы адамзаттық озық ойлар мен тәжірибелерден оқып үйренуді талмай жалғастырды. Жапония, Германия, Америка, Англия, Дания, Швейцария, Аустралия елдерінің ілгері тәжірибесінен керегін ала да білді. Жетілген мемлекет туралы демократиялық ойларға салыстырмалы талдаулар арқылы елінің болашақ даму бағдарларын айқындауда шебер қолданады. Әлиханның терең білімділігіне қоса тиянақты ойлау қабілетіне ие жан дүниесі қазақтың ұлттық болмысымен біте қайнасқан еді. Сондықтан да олар жасаған Алаш бағдарламасы қазақ ұлттық идеясын толығымен қамти алды.

Ә. Бөкейханның ұлттың рухани жағынан өсіп жетілуінің дүниетанымдық, философиялық мәселесін қозғайтын еңбектері, болашақ қазақ мемлекетінің азаматтарын сапалық жағынан жетілдіруге арналды. Қазақ халқын қараңғылықтан, надандықтан, кіріптарлықтан құтқарудың жолдарын іздестірді. Осы міндет сол кездегі ұлт зиялыларына жүктелді. Нағыз ұлттық зиялылар қатарына М.Шоқайдың пікірі бойынша тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына

* Автор-корреспондент - Нысанбаев А.А. nyssanbayev85@gmail.com

қызмет ете алатын адамдарды ғана қосуға болады. «Дүние жүзінде зиялыларсыз ұлтқа айналған саяси, әлеуметтік халық бұқарасы бірлігі ешқашан болған емес. Сондай-ақ халық бұқарасынан қолдау көрмеген жағдайда зиялы қауым ештеңе істей алмайды. Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни оны жат үстемдіктің тепкісінен құтқарып, өз мекемелеріне ие, тәуелсіз бір жеке тұлғаға айналдыру сынды негізгі мақсатқа жету үшін, ұлттық зиялы қауым мен ол өзі тән болып отырған халық бұқарасы арасында бір ортақ сана болуы тиіс. Міне осы сананы айқындау, яғни халық тілегін дұрыс және анық бір формаға келтіру, аталған мақсатқа жету үшін іс пен әрекет бағдарламасын жасау зиялылардың міндеті [1]. Зиялы қауым өкілдері ұлттық мемлекеттілік мәселесін ғылыми тұрғыдан зерттеп, бағдарламалар мен тұжырымдамалар жасаған ғалымдар да еді. Әлихан Бөкейхан өзінің артынан ерген қазақ зиялыларының арасында саяси күрескерлік үрдіс қалыптастырды. Және бұған қоса олардың рухани-адамгершіліктік және дүниетанымдық ұстанымдарының берік болуына өз өнегелі жолы арқылы ықпал жасай алған тұлға дәрежесіне көтерілген көшбасшы еді.

Зерттеу әдістері

Мақалада әлеуметтік-философиялық талдау, жүйелеу, диалектикалық әдістер, жалпы философиялық, салыстырмалы талдау, құрылымдық-функционалды және герменевтикалық әдістер қолданылды. Зерттеу материалының негізіне әлемдік және отандық ғалымдардың мемлекеттілік және билік туралы еңбектері әдіснамалық тұғыр ретінде қарастырылады. Солардың негізінде биліктің ерекшеліктері талданып, ғылыми-теориялық тұрғыдан зерделенеді. Теориялық және концептуалдық талдау жүргізуде шетелдік саясаткерлер мен ғалымдардың еңбектеріне шолу жасалады. Зерттеліп отырған тақырып аясындағы ғылыми мақалалар және кітаптардағы пікірлер мен ойлар зерделеніп, билік феноменінің формалары мен түрлері зерттеледі.

Мемлекеттілік жөніндегі әлемдік философиядағы ой желісі

Философия тарихындағы мемлекеттік құрылым туралы тұжырымдарға зер салар болсақ, ол Антика заманынан сақталып келген Платон мен Аристотельдің еңбектерінен кездестіреміз. Платонның «Мемлекет» атты сұхбатында: «Қалай десек те, оларда бір-бірімен жауласқан екі мемлекет бар: біреу – кедейлердікі, екінші – байлардыкі...» [2, 303 б.) Платон пайымдауларында мемлекеттің төрт түрлі формасы болады: тимократия, олигархия, демократия, тирания. Тимократиялық формада өкімет билігі баюды көздейтін баққұмар адамдардың қолдарында болады. Олигархия формасында байлар билік жүргізеді, ал кедейлер басқаруға қатыса алмайды. Осындай мемлекетте байлар мен кедейлер арасындағы өшпенділік, жеккөрушілік сияқты пиғылдар пайда болады. Олигархияда азшылық билік жүргізсе, одан кейінгі демократиялық формасында көпшілік билікке ие болады. Байлар мен кедейлер арасы шиеленіске ұласып, кедейлер көтеріліспен билікті басып алады. Ал ең соңында тираниялық формада мемлекет билігі жеке адамның қолына өтеді. Алғашқы кезде тиран жұрттың бәріне жақсы болып көрінгенімен бара-бара көсемдікке ұмтылып, соғыс ашады. Ал соғыс болса адамдарды апатқа ұшыратып, елдің экономикалық жағынан тығырыққа тіреп, халықтың наразылығын тудырады. Сондықтан Платонның

мемлекетті басқарушы адамы табиғатынан қабілетті болуы керек. Осыған орай ол адамдарды да үш топқа бөлді. Бірінші топқа данышпандар, яғни философтарды жатқызады. Өйткені олар әдемілікті терең түсінетіндер. Екінші топқа әскери қорғаушыларды жатқызады. Және олар соғыс өнеріне қоса поэзиямен, музыкамен, көркемөнермен айналысулары керек. Бұл олардың ақылын дамытып, ойлау қабілетін жетілдіреді деп топшылайды. Ал үшінші топқа қол өнершілер мен егіншілерді жатқызады. Олардың міндеті мемлекеттегі адамдарды тұрғын үймен, киіммен, тамақпен қамтамасыз ету. Сонымен Платонның мемлекет, ондағы билік, адам мәселесіндегі тұжырымдарын бағамдайтын болсақ, адам парасатты, қоғамдық және мемлекеттік азамат.

Платонның шәкірті Аристотель де мемлекет жайлы ой толғап Антика дәуірінде «Саясат» деген еңбек жазды. Ежелгі грек ойшылдың мемлекеттің пайда болуы жөніндегі тұжырымдары: «Сонымен мемлекет табиғатынан өмір сүреді және табиғатынан әрбір адамнан бұрын: сондықтан жеке адам оқшауланып қалғанда өзді өздігінен бола алмайтындықтан, оның мемлекетке қатынасы кез-келген бөліктің бүтінге қатынасындай. Ал қарым-қатынастарға қабілетсіз немесе өзін өзіне жеткілікті деп есептеп, оларды қажет етпейтін болса, ол жануарға айналып, я құдайға айналып, мемлекеттің элементі болудан қалады. Барлық адамдарға табиғат мемлекеттік қарым-қатынасқа деген талпынысты берген, ал осы қарым-қатынасты алғаш ұйымдастырған адам адамзатқа осы ұлы игілікті табыс етті. Қалыптасуының шегіне жете алған адам тірі жәндіктердің ішіндегі ең жетілгені, ал керісінше, заң мен құқықтан тыс өмір сүретін адам – олардың ең жаманы, өйткені қаруланған әділетсіздік – ең зардапты нәрсе: табиғат адамға ақыл мен адамгершіліктің күшін сыйлап, осындай қару берді, ал оны кері бағытта да қолдану әбден мүмкін. Сондықтан адамгершіліктен махрұм адам ең арсыз, ең анайы, жыныстық және талғамдық ұмтылыстарында ең дөрекі мақлұқ болып шығады. Әділеттілік ұғымы мемлекет хақындағы түсініктермен байланысты, өйткені әділеттіліктің өлшемі болып қызмет ететін құқықтық-саяси қарым-қатынастарды реттейтін тәртіп»[3]. Аристотельдің пайымдауындағы мемлекет табиғатынан бар туынды, және ол адамдардан тәуелсіз. Мемлекет бүтіндік, ал адамдар бөлік. Егер жеке адам өзін басқалардан оқшауланып, қарым-қатынастарды қажетсінбесе ол мемлекеттің мүшесі емес. Онда ол жануар. Мемлекет адамдардың саяси құрылысы және осы саяси құрылымда заң үстемдік етеді. Мемлекеттегі заңдар азаматтардың іс-әрекетін реттеп отырмаса қоғам құрдымға кетеді. Грекияның полистік мемлекеттеріндегі азамат ұғымына ерекше тоқталады. Грекияда әрбір он сегіз жасқа толған ер адам мемлекеттік істерге: заң шығарушы, атқарушы билікке, сот істеріне қатысуға құқылы және міндетті де. Аристотельдің түсінігінде біреулер табиғатынан құл болады. Құлдар өзінің қожайыны үшін жаратылған және олар адам болғанымен азамат болуға лайықсыз. Ал әйелдер болса табиғатынан еркекке бағынышты, олай болса ол да мемлекеттің азаматы бола алмайды. Көне дәуір философының мемлекет азаматтығына құлдарды, әйелдерді жатқызбауы біздің ойымызша дұрыс емес. Аристотель өзі өмір сүріп отырған мемлекеттің тұтастығын қамтамасыз етуде онда өмір сүріп жатқан жеке адамдар мен топтар бір біріне зиян келтірмей, өздерінің мүдделерін көздеп тыныштықты сақтаулары тиіс.

Ал мемлекеттегі билік жүргізудің формалары жөнінде философ оларды екі түрге бөледі. Біріншісі басқарудың дұрыс формасына: монархияны, аристократияны және политияны жатқызса, осыларға қарама-қарсы теріс басқару

формасын да атап көрсетеді, оларға тиранияны, олигархияны, демократияны жатқызады. Аристотельдің бұрыс мемлекетінде билік өзі үшін өмір сүреді. Мұнда билік иесі монарх билігін өз мүддесі үшін пайдаланып тиранға айналуы сөзсіз. Билік қолдарына тиген аристократия байлықтарын ұлғайтуды көздесе олар олигархияға айналуы мүмкін. Аристотельдің билік туралы философиялық тұжырымдарынан түсінетініміз билік жүргізу, үстемдік ету деген мағынаны білдірмейді. Билік жүргізу әділетті заңдар арқылы басқару. Үстемдік ету дегеніміз адамдардың немесе жеке адамның, көпшіліктің азшылыққа, азшылықтың көпшілікті басып-жаншуы. Аристотель адамдар қауымының алғашқы формасы отбасын таныды. Ол осы қарапайым отбасындағы қожайын мен құл бұл жерде қожайыны құлға билік жүргізуге құқылы, еріне әйелі, әкеге бала бағынышты. Ең жоғарғы билік мемлекеттік билік. Аристотельдің мемлекеттік формаларды талдаулары көбінесе демократиялық жүйені сынауымен ерекшеленеді. Аристотельдің тұсындағы мемлекеттерде заңдар жүйесі тұрақталмай, қоғамдық тәртіп бұзыла берді. Демократия көпшіліктің азшылыққа үстемдігі болғандықтан, ол мемлекеттің түпкі принципінен ауытқу болады. Осыдан кейін оның ойынша қазіргі кездегі біздердің демократиялық принциптер деп түсінетін ұғымға сәйкес келетін ең жетілген биліктің формасы - полиция. Грекиядағы ұсақ қала мемлекеттерінде халық жиналыстарында заңдар қабылдана беретін. Онда демократияның ең түпкі принципі халық өзінің билігін жүзеге асыра алатын.

Мемлекеттің басқару формасы жайлы Аристотельден кейінгі Екінші ұстаз Әл-Фараби өзіне дейінгі ежелгі гректердің философиялық көзқарастарын саралап әрі қарай дамытты. Оның философиялық еңбектері қоғам мен адам мәселесіне арналды. «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», «Мемлекеттік қайраткердің нақыл сөздері», «Әлеуметтік-этикалық трактаттар» атты еңбектеріндегі философиялық ой-толғауларында адамды жан-жақты жетілдіру арқылы ізгілікті азаматтардан тұратын қайырымды мемлекет, кемелденген қоғам құрып, жоғары бақытқа жету тетіктерін зерделеді. Әл-Фарабидің қайырымды қаласы мемлекеттік форма ұғымын білдірсе керек. Қала басшылығына лайық адамның бойынан ақылдылық, білімділік, әділеттілік қатарлы ізгі қасиеттер болуы шарт. Ортағасыр ойшылының әділеттілік туралы ойы – бұл ең алдымен қаланың барлық тұрғындарының сыбағасына тиетін ортақ игіліктердің бөлінуі, олардың арасында бөлінген сол игіліктердің сақталуы. Осы игіліктерге – аман-саулық, байлық, қадір-құрмет, алатын орынды жатқызады.

Орта ғасырлардағы түркі ойшылы Жүсіп Баласағұн «Құтадғу білік» дастанында мемлекет басқару әдістері, адамгершілік қағидаттары, қоғамдағы ережелер мен заңдар, әдет-ғұрыптар жайында мәселе қойып соны философиялық тұрғыдан шешуге талпыныстар жасаған. Жүсіп Баласағұн дастанындағы философиялық ойларға терең талдаулар жасаған М.С. Орынбеков былай деп жазды: «Түрік қоғамының өмір салтының құрылымы, экономикасы, саясаты, басқару ісі мен әлеуметтік топтары жайлы бай эмпирикалық жадығат табады.... Өмірші өзінің даналық құзырында көшпенділер, егіншілер, жалшылар мен бағбандар, қолөнершілер мен бақташылар, құлдар мен күндер сияқты әртүрлі жұртшылықты біріктіруі керек. Бұл үшін ол үлкен парасат иесі болып, басқарудың дұрыс әдістерін тауып, байлар орта және чичайлар, яғни кедейлер болып бөлінген халықтың әртүрлі топтарының қарама-қайшы мүдделерін келістіріп отыруы керек. Осы жағдайда тұрғындардың негізін малшылар құрады.... Дәстүрлі түрде түрік көшпенділерінің үрдісімен қоғамдастыққа ержүрек сардарлар мен батырлар

сайланса, енді жаңа жағдайда ел басқару ісіне саяси күресте білікті, парасатты адамдар қажет болды. Олардың алдында тек қана қамал бұзып, жер алудан басқа, мемлекет ішіндегі әртүрлі халық тобы мен шаруашылық-мәдени топтарды құрайтын саяси күштердің тепе-теңдігін, тыныштығын сақтау қамы тұрды» [4].

Жүсіп Баласағұн ел билеушіге тән болуы тиіс қасиеттерді былайша сипаттайды:

Тұрмыс, заңды тураласа іліммен,
Бектің аты бар жаһанға тараса,
Күн-күн сайын құты артса тамаша.
Бектік үшін туған олар анадан,
Бектік сүтпен, іспен бойға тараған.
Бектің ісі, тек бектердің еншісі –
Бектер ісін ұғар бекке тең кісі.
Бек халықты тек білікпен сендірер,
Барлығын да ақылына жеңдірер.
Бек дегенің білікпенен берік тұр

Білік кетсе, бек қалады – желік құр [5, 215 б.]. Билеуші ақыл парасатына қоса білімді болуы қажет. Ел ниеті бұзылса, бек түзер, бек ниеті бұзылса кім түзер? Сондықтан ел билеушісінің бойынан әділдік, қайырымдылық, адалдық қатарлы қасиеттер табылып, ашкөздік, сұғанақтық, тойымсыздық сияқты кесірлі пиғылдардан ада болуын қалайды. Ашкөзденбе, ұятты ойла, адал бол, Ашық айтып, әділ іске жарар бол! Мешкей тынып, сұғанақ көз, тояр ма? Ашкөзділер жаһанды жеп, тояр ма? Мемлекет қызметіндегі шенеуніктерді қолдағы билікті шексіз пайдаланып сұғанақтық жасап, халық игілігіне қол сала беруден шектейді. Ортағасырлық түрік мемлекеттеріндегі осы мәселелер қазіргі кезеңдегі қазақстандық қоғамда сақталып отыр. Сыбайлас жемқорлық, парақорлық жойылмай, қоғам осындай осалдықтардан арылмай прогресске қол жеткізе алмайды. Ел билеушінің екі қаруы болу керек деген саясаткер: қалам мен қылышты қару еткен жыр жолдары: Ел жаулаушы қылышымен алады, ел бастаушы қаламымен алады, қылышымен басқарса, ел ашынар, ал қаламсыз, басшысыз ел шашылар. Қылышыңмен билерсің де желерсің, мезгіл жетіп, шырмауықтай семерсің. Елді, жерді табындырса қаламың, түгенделер тілегің мен талабың [5, 215 б.]. Қазақтың «білімді мыңды жығар, білекті бірді жығар» деген нақыл сөзі білімнің күші, парасаттылық арқылы ел басқарудың тиімділігін көрсетіп береді. Соған қоса мемлекетте дұрыс заңдарды қолданып басқаруды ең оңтайлы жол деп біледі.

Еуропада Қайта өрлеу, Жаңа дәуір деп аталған тарихи кезеңде ағылшын философы Томас Гоббс саясат мәселесімен терең түрде айналысады. Соның нәтижесінде «Левиафан» атты саяси-әлеуметтік көзқарастарын айқындаған еңбегі жарық көрді. Бұл еңбекте : «Мемлекет дегеніміз – біртұтас тұлға. Ел-жұрт өзара келісімге келу жолымен мемлекетті өздерінің іс-әрекеттеріне жауапты етті. Осылайша, осы тұлғаның өздерінің бейбіт өмірі мен ортақ қауіпсіздігі үшін бар күш-қуатын қалауынша пайдалануына келісім берді» [6]. Осы адамдар өздері келісіп билеуші етіп сайлаған адамды Гоббс суверен деп атаған. Гоббстың пайымдауында барлық адамдар жаратылысынан тең.

Француз философы Вольтер Франциядағы абсолюттік монархияны, шіркеуді сынға алады. Вольтердің негізгі философиялық ойларының өзегі ой еркіндігі мен азаматтардың еркіндігі мәселесі. Ол өзі ағартушы болғандықтан мемлекетті

басқарудың формасы ағартушылық монархия деп түсінді. Адамдар тек заң алдында тең болуы керек. Философтың көзқарасы бойынша, деспотиялық басқарудың орнына әрбір адамға табиғи құқықтар берілетін — зерде мен еркіндік патшалығы келеді. Ол құқықтарға — адамның жеке басына қолсұқпаушылық, жеке меншік құқығы, баспасөз бостандығы, ар-ождан бостандығы және т.б. жатады. Вольтер еркіндікті адамның шығармашылық бастамасын, оның жеке кәсіпкерлік қызметін шектейтін феодалдық сарқыншақтарды жою деп түсінді. Вольтер еркіндікті азаматтардың зорлық-зомбылықтан тәуелсіздігімен байланыстырды. Сонымен еуропалық мемлекеттердегі феодалдық құрылымдарға негізделген деспотиялық форманы сынаған философиялық ой жүйелерге талдаулар жасай келе қоғамда мүдделері әртүрлі таптардың пайда болғандығын көреміз. Үстем таптардың езілген төменгі таптарға жүргізген деспотиялық формадағы билігі қалыптасты.

Қазақ хандығындағы мемлекеттік басқару формалары

Қазақтарда хандық билікті жою, мемлекеттілігін мақсатты түрде әлсірету кезеңін 1731—ші жылдан бастап 1822 жылдарды қамтиды. Дегенмен бұл тарихи кезеңде қазақ қоғамында әлі де болса дәстүрлі басқару жүйесі, яғни жоғарыда хан, ал жергілікті жерлерде сұлтандар және билер институттарынан тұрған бұрынғы жүйе сақталып қалды. Бірақ бұл билік жүйесінің нығая түсуіне негіз боларлық саяси және экономикалық алғышарттар жоқ-тын. Көшпелі, жартылай көшпелі тұрмысқа сүйенген мал шаруашылығы, қоғамдағы рулық-жүздік жүйе, билеуші топ — сұлтандар арасында билік үшін тынымсыз жүріп отырған күрес мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасып және нығая түсуіне кедергі жасайтын факторлар болды. Ел ішінде қалыптасқан бұл жағдайлар өз ретінде сырттан төнген ықпалға жол ашып, қазақ қоғамына империялық басқару тәртібін енгізуге қажетті жеңілдіктер туғызды. 1867-1868 жылдары енгізілген әкімшілік-басқару реформасынан бастап...мемлекеттік дербестігінен айрылған қазақ қоғамы ендігі уақытта Ресей империясының провинциясына, шеткі аймағына айналды [7].

Қазақ хандығындағы саяси жүйенің өз ішіндегі әлеуметтік жүйесімен өзара қарым-қатынас орнату үрдістерінен демократиялық құрылымның алғышарттарын көруге болады. Ондағы заң шығарушы билік кейпіндегі хан мен билер, атқарушы билік өкілдері болып табылатын хан айналасындағы уәзірлер мен сұлтандар, сот билігін қолға алған би алқасының қызметкері тежеу және тосқауылдар ұстанымына сүйенді. Мемлекеттік органдар жүйесінде ең жоғарғы билікті хан иеленетін. ...Қазақ әскерінің негізін еркін көшпеліден тұратын жасақ құрады.

Рулық қауымдастықтардың қалыптасуы және әр қауымдастыққа белгілі бір өкілдің бекітілуі сол кездің өзінде ақ өкілетті демократияның алғышарттары болғандығын көрсетеді. Дәл осы өкіл адамдар үш жүздің жиналысында халықтың мүддесін қорғап, иерархия жүйесінің ең жоғарғы баспалдақтарында тұратын билік өкілдерінің деспотиялық әрекеттеріне жол бермейтін. Халық өз өкілдеріне сенім артып, Ханның билігіне легитимдік қатынас білдіруі бұрындары Жан Жак Руссо негізін салған «қоғамдық келісім» сияқты модельдің де Қазақ хандығында кең етек жайғанын білдіреді [8].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ ағартушылары, ақын-жыраулары, еуропалық деңгейде білімді қазақ зиялылары далалық билер институтын сақтап қалуға талпыныстар жасайды. Ш.Уәлихановтың «халық өркендеудің қандай сатысында тұрмасын оның

қарапайым өсу жолына: өздігінен даму, өзін-өзі қорғай білу, өзін-өзі басқара білу қажеттілігін басшылыққа ала отырып, біз бұлтартпайтын қорытындыға келдік, яғни билер сотын белгілі мерзімге дейін, 1854 жылы заң шыққанға дейінгі қалпында қалдырып, бұл заңды немқұрайды қараудың төрешіл кеңесшілдіктің идеясының ықпалынан формализммен тәртіп түрінде пайда болғандықтан жою керек... Қандай да болмасын өзгерісті ұластырып, орын тептіріп, әрі сақтап қалу үшін біз қабылдағалы отырған реформа сол қалықтың мүддесі, пайдасы үшін жасалып отырғандықтан, оның материалдық мұқтажына шақталуы, әрі сол қоғамның ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет. Бұл жағдайдан тыс жасалған өзгерістің бәрі зиянды, әрі аномал (жағымсыз) құбылыс ретінде қауымды айықпас дертке шалдықтырып, тұралатып, мешеулетуі мүмкін», – деген болжаулары қазақ би ер соты мен мировой соттың дәстүрлі қоғам өміріне қолданудағы онды және теріс жақтарына ғылыми тұрғыдан жасалған сараптамалық талдаулар еді. Шоқан өз ұлтын сүйген патриот ретінде халқының болашақ даму жолындағы болып жатқан саяси-әлеуметтік өзгерістерді талдап-талқылауға белсене атсалысты [9]. С.Зиманов «Дала заңының саңлағы, ...әділетті бітім биліктерімен, ел басқару, ел мүддесін қорғау тәсілдерімен қазақ топырағында ерекше орын алған іргелі тұлғалардың жолын ұстаған соңғы билердің бірден бірі, ғаламаты да Абай» деп, оның қайраткерлік қырын ашты [10]. Ресей әкімшілігі сайлап қойылатын билердің кемшін тұстарын Абай: «Бұл билік деген біздің қазақ ішінде әрбір сайланған кісінің қолынан келмейді. Бұған бұрынғы «Қасым ханның қасқа жолын», «Есім ханның ескі жолын», Әз Тәуке ханның «Күлтөбенің басында күнде кеңес» болғанда «Жеті жарғысын» білмек керек. Әм, осы ескі сөздердің қайсысы заман өзгергендіктен ескіріп, бұл жаңа заманға келіспейтұғын болса, оның орнына татымды толық билік шығарып, төлеу саларға жарарлық кісі болса керек, ондай кісі аз, яки тіпті жоқ» [11].

Қазақтың дәстүрлі билері төрелігін еуропа жұртшылығындағы сот билігін салыстыра зерделеген Ә. Бөкейхан: «Әділ би құдайдан басқа адамнан қорықпаса болды. Әділ билік рәсімге сүйенсе орнына келеді. Англия биін жұрт сыйлайды, атақты билер оқу оқитын медресені бітірген, жасы толған, ғұмырында қылған ісінде кірі жоқ кісіні би сайлауын ешкім бекітпейді һәм бұл би ешкімнен мақтау, шен алмайды, сот тергемей орнынан түспейді. Қызметіне алатын хақысы министрлер алатын хақыдан кем емес. Би алдында патшаның соқа басынан басқа бар адам құрдас. Англияда би болмақ зор дәреже, жұрт көзіне зор құрмет. Міне, Англия билігіне қарасақ, бұлардың әділдігі жазып шығарған закон емес, жұрт рәсімі арқылы болған. Қазақ орысқа қараған соң бәйге аттай, жақсы жорғадай туысынан болатын шешен озған би жоғалды. Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Бұрынғы жүйрік шешен билерден келе жатқан әз, әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды» [12]. Қазақ қоғамындағы билер атқарған ұлы істер адамды рухани жетілдіруге зор үлес қосты. Билер институты жазалаушы орган болуымен қатар тәрбиелеуші органның да қызметін атқарды. Сахарада билер билік құрған кезеңдерде пара беру, пара алу сияқты жаман әдеттер болмаған. Әлихан Бөкейхан Қазақ елінде демократиялық ұстындарды жетілдіруде билердің атқарған қызметін жоғары бағалады.

Әлихан Бөкейханның қазақ мемлекеттілігі жөніндегі тұжырымдары

XVIII ғасырда Ресей империясына протекторат ретінде қосылған Қазақстан біртіндеп еркіндігінен айрылған колонияға айнала бастады. XIX ғасырда Қазақ даласы Ресей империясының саяси-әкімшілік, экономикалық жағынан толықтай тәуелді отар аймағы еді. Әлихан Бөкейхан болашақ қазақ мемлекетін құрып, әрі қарай жетілдіруде сан ғасырлар бойы қазақтың қазақ болып дүниеде болуының ішкі арқауы болған рухани асылдарын мұқият зерттеп-зерделейді. Алаш зиялылары ең алдымен халықтың бірлігі мен тұтастығы және оның еркіндігі мәселесін көздеді. Алаш идеясының мақсат-мүддесінің ең бастысы жер мәселесі еді. Қазақ мемлекеттілігін негіздеу территориялық тұтастық идеясы арқылы мүмкін болады. Мұстафа Шоқай Әлиханның жер қатынастары жайлы мәселеде айтқан ойларын былай деп еске алады: «Халқымыздың жерін тартып алғанын заңдық тұрғыдан негіздемеке болып, Ресей өкіметі күллі Түркістан даласын мемлекет мүлкі деп жариялап, Ресей мемлекетінің меншігіне айналдырды да, ол жердің байырғы иелері қазақтар мен қырғыздарға өз жерін өзіне жалға берді. Әлихан бізге ылғи да: «Ұлтқа пайдалы адам болғыңыз келсе, бәрінен бұрын Орыс өкіметінің ата мекеніміздегі жер саясатын мұқият зерттеп үйренуге тырысыңыз. Сізге не істеу керек екенін, осы саясаттың өзі-ақ көрсетіп береді» [13]. Әлиханның ғылыми зерттеу жүргізудегі жан-жақты білімдарлығы мен парасат-пайымы, өмірлік тәжірибесі нақты тұжырымдар жасауға қол жеткізді.

Әлихан Нұрмұхамедұлының 1894–1926 жылдар аралығында Ресей Империясының Қазақ даласын зерттеу мақсатында ұйымдастырылған ғылыми-зерттеу экспедицияларына мүше болуы, мал шаруашылығымен айналысатын көшпелілерде жер пайдалану әдіс-тәсілдерінің заңдылықтарын тереңірек зерттеп-үйренуіне жағдай туғызды. Ұлы даланың тұрғындарын этникалық, жағрафиялық, тарихи даму тұрғысынан ерекшелігін анықтау мақсатында құрылған 1896 жылғы Орыс Үкіметінің Ф.А.Щербина бастаған экспедициясына Әлихан Бөкейханды мүшелікке алады. Осы экспедицияға статист ретінде шақырылған Әлиханның ғылыми-зерттеу саласындағы жинаған мол тәжірибесі, орыс және ана тілін жетік білуі экспедицияның жеке зерттеу тобына басшылық етуіне жол ашты. 1894-1895 жылдары Тобыл экспедициясына қатысады. 1902-1903 жылдары С.П. Швецов экспедициясына қатысуы Ресей Империясының түпкі мақсат-мүддесі кең байтақ өлкені отарлау саясаты, жерінен айырылған қазақ халқының болашақтағы тағдыры жайлы саяси көзқарастарының қалыптасуына, ғалым ретінде шындалуына ықпал етті. Сонымен қатар XVIII-XIX ғасырлардағы Қазақ хандығы мен Ресей империясы арасындағы қатынастар тарихымен екі ел арасындағы мемлекеттік деңгейде жазылған хаттармен танысып, саяси-философиялық ой түйіндеулер жасайды.

Алаш қайраткерлерінің барлығы дерлік өздері оқып бітірген кәсіби мамандықтарымен шектелмей, жан-жақты, әмбебап мамандар болды. Олар баспа қызметімен, оқу, білім таратумен, шығармашылықпен қоса қоғамның саяси өміріне белсене, ерекше құлшыныспен араласты. Әлемде өріс алған ақпараттық революциялар қазақ зиялыларының саяси көзқарастарын баспасөз арқылы таратуына жол ашты. Қазақ зиялылары мешеу қалған елдің өзіндік санасын оятып, саяси белсенділігін арттырудың бірден бір жолы қырда газета тарату, кітаптар басып шығару деп білді. Алаш көшбасшысы Әлихан «Қазақ» газетасында ашық хат жариялап, газетаның мақсаты, өміршеңдігі, ондағы жарияланатын мақалалардың сапасы жайлы мәселе көтереді. Халқының марғау

мінез-құлқын, саясатқа деген енжарлығын сынай отырып, сол кездегі жалғыз ақпарат құралының нақты көздейтін мақсатын түсіндіріп, жалпы қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу адамдарын газета ісіне тартуды көздейді. Европада газета – ғұмыр айнасы. Ғұмырда не болса газетада көрініп тұрады. Газетаны оқып жұрт өзін-өзі көреді, өзін-өзі біледі. Білім артығы орын тапқан әдіс-тәсіл, бұлар ғұмыр жүзінде талас-тартыс сипаты... Газетаның қашса құтылмайтын бір ісі саясат жолы. Мұнымыз үкімет пен жұрт арасы. Жұрт үкіметпен қасыныспай, арбаспай ғұмыр сүрмес. Бізде жұрт жоқ па, үкімет жоқ па? Тоғыз облыс, бір губерния қазақ жайлау қылған жерде неше областной мекеме, неше мировой судья, неше крестьянский, уездный начальник мекемелері бар, осының әрқайсысында тым болмаса бір қазақ переводчик бар, окружной сот переводчиктері ғұмыр бойы қазақты аралайды. Газетаға – ғұмыр айнасына, әсіресе керек сот отчеты. Сотта ғұмыр ісі бояусыз көрінеді. Толстойдың сот отчетын зерттеп алып роман жазатыны осы...Қырда қанша учитель, мұғалім, болыс тілмашы бар. Тағы қырда адам, мал дәрігері, фельдшерлер бар. Хат білетін қазақ қанша? Осылар хабаршы-тілші болса, мен мұны жазамын ба? [45, 173 б.] Сол кездегі бұқаралық ақпарат құралы газета арқылы қазақ қоғамындағы кемшіліктер сыналып, алға жетелейтін, прогресске бағыттайтын идеялардың таралуына ықпал жасады.

Қазақтардың Империяның өктем, төрешіл билігінің қол астында жаншылған ұлттық намысын оятқан, жігерін қайраған, еңсесін көтеруге өздерінің шығармашылықтарын арнаған алаш қайраткерлері «Айқап» және «Қазақ» газеттерін шығаруға атсалысты. Бұл газеталар ұлттық рухты оятудың басты құралы болды. Оның басты көздеген мақсаты қазақтың ұлттық идеясын тарату еді. А.Байтұрсынұлының «Масасы», М.Дулатұлының «Оян қазағы» көтерген мәселесі, жан айқайы ХХІ ғасыр қазағы үшін де салғырттықтан, бойкүйездіктен, тойшылдықтан, даңғазалықтан әлі де болса арыла алмай отырған ұрпақтар үшін көкейтесті мәселелерді қозғаған нағыз рухани азық болар туындылар. Ә.Бөкейхан қазақ қоғамының дамыған жұрттан артта қалуының себептерін олардың тіршілік көзі тек мал бағу, байлық, қазына мал кіндігінде деп, мың қойды бір-екі қойшы бағатын жұрттың сиқы «тамақ, ұйқы, жалқаулық. Ғұмыр жарысында еріншек езге жол, бәйге, сыбаға жоқ. Ұлттық қор мен халық байлығының ұлғайтуда әр жұрттың өмір салтына қарай себептері әртүрлі болады. Сондықтан Алаш көшбасшысы қазақ елінің тұрмыс тіршілігін экономикалық тұрғыдан талдап тарқатады.

Саяси күрес алаңының алғашқы ұшқыны 1905 жылғы 25-26 маусым күндері «Қазақ даласының» орталығы Қарқаралы уезінде Қоянды жәрмеңкесінде он төрт жарым мың қазақ петицияға қол қойып Министрлер Кеңесінің төрағасына, Ішкі істер министрлігіне жолдаған. Петицияны дайындауға Ә.Бөкейхан, Ж.Ақбай, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, К.Тоғысұлы, А.Аяғанұлдары қатысты. Петицияда қазақ қоғамының ұлттық мүддесі тұрғысынан қойылған талаптар: ар-ождан бостандығы, діни сенім бостандығы, оқу-ағарту саласында ауылдарда сабақ орыс тілімен бірге қазақ тілінде жүргізілетін мектептер ашу, қазақ халқының күнделікті қажетін жария етіп отыру үшін қазақ тілінде газет шығарылсын, ол үшін цензурасыз газет және баспахана ашуға ешқандай бөгет жасалмасын, соңғы он бес жылда қоныстану қарқыны күшейіп, Ресейден қоныс аударушыларға ең тәуір жерлер, тұщы су көздері тартып алынып берілуде. Бұлай болмас үшін қазақтардың иелігіндегі жерлер олардың меншігі деп танылсын. Мемлекеттік аппаратта, сот орындарында іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізу. Патша биылғы ақпанның 18-де шығарған Мәртебелі жарлығымен

орыстың заң шығару жиналысына халық сеніміне ие болған лайықты адамдарды шақыратынын жария етті. Қазақ халқының мүдделері мен құқықтарын қолдау үшін осы заң шығару жиналысына біздің де депутаттарымыздың қатысуы қажет. 1905 жылғы 26 маусым, Қоянды жәрмеңкесі. Осындай талап-тілектерін петиция арқылы білдірген қазақтың ұлт- азаттық қозғалысының өкілдерінің алғашқы бастамалары еді. Қазақтардың түгелге жуық ел билеушілері қол қойған бұл петициядан өкімет сескеніп, қазақ зиялыларын қуғындап, түрмелерге қамады. Бұдан Патшалы Ресейдегі монархиялық билік аясында қазақтардың құқықтары жүзеге аспайтынын түсінеді. Алайда ұлтын шексіз сүйген, оның еркіндігі мен мемлекеттік тәуелсіздігі жолында барлық күш-жігерін жұмсаған Әлихан және оның үзеңгілестері өз күрестерін әрі қарай жалғастырды.

Өз халқының онды құндылықтарын – адалдығын, қонақжайлылығын, батырлығын, шешендігін жақсы білген Әлихан «Сайлау» атты мақаласында: «Қырда үлгілі, өрнекті шешен, жүйрік, таза әділ жақсылар да бар ғой! Бұлардың қылып жүрген істері көзге көрініп тұрған жоқ. Қазақ-ау! Түзуің бірігіп жұрт үшін қам ойлайтын кезек келген жоқ па? Жалпақ жұрттың көкірегінде жақсылық болмаса, жұрт жұрт болып тіршілік қылып жүрмек емес. Жұрт пайдасына таза жолмен тура бастайтын ер табылса, қазақ халқы соның соңынан ерер еді»[14,130б]. Ұлттық саяси сананы ояту үшін, ізгілікті адамдарды жұрт арасында белсенділік танытып халыққа қызмет етуге шақырады. «Пәлен хан-ай. Пәлен би-ай!» деп үйде отырып өкінесіңдер. Бұрынғы хандарың да, бұрынғы билерің де осы күні атқа міндім деп жүрген өздеріндей еді! Қазақтың бұрынғы басшыларында әділдік береке болса, бұ күнде қазақ бұл күйде болар ма еді? Жұрттың берекеі кетуге түптен себеп болған нәрсе қазақта бірліктің жоқтығы. Мемлекетшіл ойшылдың елдің берекеі, ұйтқысы ауызбірлікте» деген пайымдаулары қазіргі кезеңде де маңызын жойған жоқ. Соған қоса әділдік, адалдық қатарлы ізгі қасиеттерді алға шығарады. Құлықпен, өз халқын тонаумен тапқан табыстың берекеі болмайтынын түсіндірген мақалаларында: «Әділдік жоқ жұртта береке, бірлік болмайды. Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар, қысты күні үңгірде жатып өз аяғын сорған аю мысалында ғой, қанша қомағайланса да сорғаны өз аяғы»[16,121-б.]. Әлихан халыққа қызмет ететін лауазым иелерінің бойынан табылуы керек жақсы қасиеттерді атап көрсетеді. «Мына келген жаңа заманда ақылмен, шеберлікпен, ұсталықпен алға жылжуға болады. Жұртқа ғаділ би пайдалы, көпке сүйенген, көп сөзін тыңдаған, билігін орнына салатын, арам жемейтін, іс білетін, халық үшін жаумен айтысатын болыс пайдалы. Ауылнайлыққа хат білетін, жол көрген, жасты сайлау керек. Елу басылық ... құрметті орын. Бұған ең құрметті ақсақал, ғаділ, жұрт-қамшыл, сатылмайтын, жөн білетін жақсыны сайлау керек. Алаш көшбасшысы қазақ елінің қызметшілері: әділ, адал, білімді, іскер болуы шарт. «Өстіп қазақ жұрт қызметшілерін түзетпесең, жұрт болып шаруаға айналып жарыспасаң, мұжыққа жер закон арқылы емес, тіршілік жарысы арқылы кетеді» [14,130 б.]. Басыбайлы, еркіндіктен айрылған кездегі ел билеу мәселесін шешу жолдарын, адамның ізгі қасиеттерін жетілдіру арқылы болатындығын дәлелдейді.

Ұлттық мемлекетте тіл тұғырлы мәселенің бірі. Ұлт өмірінде тіл сол ұлттың сақталуына, жоғалуына себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы тіл. Ұлт ұстазының естен шығаруға болмайды деген ескертуі: «...тәуелсіз дербес өмірге өзінің ана тілінде сөйлейтін және төл әдебиеті бар халық қана таласа алады». «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген А. Байтұрсынұлының ұлтты ерекшелейтін басты

белгісі тілдің маңыздылығын айғақтайтын осы ойлары қазіргі кезде де өзектілігімен маңыздылығы күннен күнге артуда. Ә. Бөкейхан XX ғасырдың басында қазақ тілінің тағдырына байланысты мұсылман сиезіндегі закон жобасына өзінің пікірін ашық білдіреді. Рухани мекемелерде қағаз татарша жазылсын деген жобаны дұрыс емес екендігін дәлелдеп шығады. «Түрік затты халықта біздің қазақтай тізе қосып отырған ел жоқ. Анық түрік затты халық тілі біздің қазақта. Жұртқа ыңғайлы болу үшін рухани мекеме қағазы һәр облыста һәр жұрттың өз тілімен жазылсын... Ғұмыр жүзінде біздің қазақ тілі өз бәйгесін алар: Абай, Ахмет, Мир Якуп, Шаһкерім, Тарғыннан һәм өзгелерден көрініп тұр ғой» [14].

Көшпелі жұрттың тарихи жәдігерлері жоңғар шапқыншылығынан өртеніп, талан-таражға түсті. Қалғандары сахара жұртын зерттеген шетел саяхатшыларының қолында кетіп, XIX ғасырда Ресейдің отарына айналған шақтардан бастап орталыққа жіберілді. Алаштықтар ұлттық тарихты зерделеуді, қазақ халқы тарихының жазылмаған беттерін қолға алуды жолға қойды. Тарих өткен заманның жайынан сыр шертетін, халықты түзу жолға сілтейтін бағдар деп түсінген Ә.Бөкейхан «...біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі; олардың дүниеде не істеп, не бітіргендігі; қандай қуаты барлығы, ол қуатты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досты-дұшпаны кім екендігі; не себеппен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих сөйлеп түсіндіріп тұрады [15,375б.].Тарих арқылы өткен шақты, қазіргі кезеңді, болашақты болжауға болады. Бұрынғы бабаларымыздың басынан кешкен жақсы-жаман қандай уақиға бар болса, оның бәрі де өткендегі бір істің нәтижесінен туған болады. Сол секілді, келешекте біздің басымызға түсешек бір уақиға, осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақшы. Тарих оқысақ, оның сөзін оқысақ қандай істен қандай нәтиже туатынын анық білетін боламыз: жақсы істен жақсылық, жаман істен – жамандық тумақшы деген [15, 375–376 бб.]. Ұлт тағдырында өз тарихи білу, оқиғаларынан тағылым алу қоғам дамуында дұрыс бағдар таңдауда тигізер пайдасы зор. Ойшыл: «Құдай не жазса соны көреміз деу – соқырлықтың белгісі.Тағдырда жазғаны болар деу -- ақымақтықтың белгісі». Алаш зиялылары қазақ халқының тарихына байланысты материалдарды сын көзбен қадағалап отырды. Ауызша тарих айту үрдісінде қазақтар арасында олардың генеологиясына қатысты мәселе өте қатаң сақталған. Осы жайтты М.Шоқай: «... рулық құрылымның классификациясымен шұғылданудың орнына, ұлыс, арыс буындардың аттарын ретсіз түзумен әуреге түскен. Қазақ рулары хақында біршама толық мағлұмат беретін кітаптар жазған Аристов, Городиков және Крафтар – патшалық Ресейде көрнекті әкімшіл орындар иеленген адамдар болатын. Аристов - Жетісу әскери уәлиінің орынбасары, Городиков-Сырдария облысының уәлиі, Крафт-Торғай уәлаятының әкімі еді. Олар өздерінің «ғылыми тұжырымдарын» жергілікті шенеуніктердің жолдаған материалдары негізінде жасайтын. Ал ауыл, болыс бастықтарының анкеталарды қалай толтыратынын біз жақсы білеміз. Мұндай тәсілмен жасалған материалдар қайшылықтарға тола болатын. Жүйесіздік болған жерде ғылыми түсінікте болуы мүмкін емес», - деп жазды[16]. Алаш зиялылары шындықты ғылыми бұрмалаушылыққа төзбей, ақиқат жолында күресті барлық салада жүргізді.

Әлихан Бөкейханның жалпы Ресей империясы мен жалпы мемлекеттік тұрғыдағы саясаткерлігін, Қазақстан тарихының толықтай бір дәуірінің территориялық, саяси қоғамдық бірлігінен айрылған тұстарынан қазақ

мемлекеттілігін қалыптастыру кезеңіне дейінгі оқиғаларға жетекшілік жасаған көшбасшылығы туралы осы уақытқа дейін ғылыми айналымға енген материалдар негізінде «Алихан Бөкейханов: человек эпоха» атты кітабында В.И. Козодой: «Алаш қозғалысының көсемдері мен Ә. Бөкейхановтың мақсаты Қазақстанның «тәуелсіздігі» болды ма? Бұл тұжырымды растайтын құжаттар, ең болмағанда орыс тіліндегі дереккөздерде, тарихшылардың қолында жоқ. Алашордалықтардың сол кезеңдегі ең жоғары мақсаты – автономия алу еді. Алайда бұл автономияны қазақ мемлекеттілігінің дәстүрін қайта қалпына келтірудің алғашқы кезеңі ретінде қарастыру қажет»[17]. «Тәуелсіздік», «дербестік», «еркіндік» алаштықтардың ұлттық идеясының негізгі өзегін анықтайтын ұғымдар. Қ.Әбішевтің зерттеулерінде алаш қайраткерлерінің түпкі мақсат мүддесінің өзі ұлттық тәуелсіздік болғандығын нақты көрсетіп береді. «Мұстафаның саяси көзқарастарының, мемлекет оның құрылымы, басқару формалары жөніндегі ұстанымдары түпкі еркіндік идеялары мен сенімдерінен туындайтындығы нақты мәселелерді талдауларынан-ақ анық байқалады. Ұлттық тәуелсіздік идеясының өзі еркіндік идеясының нақты саяси практикалық көрінісі. Орыс революцияшыл демократтарының да, большевиктердің де орыс емес ұлттардың өзін өзі билеу құқығы туралы ұрандарының бос сөз болып қалғандығы, Түркістан Алашорда автономияларының сол ұрандарды тиек ете отыра құрылып, кейін солар тарапынан күйретілгендігі орыс империясының құрамындағы еркін автономия құру әрекеттерінің бос қиял екендігіне көз жеткізеді. Шын еркіндік ұлт дербес мемлекет құрып, халықаралық қатынастарда өзін тек өзі билейтін субъект болғанда ғана мүмкін. Яғни еркіндік адамдардың сырттай қабылдайтын бір белгісі ғана емес, керісінше, оларды шектеушіліктерге төзбей, үнемі бұлқындырып жататын түпкі құндылығы. Мұстафа Шоқай басқа Алаш қайраткерлері сияқты ұлттық күрестің бас кездерінен-ақ, қандай мемлекеттік басқару формасы тәуелсіздікке неғұрлым сәйкес келе алатынын анықтап алды»[18] – деп қазақ зиялыларының о бастағы көздеген мұраттары тәуелсіз қазақ мемлекеттігін құру болғандығын нақтылайды.

Қорытынды

Әлихан Бөкейхан өзінің туған өлкесіндегі қоғамдық-саяси ахуалды зерделей келе болашақ туралы болжамдарын 1910 жылы жарияланған «Формы национального движения в современных государствах» деген кітаптағы «Қиргизы (казахи)» атты еңбегінде жазған болатын. Онда: «Қазақ халқының арасында саяси партиялар әзірге пайда бола қойған жоқ. Жақын болашақта қырғыз арасында қалыптасып келе жатқан екі саяси бағытқа сай екі саяси партия құрылуы мүмкін. Оның бірін ұлттық-діни бағытта деп атауға болар. Екіншісі қырғыз даласының келешегі кең мағынадағы батыс мәдениетін енгізуге байланысты деп есептейтін бағыт. Біріншісі мұсылман-татар партияларын үлгі тұтар, екіншісі – оппозициядағы орыс партияларын, атап айтқанда халық еркіндігі партиясын үлгі етпек»[19]. Осы талдауларынан-ақ ұлттың болашақ тәуелсіздікке жетуінің ең дұрыс жолы деп демократияны таңдағаны көрініп тұр. Алғашында болашақ қазақ мемлекеттілігінің формасын Ресейдің демократиялық федерациясының құрамындағы автономия деп түсінді.

Әлихан Бөкейхан буржуазиялық конституциялық демократиялық партияның мүшелігіне өтіп, өз ұлтына автономия алудан үміттенген болатын.

Соңынан бұндай үміттің алдамшы екендігіне көз жеткізген алаш көсемі «Мен кадет партиясынан неге шықтым?» ашық хат жариялайды. «Қадет партиясы жер адамға меншікті болып берілсе де жөн дейді. Біздің қазақ жерді меншікті қылып алса, башқұрдша көрші мұжыққа сатып, біраз жылда сыпырылып жалаңаш шыға келеді. Қадет партиясы ұлт автономиясына қарсы. Біз алаш ұранды жұрт жиылып, ұлт автономиясын тікпек болдық. Француз, орыс һәм өзге жұрттар тарихынан көрінеді: молла хукметтен ақша алса, сатылып кетеді. Рухани іс аяқ асты болады. Жалование алған молдалар хукіметке жетекші болып еріп кетеді. Біздің қазақ-қырғыздың ісін көркейтетін болсақ, хукімет ісінен бөліп қойған оң болады. Оны орысша «отделение церкви от государства» дейді. Кадет партиясы менің бұл пікіріме өзгеше қарайды. Осы үш жол айырылғаны биыл ашыққа шықты. Мен сонан соң қазаққа Алаш партиясын ашуға тырыстым» [20, 268-269 бб.]

1917 жылғы Алаштың ұлттық идеясының тұжырымдамасы:

Ең бірінші ол жер. Жерсіз Отан жоқ. Әлихан Бөкейхан: Қазақтың байырғы жерін қашан қазақтар өз бетінше ғылым мен техникаға сүйеніп толық игермейінше, жер жеке меншікке де, қоныстанушыларға де берілмейді.

Екіншіден, жердің астындағы, үстіндегі, аспанындағы барлық игілік қазақ мемлекетіне қызмет етуі керек. Әлихан Бөкейханның ойынша: «Оның әр бір түйір тасы қазақтың өңіріне түйме болып қадалуы керек».

Үшіншіден Ә. Бөкейханның жобалауынша, «Қазақтың жерінде өндірілген «бір уыс жүн сол мемлекеттің азаматтарының үстіне тоқыма болып киілуі» керек.

Төртіншіден қазақ мемлекетінде, мемлекет құрушы ұлттың тіл, дін, діл үстемдігі болуы керек.

Бесіншіден ғылымға, ұлттық салт, дәстүрге негізделген заңға сүйене отырып, ұлттық-демократиялық мемлекет құру болатын.

Қазақ халқының саяси көзқарасын қалыптастыруға, заманға лайықты ағарту жұмыстарын жандандыруға, еркіндігінен айрылған отарлық қамытты мойына асқан жұртын осы түнектен алып шығудың жолдарын іздестіруде ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялылары бүкіл саналы ғұмыры мен жанқиярлық еңбегін арнады. Әлихан Бөкейхан «Алаш» идеясы аясында өз үзеңгілестерін топтастырып өзінің басты көздеген мақсаты қазақ мемлекеттілігін қалпына келтірді. Алаш Ұлттық Республикасы 1918 қаңтарынан 1920 тамыз айына дейін тәуелсіз мемлекет ретінде өмір сүрді. 1920 ж. 30 тамызда «Автономиялық қазақ (қырғыз) Социалистік Кеңес республикасын құру туралы» декрет жарияланды. Алаш-Қазақ Республикасы жойылды. Алайда Алаштықтар аңсаған тәуелсіз мемлекеттік форма Қазақстан республикасы 1991 жылы 16 желтоқсанда орнықты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Шоқай М. Таңдамалы. – Алматы. – Қайнар. – 1998. – 512 б.
- 2 Платон. Мемлекет «Әлемдік философиялық мұра». Жиырма томдық. 2-том. Антикалық философия. – Алматы: Жазушы, 2005. – 568 б.
- 3 Аристотель. Саясат // «Әлемдік философиялық мұра». Аристотель философиясы. – Алматы: Жазушы, 2005. – 3-том. – 314 б.
- 4 Орынбеков М. Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанындағы философиялық ойлар. Қазақ даласының ойшылдары (XI – XII ғғ.) Алматы: Ғылым. 1995. – 160 б.
- 5 Баласағұн Ж. Құтты білік / Көне түркі тілінен ауд. және алғы сөзі мен түсінік. жазғ. А.Егеубаев. – Алматы: Жазушы, 1986. – 616 б.

- 6 Гоббс Т. Левиафан // Избранные произведения: в 2- т. – М., 1965. – Т. 2. – 223 с.
7. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (XVIII – XX ғғ.). Зерттеулер. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2004. – 400 б.
- 8 Мемлекет, оның басқару формалары/ Жалпы ред. басқ. З.К. Шаукенова, С.Е. Нұрмұратов – Алматы:, ҚР БҒМ Философия, саясаттану және дінтану институты, 2014. – 224 б.
- 9 Уәлиханов Ш. Тәңірі: Тандамалы және басылым туралы библиографиялық жазба. - Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2016. – 356 б.
- 10 Зиманов С.З. Қазақтың билер соты – бірегей бірегей сот жүйесі. – Алматы: Атамұра, 2008. – 216 б.
- 11 Абай. Шығармаларының академиялық толық жинағы. Үш томдық. 2-том. / Томды құрастырып баспаға дайындағандар: Матыжанов К.І., Қорабай С.С., Қыдыр Т.Е., Шүкіман Е.Т., Жұматаева А.Н. - Алматы, «Жазушы» баспасы, 2020. - 528 б.
- 12 Бөкейханов Ә. Тандамалы. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 405 б.
- 13 Шокай М. Тандамалы. –Алматы:Қайнар. 1999. – Т. 2. – 231 б.
14. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
- 15 «Қазақ» газеті.1998. Бас редактор Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, - 560 б.
- 16 Шокай М.Тандамалы. – Алматы: Қайнар, 1999. – Т.2. – 231 б.
- 17 В.И. Козодой. Алихан Букейханов: человек эпохи. Алматы, 2021. – 313 с.
- 18 Әбішев Қ. М. Шокайдың әлеуметтік философиясы. Қазақ философиясы тарихы (ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейін) XX ғасырдағы қазақ философиясы / З.К. Шаукенова және С.Н. Нұрмұратовтың жалпы редекциясымен. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты. 2016. – 385 б.
- 19 Букейхан А.Н. Киргизы // Костелянский А.Н. (ред.) Формы национального движения в современных государствах. - СПб., 1910. - С. 577.
- 20 Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. - 384 б.

Transliteration

- 1 Shohai M. Tandamaly [Custom]. – Almaty. – Khainar. – 1998. –512 b.
- 2 Platon. Memleket «Alemdik filosofiyalyh mura» [State “world philosophical heritage”]. Zhiy’rma tomtych. 2-tom. Antikalych filosofiya. – Almaty: Zhazushy, 2005. – 568 b.
- 3 Aristotel. Sayasat [Politics] // «Alemdik filosofiyalyh mura». Aristotel filosofiyasy.– Almaty: Zhazushy, 2005. – 3-tom. – 314 b
- 4 Orynbekov M. Zhusip Balasagunnyn «Hutty bilik» dastanyndagy filosofiyalyh oilar [Philosophical thoughts in the saga of Zhusup Balasagun “Kutty Bilik”]. Қазақ dalasynyn oishyldary (XI –XII gg.) Almaty:Gylym. 1995. – 160 b.
- 5 Balasagun Zh. Hutty bilik / Kone turki tilinen aud. zhane algu sozi men tusinik. zhazg. A.Egeubaev. – Almaty: Zhazushy, 1986. – 616 b.
- 6 Gobbs T. Levifan // Izbrannye proizvedeniya: v 2- t. – М., 1965. – Т. 2. – 223 s.
7. Hoigeldiev M. Ulttuh sayasi elita. Huzmeti men tagdyry (XVIII – XX g.) [National political elite. Activity and fate (XVIII-XX centuries)]. Zertteuler. – Almaty: «Zhalyn baspasy» ZhShS, 2004. – 400 b.
- 8 Memleket, onyn basharu formalary [The state, its forms of government] / Zhalpy red. bash. Z.K. Shaukenova, S.E. Nurmuratov – Almaty:, KhR BGM Filosofiya, sayasattanu zhane dintanu instituty, 2014. – 224 b.
- 9 Ualihanov Sh. Taniri: Tandamaly zhane basylym turaly bibliografiyalyq zhazba. - Almaty: Halyqaralyq Abaj kluby, 2016. – 356 б.
- 10 Zimanov S.Z. Khazahtun biler soty – biregei biregei sot zhuiesi [Kazakh court of judges-a unique unique judicial system]. – Almaty: Atamura, 2008. – 216 б.
- 11 Abai. Shygarmalarynyn akademiyahtolykh zhinagy [complete academic collection of his works]. Ysh tomtych. 2-tom. / Tomtych khurastyryp baspaga дайындағандар: Mатыжанов

K.I., Khorabai S.S., Khydyr T.E., Shukiman E.T., Zhumataeva A.N. – Almaty, «Zhazushy» baspasy, 2020. – 528 b.

12 Bokeihanov A. Tandamaly [Custom]. – Almaty: Khazakh enciklopediyasy, 1995. – 405 b.

13. Shohai M. Tandamaly [Custom]. – Almaty: Qajnar. 1999. – T. 2. – 231 b.

14. Bokeihanov A. Shygarmalar [works]. – Almaty: Khazakhstan, 1994. 384 b.

15 «Khazakh» gazeti [newspaper «Khazakh»]. 1998. Bas redaktor A. Nyssanbaev. – Almaty: «Khazakh enciklopediyasy» Bas redakciyası, 560 b.

16 Shohai M. Tandamaly [Custom]. – Almaty: Khainar, 1999. – T. 2. – 231 b.

17 Kozodoi V.I. Alikhan Bukeikhanov: chelovek epochi [Alikhan Bukeikhanov: a man of the era]. Almaty, 2021. – 313 s.

18 Abishev K.M. Shokaidynaleumettik filosofiýasy. Khazakh filosofiýasy tarihy (ezhelgi dauirden khazirgi zamanga dejin) XX gasyrdagukhazakh filosofiýasy [Social philosophy of M. Shokai. History of Kazakh philosophy (from ancient times to modern times) Kazakh philosophy of the XX century] / Z.K.Shaukenova zhane S.N.Nurmuratovtyn zhalpy redekciyasymen. – Almaty: QR BFM FK Filosofiya, sayasattanı zhane dintanu instituty. 2016. – 385 b.

19 Bukeikhan A.N. Kirgizy // Kostelyanskii A.N. (red.) Formy nacionalnogo dvizheniya v sovremennykh gosudarstvakh. - SPb., 1910 g. S. 577.

20 Bokeikhanov A. Shygarmalar [works]. – Almaty: Khazakhstan, 1994. 384 b.

Нысанбаев А.А.

Философские концепции казахской государственности Алихана Бөкейхана

Аннотация. В статье предпринята попытка раскрыть философское содержание проблемы казахской государственности, особенности её становления и развития через творчество деятелей движения «Алаш». Делается обзор понятий и представлений о государстве и формах его управления в истории философии. Утверждается, что сущность государства и формы его управления во все времена были одинаковыми для всех цивилизаций и культур. Раскрывается потенциал политико-философских идей алашских деятелей как одного из источников, открывающих путь к самопознанию казахского народа и вхождению его в число передовых стран. Определяется роль научных исследований Алихана Бөкейхана в расширении сферы казахской философской мысли.

Ключевые слова: государство, казахская государственность, автономия, формы правления, власть, демократия, демократическая республика, независимость, свобода.

Nyysanbayev A.A.

Philosophical Concepts of Kazakh Statehood by Alikhan Bukeikhan

Abstract. The article attempts to reveal the philosophical essence of the problem of Kazakh statehood, as well as the features of its formation and development through the works of the leaders of the Alash movement. It provides an overview of concepts and ideas about the state and its forms of governance in the history of philosophy. It is argued that the essence of the state and its forms of governance have always been the same for all civilizations and cultures. The potential of the political and philosophical ideas of the Alash figures is revealed as one of the sources paving the way for the self-awareness of the Kazakh people and their entry into the ranks of advanced nations. The role of Alikhan Bukeikhan's scholarly research in expanding the scope of Kazakh philosophical thought is defined.

Keywords: state, Kazakh statehood, autonomy, forms of governance, authority, democracy, democratic republic, independence, freedom.

Келін түсті 17.09.2025

Қабылданды 12.11.2025

CONCEPTUAL AND SEMANTIC ASPECTS OF SEMIOSIS OF Y. M. LOTMAN AND C. S. PIERCE

Тюкмаева А.М.*

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan)
luxin.tenebris@mail.ru

Тюкмаева А.М.*

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
(Ташкент, Узбекистан)
luxin.tenebris@mail.ru

Abstract. This article presents an analysis of the conceptual and semantic aspects of semiosis as interpreted by Yuri M. Lotman and Charles S. Peirce. The comparison reveals both convergences and divergences in their approaches to understanding the nature of sign systems and the mechanisms of semiotic communication. Particular attention is given not only to the theoretical foundations of semiosis but also to its cyclical nature and to the interaction of signs and their meanings within cultural contexts determined by historical, social, and cultural factors. The study focuses on a comparative examination of two paradigms of sign thinking – Peirce’s concept of intentionality and Lotman’s model of the text as an integral semiotic space, which elucidates the complex nature of sign relations and their cultural-communicative function. In addition, the paper discusses practical applications of semiotic analysis in literary studies, art theory, and socio-cultural research, thereby opening new perspectives for further development of the humanities methodology.

Keywords: semiosis, conceptual-semantic aspects, Yu. M. Lotman, C. S. Peirce, sign systems, intentionality, semiotic analysis.

Introduction

In the context of research conducted by the distinguished representatives of semiotic science, Yuri Mikhailovich Lotman and Charles Sanders Peirce, semiosis, understood as the process of sign activity, serves as a central concept that enables a deeper understanding of the mechanisms underlying the emergence and functioning of cultural phenomena, as well as their semiotic and communicative dimensions. The analysis of semiosis in the works of these scholars emphasizes the necessity of a comprehensive approach to the study of sign actions as fundamental components of human communication, drawing attention to the interrelation between the sign, the interpreter, and the context within which interpretation occurs.

In Lotman’s conceptual framework, semiosis is viewed as a process of decoding and interpreting symbols within a cultural system, where special importance is attached to the role of codes, understood as intellectual constructs. By defining the boundaries of possible meanings of signs, codes model the dynamics

* Author-correspondent - Tyukmaeva A.M., luxin.tenebris@mail.ru

of meaning formation within the multilayered structure of cultural phenomena. Within this theoretical perspective, the concept of the model becomes a key analytical tool that demonstrates the interconnections and correlations between accumulated knowledge and empirical experience of reality.

The semiotic space shaped by this dialogue is characterized by a multiplicity of contextual and spatial components, each contributing to the formation of a holistic perception of the sign, its semantic richness, and its functional significance within the cultural system.

Methodology

This study employs a qualitative, interdisciplinary methodology combining semiotic, structural, and conceptual-semantic analysis to examine the theoretical foundations of semiosis in the works of Yuri M. Lotman and Charles S. Peirce. The research design is grounded in comparative and interpretive approaches that aim to identify both the convergences and divergences in their conceptualizations of sign processes and meaning-making. Semiotic analysis is used to explore the internal structure and functions of sign systems, while the conceptual-semantic approach provides tools for interpreting the interrelations among key categories such as sign, code, model, and context. The study also incorporates elements of hermeneutic interpretation to reveal the philosophical and cultural dimensions underlying the theories of Lotman and Peirce. This methodological framework enables a comprehensive understanding of semiosis as a dynamic process of cultural communication and cognitive interaction, situated within a broader interdisciplinary context of semiotic and cultural studies.

The Contributions of Yuri M. Lotman and Charles S. Peirce

Within the framework of a multifaceted analysis of the conceptual and semantic foundations of semiosis developed by the prominent thinkers Yuri M. Lotman and Charles S. Peirce, special attention should be paid to the points of intersection and divergence in their understanding of the nature of the sign and the symbol, which have had a significant impact on the development of modern semiotic theory. Lotman, viewing the semiosphere as a complex hierarchical system of signs, emphasizes the multilayered nature of cultural texts and their role in processes of sociocultural dynamics, highlighting that signs not only transmit information but also participate in the formation of cultural identity.

Peirce, in turn, within the framework of his triadic model of the sign, distinguishes three main categories—icons, indices, and symbols—which make it possible to explore more deeply the mechanisms of interaction between signs, objects, and interpretants, thereby substantially expanding the boundaries of semiotic analysis.

Turning to the works of other theorists of the sign, such as Ferdinand de Saussure, who focused on the binary opposition between signifier and signified, allows us to identify methodological parallels with Lotman's approach, which considers signs not only as elements of a linguistic system but also as instruments of interaction among different cultural codes.

In turn, Umberto Eco, emphasizing intertextuality and the importance of cultural contexts, develops Lotman's ideas by giving them an additional dimension. He interprets semiosis as a dynamic and open process in which meaning is formed not in isolation but through interaction with a multitude of other signs and symbols that participate in the construction of the cultural space of meaning.

Since for Yuri M. Lotman semiosis is associated with the process of meaning generation and the interpretation of signs within a cultural system, the concept of the code, which defines the potential meanings of a sign, and the notion of the model, which describes the relationship between knowledge and reality, acquire particular significance. Lotman emphasizes the key role of context and the spatial organization of the cultural field in the process of interpretation, which presupposes the necessity of considering contextual and spatial factors. Their combination forms the conditions for the emergence and transformation of meanings, creating the necessary environment for the functioning of sign systems and underscoring the importance of a detailed analysis of the relationships between signs, their interpretations, and their cultural surroundings. The complex interrelation of codes, models, and context constitutes the methodological foundation for a deep understanding of the processes occurring within the cognitive and semantic space of culture.

At the same time, Charles S. Peirce, drawing on the ideas of his predecessors and elaborating on previously formulated concepts, refines the theory of semiosis as a multistage and multidimensional process of interpretation based on the use of signs for the purposes of perceiving and understanding the surrounding world, functioning within a complex structure of sign relations [1]. According to his conceptual framework, signs are classified into three main categories: iconic, indexical, and symbolic, each characterized by a particular level of abstraction and type of correlation between the sign and the object it represents.

Thus, iconic signs represent analogies or similarities created through visual or sensory characteristics, implying a degree of resemblance between the sign and its object. Indexical signs, by contrast, establish contextually determined relations based on the principle of cause and effect, making them dependent on the presence of certain features or conditions that point to the existence of the referent [2]. Symbolic signs, possessing a high degree of abstraction, function through arbitrary and culturally established meanings, emphasizing their dependence on the sociocultural context within which they are formed and interpreted.

It should be noted that Charles S. Peirce emphasizes that semiosis is not an isolated process but a dynamic interaction between signs and their interpreters. Each act of semiosis takes place through the direct interaction of signs within specific social and cultural conditions, leading to the formation and transformation of cognitive structures. Thus, the significance of the sociocultural context in the process of semiosis not only illustrates the complexity of sign relations but also highlights the necessity of analyzing the interaction of signs both within individual acts of communication and within broader cultural and historical narratives. This perspective turns Peirce's theory into an important methodological tool for the study and understanding of human cognition and interaction.

Lotman's Semiotic Model of Culture

In the formation and development of Russian semiotics, a significant and undeniable role was played by the outstanding theorist of the Tartu–Moscow Semiotic School, Yuri M. Lotman. Building on the ideas of his predecessors and contemporaries, he defined his own research approach as structural-semiotic, focusing on the interpretation of signs within the context of their social functions and semantic connections. Within his theory, Lotman identifies three key characteristics that, in his view, are fundamental to understanding semiotics as a multilayered and multifunctional discipline.

First, drawing on the concept of the Swiss linguist Ferdinand de Saussure, Yuri M. Lotman argued that semiology, as the science of signs, is directly linked to the context of social life, in which every sign acquires meaning only in relation to other signs and social practices. This principle emphasizes the importance of contextualization in the processes of communication and meaning-making [3].

Second, Lotman considers semiotics as a universal methodological tool of the humanities, capable of penetrating various fields of research and providing a multifaceted analysis of cultural objects. This approach makes it possible to reveal their meanings and functions within diverse cultural and social systems, demonstrating the interdisciplinary potential of the semiotic method.

Third, in Lotman's definition, semiotics appears not only as a system of signs but also as "a distinctive feature of the researcher's scientific methodology and the nature of their cognitive consciousness," implying that the understanding and interpretation of signs are mediated by individual and collective cognitive processes that shape a specific type of scientific perception [4].

The idea put forward by Yuri M. Lotman is based on the fundamental postulate of the "presumption of semioticity," which implies the necessity of considering any cultural phenomena as sign-based constructions, thereby greatly expanding the possibilities for their in-depth semiotic analysis [5]. In this context, it should be emphasized that human existence and the entire complex of cultural artifacts subject to semiotic interpretation constitute a system in which each object functions as a sign, integrating into the broader context of culture.

Since within the cultural continuum there are no elements free from signification, the analysis of any of its components inevitably begins from a semiotic perspective, which underscores the priority of the semiotic approach, particularly in the context of the semiotics of culture.

In this light, one of the key concepts of the Tartu–Moscow School becomes the research problem of the text. According to Yuri M. Lotman, the text is regarded as a multidimensional, complexly structured, and multilayered phenomenon. His methodological approach can be defined as "textocentric," since it is the text that occupies a central position in the structure of cultural semiotics, serving as both a source of meaning generation and a mechanism for the reproduction of cultural discourse.

Thus, the text, as a cultural phenomenon, represents a complex and multilayered structure encompassing all levels of cultural production and perception, which allows it to be considered a multifaceted phenomenon. According to Yuri M. Lotman, "the spectrum of texts that fill the cultural space can be represented as an axis, with artificial languages on one end and artistic languages on the other. All other texts occupy various

positions along this axis, located closer to one of the poles” [6]. At the same time, all other textual formations are situated along this axis depending on their degree of proximity to the defined poles, thereby forming a multidimensional semiotic space of the text.

In Lotman’s interpretation, the text can be viewed both as an integral part of culture as a whole and as an “individual element” functioning as a work of art or as a “text of life,” which highlights the diversity of its functions and forms of manifestation within the cultural environment.

According to Ferdinand de Saussure, the text is understood as a “manifestation of language,” which implies its belonging to the sphere of speech and the presence of both systemic and non-systemic characteristics that determine its structure and content [7]. In this context, the text does not possess intrinsic value in isolation but serves as a particular form of representation through which the object of cultural interest is revealed. This emphasizes the fundamental distinction between language and text as that between “the expressed and the unexpressed, the material and the ideal, the spatial and the non-spatial” [8].

According to Yuri M. Lotman, language and text are not synonymous, since the text represents a broader concept encompassing a variety of forms, levels, and meanings that reflect the complex structure of cultural communication.

In developing his conceptual model of the text, Yuri M. Lotman draws attention to a number of key characteristics that form the basis for understanding this phenomenon: “expressiveness, boundedness, and structuredness” [9].

Expressiveness is understood as the presence of a system of signs through which the text formulates its content and acquires the capacity to oppose the elements of the external textual environment. In this context, expressiveness, as opposed to non-expressiveness, functions as a characteristic that allows the text to be perceived as the embodiment of a specific systemic structure-its physical explication in sign form.

The boundedness of the text manifests itself in its dual opposition: on the one hand, to the material signs that do not constitute its internal content, and on the other, to a multitude of structures lacking clearly defined boundaries, among which natural languages occupy a special place. The concept of boundary within the text may take various forms-it may indicate the beginning and end of a work, the frame delimiting a painting, or the ramp separating the stage from the audience-where “expressiveness, contrasting with the unexpressed, makes it possible to perceive the text as the realization of a certain system, its physical embodiment” [10].

Thus, the text, possessing a complex hierarchical organization in which less significant elements are subordinated to more significant ones, testifies to the presence of internal semiological boundaries and to the necessity of interpretation within its own structural integrity.

The final property, structuredness, is closely connected with boundedness: “the text is not a simple sequence of signs between two external boundaries” [8]. Since the immanent structure of the text forms its internal coherence, Yuri M. Lotman identifies structural heterogeneity as one of the most important properties of the text, implying the presence of linguistic multiplicity, in which “this multiplicity may manifest itself as a consequence of double coding or as a combination of several subtexts, each encoded differently, yet in a certain sense functioning as a unified whole” [11].

Thus, the text, possessing a multilayered and multivalent structure, performs a wide range of functional and discursive roles, among which the communicative

function-associated with the transmission of stable and reliable information-occupies a central place. The optimal paradigm of communicative interaction is considered to be the situation in which the original text and the result of its decoding demonstrate complete correspondence, which may be regarded as an ideal scenario.

However, according to Yuri M. Lotman, “this is possible only if the sender and the receiver use completely identical codes, which essentially means that, in semiotic terms, they represent, one might say, the same entity in two variants” [12]. Nevertheless, the conditions required to achieve such a level of correspondence are virtually unattainable in real communicative practice. As the thinker notes, ideal transmission is possible only when the sender and the receiver of the message operate with identical codes-that is, when they are, in essence, two aspects of one and the same semiotic system.

Within this semantic model, the text functions primarily as a passive carrier of information, whose role in the communicative process is reduced to the transmission of data without active participation in the interpretation of content. Researcher O. N. Leuta, analyzing the legacy of Yuri M. Lotman, emphasizes that “from a structural standpoint, the text in this context appears as an embodiment of language, where all elements that lack essential significance for the linguistic system become secondary within the structure of the text and, consequently, are incapable of conveying substantive meaning” [13].

As a result, the secondary function of the textual object manifests itself in its creative aspect, which lies in its ability to generate meaning at the moment when the text ceases to function solely as an instrument of information transmission and begins to produce new meanings: “in this case, the value of the system is formed through an unexpected shift in meanings that arises in the process of interaction between the text and its reader” [14]. In this context, the systemic value is determined precisely by the unforeseen shift in meanings that occurs during the interaction of the text with the receptive audience.

Describing the phenomenon of the “shift of meaning,” it is important to note its fundamental unpredictability, which significantly complicates the possibilities of analytical comprehension. The newly generated texts that emerge as a result of this interaction represent “unfinished” works that, from the standpoint of traditional aesthetic norms, may be regarded as “improper.” At the same time, they lack complete correspondence between the codes of the sender and the receiver, which is typically considered a necessary condition for the successful realization of a communicative act.

A text that possesses the ability to generate new meanings demonstrates a polystructural character, manifested in the multiplicity of languages and internal heterogeneity, which makes it an object of multilevel analysis and interpretation.

Conclusion

According to the analysis conducted, Yuri M. Lotman, drawing on a principle analogous to that underlying Vladimir Ivanovich Vernadsky’s concept of the biosphere, formulated his own theoretical conception of the semiosphere, which presupposes the existence of a complex system of signs and symbols within the context of cultural and communicative interaction. In this model, spatial construction reflects the spatial organization of the real world, allowing culture to be viewed as a geographically and

temporally determined system. Thus, cultural space, understood as a form of self-description and cognitive representation of reality, serves as a central element in the processes of semiosis, defining the specificity of perception, interpretation, and reproduction of meanings within particular historical and cultural conditions.

Summarizing the analysis of the conceptual and semantic aspects of semiosis in the works of Yuri M. Lotman and Charles S. Peirce, it should be emphasized that their ideas, despite differences in methodological approaches, complement each other and contribute to a deeper understanding of the nature of sign activity. Lotman's research, asserting that semiosis represents a key mechanism for decoding meanings within cultural systems, focuses on the interrelation of codes, models, and contexts, forming a systematic foundation for the analysis of semiotic processes as an integral part of cultural practice. In this way, the necessity of a historical and sociocultural approach within a broad interdisciplinary perspective of sociolinguistics and cultural studies is affirmed.

Charles S. Peirce, in turn, by proposing the triadic model of semiosis, introduced into semiotics the elements of dynamism and interactivity, viewing the sign as an active participant in the cognitive process that directly influences the formation and transformation of interpretations. The joint consideration of Lotman's and Peirce's ideas allows semiosis to be understood as a continuous dialogue between signs, contexts, and individual perceptions, creating a methodological foundation for further research in philosophy, cultural studies, sociology, psychology, and linguistics. In this context, cultural artifacts appear not as static objects but as dynamic constructions whose meanings are continually reinterpreted depending on historical, social, and individual experience.

In the context of postmodern discourse, characterized by the fragmentation and contextuality of meanings that transform sign systems into a field of multiple competing interpretations, the need for a reflexive approach to the study of the sign as a key element of cultural interaction becomes particularly relevant. This expands the problem field of contemporary semiotics, stimulating the development of new directions in the study of meaning-making processes and the self-reflection of culture.

In summary, it may be concluded that semiotic concepts perform not only an instrumental function in the analysis of cultural artifacts but also possess a creative potential, determining the mechanisms of cultural consciousness formation. They contribute to the comprehension of complex processes of meaning, interpretation, and interaction within the contemporary sociocultural context, where culture appears as a dynamic, self-developing space of meanings.

List of references

- 1 Ch. S. Peirce. Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Harvard University Press, vol. 1-6, 1931-1935; vol. 7-8, 1958.
- 2 Houser N. Introduction to EP Volume 1 in book «The essential Peirce» [Electronic resource] // Peirce Edition Project. – Indiana University Purdue University Indianapolis. 2008.
- 3 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров// Семиосфера. СПб., 2000. С. 153.
- 4 Гриненко Г. В. Семиосфера и семиотика культуры [Текст] / Г. В. Гриненко // Культура и образование. – 2013. – № 1 (10). – С. 32-39.
- 5 Лотман Ю.М. К современному понятию текста // Лотман Ю.М. История и типология русской культуры. С. 188.

- 6 Лотман, Ю. М. Семиосфера [Текст] / Ю. М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 2010. С. 150.
- 7 Мечковская, Н. Б. Семиотика Язык. Природа. Культура [Текст] / Н. Б. Мечковская. – 2-е изд., испр. -М.: Академия, 2007. – 432 с.
- 8 Лотман, Ю. М. Текст в тексте / Ю. М. Лотман //Текст в тексте. Труды по знаковым системам. XIV. – Тарту, 1981. – С. 7.
- 9 Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров// Семиосфера. СПб., 2000. С. 153
- 10 Куликова, Т. В. Экзистенциально-антропологические смыслы границы [Текст] / Т. В. Куликова // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 3-1. -С. 369-375.
- 11 Лотман Ю.М. Текст как динамическая система // Структура текста-81. Тезисы симпозиума / Институт славяноведения и балканистики АН СССР. М., 1981. С. 105.
- 12 Лотман, Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 227-228.
- 13 Леута О.Н. Ю.М. Лотман о трех функциях текста // Вопросы философии. 2002. № 4. С. 165.
- 14 Лотман Ю.М. Мозг-текст-культура – искусственный интеллект// Лотман Ю.М. Семиосфера. С. 581-582.

Transliteration

- 1 Ch. S. Peirce. Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Harvard University Press, vol. 1-6, 1931-1935; vol. 7-8, 1958.
- 2 Houser N. Introduction to EP Volume 1 in book «T'e essential Peirce» [Electronic resource] // Peirce Edition Project. – Indiana University Purdue University Indianapolis. 2008.
- 3 Lotman YU.M. Vnutri myslyashchih mirov [Inside the Thinking Worlds] // Semiosfera. SPb., 2000. S. 153.
- 4 Grinenko G. V. Semiosfera i semiotika kul'tury [Tekst] [Semiosphere and Semiotics of Culture] / G. V. Grinenko // Kul'tura i obrazovanie. – 2013. – № 1 (10). – S. 32-39.
- 5 Lotman YU.M. K sovremennomu ponyatiyu teksta [On the Modern Concept of the Text] //Lotman YU.M. Istoriya i tipologiya russkoj kul'tury. S. 188.
- 6 Lotman, YU. M. Semiosfera [Tekst] [Semiosphere] / YU. M. Lotman. – SPb.: Iskustvo-SPB, 2010. S. 150
- 7 Mechkovskaya, N. B. Semiotika YAzyk. Priroda. Kul'tura [Tekst] [Semiotics: Language. Nature. Culture] / N. B. Mechkovskaya. – 2-е изд., испр. -М.: Академия, 2007. – 432 с.
- 8 Lotman, YU. M. Tekst v tekste [Text in the Text] / YU. M. Lotman //Tekst v tekste. Trudy po znakovym sistemam. XIV. – Tartu, 1981. – S. 7.
- 9 Lotman YU.M. Vnutri myslyashchih mirov [Inside Thinking Worlds] // Semiosfera. SPb., 2000. S. 153
- 10 Kulikova, T. V. Ekzistencial'no-antropologicheskie smysly granicy [Tekst] [Existential-Anthropological Meanings of the Border] / T. V. Kulikova // Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo. – 2010. – № 3-1. -S. 369-375.
- 11 Lotman YU.M. Tekst kak dinamicheskaya sistema [Text as a Dynamic System] // Struktura teksta-81. Tezisy simpoziuma / Institut slavyanovedeniya i balkanistiki AN SSSR. M., 1981. S. 105.
- 12 Lotman, YU. M. Stat'i po semiotike kul'tury i iskustva [Articles on the Semiotics of Culture and Art] / YU. M. Lotman. – SPb.: Akademicheskij proekt, 2002. – S. 227-228.
- 13 Leuta O.N. YU.M. Lotman o trekh funkciyah teksta [Lotman on the Three Functions of the Text] // Voprosy filosofii. 2002. № 4. S. 165.

14 Lotman YU.M. Mozg-tekst-kul'tura – iskusstvennyj intellekt [Brain–Text–Culture – Artificial Intelligence] // Lotman YU.M. Semiosfera. S. 581-582.

Тюкмаева А.М.

Ю.М. Лотман мен Ч.С. Пирстің семиозисінің концептуалды-семантикалық аспектілері

Аңдатпа. Мақалада Ю.М. Лотман мен Ч.С. Пирс еңбектеріндегі семиозис ұғымының тұжырымдамалық және семантикалық аспектілеріне талдау жасалған. Жүргізілген салыстырмалы зерттеу олардың таңбалық жүйелердің табиғаты мен семиотикалық коммуникация механизмдерін түсіндірудегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауға мүмкіндік береді. Негізгі назар семиозис феноменінің теориялық негіздерімен қатар, оның циклдік сипатына және тарихи, әлеуметтік әрі мәдени факторлармен айқындалатын мәдени контекстердегі таңбалар мен олардың мағыналарының өзара әрекеттесу ерекшеліктеріне аударылған. Зерттеу таңбалық ойлаудың екі парадигмасын салыстырмалы тұрғыда талдауға бағытталған: Пирстің интенционалдылық концепциясы және Лотманның мәтінді біртұтас семиотикалық кеңістік ретінде қарастыратын моделі. Бұл тәсіл таңбалық қатынастардың күрделі табиғаты мен олардың мәдени-коммуникативтік функциясын ашуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, жұмыста философия, өнертану және әлеуметтік теория салаларындағы семиотикалық талдаудың қолданбалы мүмкіндіктері қарастырылып, гуманитарлық ғылымдар әдіснамасын одан әрі дамытуға жаңа бағыттар ашылады.

Түйін сөздер: семиозис, тұжырымдамалық және семантикалық аспектілер, Ю.М. Лотман, Ч. С. Пирс, таңба жүйелері, интенционалдылық, семиотикалық талдау.

Тюкмаева А.М.

Концептуально-семантические аспекты семиозиса Ю.М. Лотмана и Ч. С. Пирса

Аннотация. В статье представлен анализ концептуально-семантических аспектов семиозиса в интерпретации Ю.М. Лотмана и Ч.С. Пирса. Проведённое сопоставление позволяет выявить как точки пересечения, так и принципиальные расхождения в их подходах к пониманию природы знаковых систем и механизмов семиотической коммуникации. Особое внимание уделяется не только теоретическим основаниям феномена семиозиса, но и его циклическому характеру, а также специфике взаимодействия знаков и их значений в культурных контекстах, детерминированных историческими, социальными и культурными условиями. Исследование направлено на сравнительный анализ двух парадигм знакового мышления - пирсовской концепции интенциональности и лотмановской модели текста как целостного семиотического пространства, раскрывающего сложную природу знаковых отношений и их культурно-коммуникативную функцию. Кроме того, рассматриваются практические возможности применения семиотического анализа в литературоведении, искусствоведении и социокультурных исследованиях, что открывает перспективы дальнейшего развития гуманитарной методологии.

Ключевые слова: семиозис, концептуально-семантические аспекты, Ю.М. Лотман, Ч.С. Пирс, знаковые системы, интенциональность, семиотический анализ.

Received 18.10.2025

Accepted 12.11.2025

СЕМИОТИЧЕСКИЙ РЕДУКЦИОНИЗМ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРЫ: ФИЛОСОФСКИЙ АСПЕКТ

¹Мулдашева Г. Б.*, ²Тлеуханов Н. С., ³Санбаева Н. С., ⁴Лягавина В.Н.

^{1,2,3,4}Западно-Казахстанский университет имени М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

¹kabgulu-65@mail.ru, ²nurzhan.tleuhan@mail.ru, ³nata.sanbaeva.78@mail.ru,

⁴vera.7.ru@mail.ru

¹Muldasheva G., ²Tleukhanov N., ³Sanbayeva N., ⁴Liagavina V.

^{1,2,3,4}M.Utemissov West Kazakhstan University (Uralsk, Kazakhstan)

¹kabgulu-65@mail.ru, ²nurzhan.tleuhan@mail.ru, ³nata.sanbaeva.78@mail.ru,

⁴ vera.7.ru@mail.ru

Аннотация. В статье исследуется феномен семиосферы (системы знаковых средств) как атрибута и специфического измерения культуры. Дана критика семiotического редукционизма, особенно явно проявившая себя в 1960-е – 1980-е годы в работах представителей Тартуско-московской семиотической школы. В статье показано, что основанием семiotического редукционизма являлось игнорирование представителями данной школы категорий идеального и реального и их диалектики. Это игнорирование привело к отождествлению всей культуры в её целостности с семиосферой и тем самым – к обесмысливанию понятия семиосферы.

В статье также представлен семiotический анализ традиционной казахской юрты. Показано, что юрта, являясь материальным феноменом, одновременно насыщена духовно-символическим содержанием и представляет собой модель мироустройства, в которой каждый элемент имеет семiotические и сакральные коннотации. Анализируется вертикальная и горизонтальная структура юрты, выявляются её функциональные, символические и космологические уровни. Особое внимание уделяется элементам, обладающим наибольшей сакральностью - шаныраку, очагу и двери, - которые в совокупности воплощают идею единства человека, мира и космоса. Утверждается, что традиционная казахская юрта может рассматриваться как уникальный феномен культурной семиосферы, где материальное и духовное начала образуют неделимое целое.

Ключевые слова: семиосфера, семиозис, культура, знак, значение, значимость, идеальное, реальное, жилище, юрта.

Введение

Культура является предметом исследования прежде всего философии и культурологии. Но её исследуют также под своими углами зрения социология, психология, семиотика. И существуют такие темы и проблемы, которые являются общими для них всех. Но в каждой из них они обладают спецификой, которая обусловлена характером предмета и методологии, применяемой в каждой из них. Одной из таких тем и проблем является тема и проблема знаковых средств

*Автор-корреспондент - Мулдашева Г. Б. kabgulu-65@mail.ru

культуры. Наиболее близкими в данном случае являются философия культуры, культурология и семиотика. Тема и проблема эта насчитывает уже три столетия, хотя зачатки её модно обнаружить в наследии Платона и Аристотеля. Само понятие «семиотика» как «учение о знаках» ввёл Дж. Локк. С него поэтому и начинается действительная история этой науки. Однако в литературе до сих пор строго не установлен социально-онтологический статус знаковых систем. Попытке решить данную проблему и посвящена данная статья.

Методология исследования

В статье нашли применение традиционные для философии, в том числе и для философии культуры, категории и принципы. Такие категории, как целое и часть, система и принцип целостности позволили определить семиосферу в составе культуры, избегнув гипостазирования её на весь корпус культуры. Этому же способствовало применение категорий реального и идеального, которыми как раз и не оперируют представители семиотического редукционизма.

Чрезмерно расширительное истолкование семиосферы

В 60-е годы прошлого столетия в советской семиотике начался, можно сказать, семиотический бум. В г. Тарту сформировалась культурологическая школа, возглавляемая Ю.М.Лотманом, которая в качестве своего фундамента избрала семиотику. У Лотмана вскоре появились ученики и коллеги также за пределами Тартуского университета. К ним можно отнести В. Н. Топорова, Вяч. Вс. Иванова, А. М. Пятигорского, Б. А. Успенского, В. М. Живова и некоторых других. Согласно данной концепции, «культура – знаковая система, определённым образом организованная. Именно момент организации, проявляющейся как некая сумма правил, ограничений, наложенных на систему, выступает в качестве определяющего признака культуры» [1, с. 396]. Ю.М. Лотман делает следующий шаг. Он пишет: «Определение культуры как подчинённой структурным правилам знаковой системы позволяет взглянуть на неё как на язык в обще-семиотическом значении этого термина» [1, с. 396]. Следовательно, рассуждает Ю.М.Лотман, к исследованию культуры применимы те же методы и категории, которые применяются к любой семиотической системе («код и сообщение», «текст и структура», «язык и речь» и т. д.). Тем самым, считает он, культуру можно рассматривать как специфический текст, но не простой, а сложно организованный (см.: [2, с. 72]. В статье «Текст и функция», написанной совместно с А.М.Пятигорским, понятие текста применительно к культуре отличается от понятия текста, применяемого в лингвистике (см.: [1, с. 434]). В статье «Текст в тексте» Ю.М.Лотман даёт такую характеристику культурологическому понятию текста: «Текст – семиотическое пространство, в котором взаимодействуют, интерферируют и иерархически самоорганизуются языки» [3, с. 8]*. Это семиотическое пространство он именуёт ещё – по аналогии

* Цитируемый текст значительно отличается от текста Ю. М. Лотмана «Текст в тексте. (Вставная глава), вошедшего в его сборник «Культура и взрыв»

с биосферой или ноосферой В.И.Вернадского – семиосферой. Термин, конечно, весьма удачный. Но важно, как понимают семиосферу представители Тартуской школы. А они фактически свели всю культуру к семиосфере – системе знаковых средств, которые перестали что-либо обозначать, кроме самих себя.

Можно привести высказывания и других сторонников семиотического истолкования культуры. Например, Л.М.Баткин тоже характеризует культуру как текст (см.: [4, с. 304]). Анализ их работ позволяет сделать однозначный вывод: сторонники семиотической концепции культуры гипостасируют семиотический аспект культуры, редуцируют к ним всю полноту, всё содержание культуры как целостности. С точки зрения семиотики культура – действительно есть система разнообразных знаков и целых знаковых комплексов. Но знак не есть самостоятельный социокультурный феномен; его бытие есть исключительно функциональное бытие: он служит для того, чтобы своим бытием представлять не себя, а нечто иное, т. е. обозначать собой нечто, отличное от себя. Знак обладает значением. Знак предполагает денотат (или референт), по отношению которому он выступает десигнатом (или сигнификатом). Другими словами, знак без того, знаком чего он является, есть нечто бессмысленное или, по крайней мере, невозможное. Но именно таким образом представители Тартуской школы истолковывают знаки и знаковые системы. В их трактовке культура выступает как система знаков, семиотическая система сама по себе, безо всего того, что эти знаки – в своей системе и каждый в отдельности – означают.

Такая позиция по своей сути является семиотическим редукционизмом. Некоторые из представителей семиотического редукционизма не только трактуют культуру как своеобразный текст, но универсализируют само понятие текста. Так, В.Н.Топоров, обсуждая вопрос о соотношении пространства и текста, пишет: «Как бы то ни было, легко можно указать два логических полюса этого соотношения: текст пространствен (т. е. он обладает признаком пространственности, размещается в “реальном” пространстве, как это свойственно большинству сообщений, составляющих основной фонд человеческой культуры) и пространство есть текст (т. е. пространство как таковое может быть понято как сообщение)» [5, с. 227]. А для Ю.М.Лотмана даже личность – феномен семиотический: «Граница личности есть граница семиотическая» [209 б, с. 264].

Очень тесно к данной концепции семиотики примыкает концепция, которую можно назвать информационно-кибернетической. Её наряду с семиотической и в переплетении с ней придерживается уже рассматривавшийся выше Ю.М.Лотман. Он пишет: «Информация – не факультативный признак, а одно из основных условий существования человечества. Битва за выживание – биологическое и социальное – это битва за информацию. Понимание сущности культуры как информации объясняет страстную заинтересованность в этом вопросе как культуртрегеров, так и культуроборцов, конфликты между которыми заполняют собой историю человечества» [1, с. 395].

Если бы Ю.М.Лотман предпочитал говорить о семиотическом или (и) информационном аспекте культуры, никто не стал бы ему возражать. Он, однако, говорит не об аспекте, а о культуре в целом, культуре как таковой. Однако данный автор на этом не остановился и предложил ещё одно истолкование сущности культуры. В лоне кибернетики, как известно, в своё время зародилась теория

искусственного интеллекта. Вскоре эта теория переросла в практику. В литературе 60-х – 70-х годов прошлого века бурно обсуждался вопрос о том, может ли машина мыслить. Кибернетические оптимисты утверждали утвердительно и заверяли, что в ближайшем будущем будет создан такой искусственный интеллект, который во много раз будет превышать человеческий. Те, кто понимал, что такое мышление (психологи и философы), тщетно возражали оптимистам, что процессы, происходящие внутри электронно-вычислительной машины, это – сугубо материальные процессы, которые запрограммированы человеком (оператором или программистом), что мышление, напротив, есть идеальный процесс. Ю.М. Лотман, ориентируясь на кибернетических «оптимистов», предпринял попытку истолковать культуру не только исходя из теории информации, но ещё и исходя из теории искусственного интеллекта. Он находит возможным «рассматривать культуру как коллективный интеллект» [7, с. 557]. Однако этот интеллект – отнюдь не человеческий, хотя, возможно, сам Лотман полагает, что это именно так. Сам он, видимо, не замечает, что у него уживаются две различные концепции культуры – семиотическая и информационно-кибернетическая. Но это на самом деле так.

Общая характеристика семиосферы

Человеческая культура немыслима и невозможна без специфического рода деятельности, функция которой заключается в создании особого измерения культуры, которое Ю.М.Лотман назвал семиосферой (от греческих *σημείον* – знак и *σφαῖρα* – шар, сфера). Имя этой деятельности – семиозис (от греческого *σημείωσις* – обозначение). Семиозис существует в двух взаимно дополняющих друг друга формах: 1) в форме придания предметам культуры (опредмеченным деятельности) значения, значимости или (и) смысла; 2) в форме создании специальных предметов, основное назначение которых состоит в манифестации этих значения, значимости и смысла (знаков, эмблем, символов и т. д.) и в оперировании ими. При этом семиосфера не представляет собой некоторой обособленной области культуры, подобно науке, религии, политике и т. п. Она пронизывает собою все подобные области и те предметности, которые охватываются этими областями. Различие между понятиями значения и значимости заключается в том, что значение – это характеристика предмета для него самого; значимость же – это уже характеристика предмета для других. Поэтому значение в принципе (но не всегда) ценностно нейтрально; значимость же всегда ценностно нагружена: предмет значим (то есть полезен или/и ценен) для кого-либо. Понятие смысла, как и понятие значимости, всегда полезно или ценностно нагружено. Придание культурным или природным феноменам значения, значимости или смысла есть придание им семиотического статуса. Такое придание совершается постоянно и по отношению почти к любому феномену культуры и даже к природным феноменам в той мере, в какой они осваиваются человеческой деятельностью. Сам по себе этот феномен не является специальным семиотическим средством, но обладает семиотичностью, знаковостью. При этом семиотичность, знаковость представляет собой лишь аспект, или срез, предметов, а не является самими этими предметами. Особые семиотические средства образуются: 1) либо посредством изъятия некоего

предмета из его привычного функционирования, лишения или модерирования (погашения) его привычных качеств и значимости и придания ему одной-единственной функции – быть только семиотическим средством; 2) либо посредством изготовления специальных семиотических средств. И в том и в другом случае эмпирические и вещественные характеристики предмета, ставшего зна́ком или символом, утрачивают свой эмпирический и вещественный статус и приобретают исключительно функциональное наличное бытие.

И здесь мы должны обратиться к понятиям реального и идеального. Культура имеет два уровня – реальный и идеальный (по-немецки – *ideelle*)*. Дадим характеристику последнему. Идеальное, отмечает Э.В.Ильенков, это – «то, чего нет и вместе с тем есть, что не существует в виде внешней, чувственно воспринимаемой вещи и вместе с тем существует как деятельная способность человека. Это бытие, которое, однако, равно небытию, или наличное бытие внешней вещи в фазе её становления в деятельности субъекта, в виде его внутреннего образа, потребности, побуждения и цели» [8, с. 384]. Э.В.Ильенков вслед за К.Марксом определяет идеальную форму как представленную: нечто (предмет, процесс и т. д.) собой представляет не себя, а другое нечто, или иначе: это другое нечто представляет себя не самим собою, а через другое нечто. Типичный пример – деятельность конструктора или архитектора, работающих с чертежами. Прежде чем строить реальное здание или техническое устройство, механизм и т. д., специалист строит их идеально – с помощью чертежа. Выполняя чертёж, он, конечно, пользуется ватманом и чертёжными инструментами, чертит и вносит какие-то изменения и т. д. (в наше время эта деятельность осуществляется на компьютере). Но осуществляя эту деятельность, он посредством неё, т.е. идеально, осуществляет другую деятельность – строительство здания или технического устройства. На протяжении всей этой деятельности реальный предмет, отсутствуя реально, существовал идеально.

Каждый феномен культуры обладает как реальными, так и идеальными характеристиками. В то же время одни явления культуры являются либо преимущественно реальными, либо преимущественно идеальными. Некоторые же существуют как выполняющие исключительно функцию носителей идеальных содержаний. Таковы, например, символы, знаки, а также язык. По поводу последних Э.В.Ильенков пишет: «Непосредственно идеальное осуществляется в символе и через символ, т. е. через внешнее, чувственно воспринимаемое, видимое или слышимое тело слова. Но данное тело, оставаясь самим собой, в то же время оказывается бытием другого тела и в качестве такового его “идеальным бытием”, его значением, которое совершенно отлично от его непосредственно воспринимаемой ушами и глазами телесной формы. Слово как знак, как название не имеет ничего общего с тем, зна́ком чего оно является. Это “общее” обнаруживается только в акте превращения слова в дело, а через дело – в вещь (а затем и в обратном процессе), в практике и в усвоении её результатов» [8, с. 385].

Например, герб государства как изображение (которое, конечно, может восприниматься как произведение искусства) значимо не само по себе, а как выразитель стоящего за ним государства; эмблема спортивного клуба

* Немецкий термин указывается потому, что в русском языке не различаются идеальное как противоположное реальному и идеальное как соответствующее идеалу.

символизирует этот клуб; дорожный знак обозначает ситуацию на проезжей части; слово репрезентирует некое содержание. Идеальное функционирует лишь в живом, активном процессе деятельности и общения; вне этого процесса оно как бы растворяется в чувственно воспринимаемой предметности. И только в акте распредмечивания культурного феномена «пробуждается» и «дремавшее» в предмете идеальное. Следовательно, символы, знаки существуют не сами по себе, не безотносительно к субъекту и его распредмечивающей и опредмечивающей акции; они функционируют как таковые лишь для человека.

Значение, значимость и смысл, которые вкладываются в семиотическое средство, невозможно вывести из эмпирически-вещественных характеристик знака или символа; последние – только их носители. Значение, значимость, смысл – идеальны, тогда как знак – тело значения, значимости, символа – реально. Знаками предметы делает не их телесность, а именно те значения или смыслы, которые в них воплощены, и которые придают им исключительно функциональное бытие. Лишённые своего функционального бытия, семиотические средства культуры утрачивают приданные им значение, значимость и смысл и превращаются в предметы, обладающие всего лишь тем или иным семиотическим аспектом того или иного семиотического статуса, а то и вовсе лишаются своего семиотического статуса.

Ю.М.Лотман пишет: «Культура в целом может рассматриваться как текст» [2, с. 160]. Культура, действительно, может быть рассмотрена как знаковая система, но только не как текст, который, к тому же, в изображении Лотмана и его школы поглотил в себя всю культуру. Человек постоянно осуществляет семиозис, т. е. осуществляет акции порождения знаков и их интерпретации. Любой предмет культуры есть единство реального и идеального; это идеальное в нём представлено знаками, которые что-то для кого-то значат. Скажем, стул есть стул, но стул в президиуме собрания или симпозиума – это уже иной стул (даже если это тот же самый стул); обычное кресло – это одно, кресло начальника – другое; трон короля – третье. И так далее. Вся культура насквозь семиотична. Семиотический, знаковый характер имеют манеры поведения человека, его одежда и т. д. и т. д. Причём, многие знаковые комплексы обладают этнической или национальной спецификой, так что один и тот же знак в одной культуре «прочитывается» так, а в другой иначе... Приведём первый попавшийся пример. Б.Х.Багжников пишет: «У венгров мужчина и женщина, идущие под руку, производят на окружающих впечатление пары, связанной интимными отношениями, что в русской культуре воспринимается не столь однозначно: возможно, идут просто знакомые, сослуживцы. Если японец придерживает дверь, чтобы пропустить вперёд женщину-японку, она видит в этом знак глубокой симпатии и влечения. Американка в подобной ситуации отметит только, что человек хорошо воспитан» [9, с. 45 – 57].

Любой феномен культуры насыщен семиозисом. Поэтому без раскрытия обладающего им семиозиса он будет понят поверхностно, частично. Например, человеческое жилище. А.К.Байбурин отмечает, что «жилище – это не только материальный объект. В традиционном обществе жилище – один из ключевых символов культуры» [10, с. 3]. Он проанализировал «особенности символической организации внутреннего пространства традиционного восточно-славянского

жилища, знаковую роль отдельных его частей» [10, с. 4]. Мы же проанализируем знаковую систему традиционного казахского жилища – юрты.

Семиозис традиционной казахской юрты

Жилище кочевника – разборная переносная юрта. «Юрта, – пишет А.Х. Маргулан, – один из древнейших типов жилища, приспособленный к кочевому образу жизни» [11, с. 45]. «Юрта, – отмечает Д.К. Кшибеков, – своеобразный шедевр, квинтэссенция всей многовековой культуры кочевников» [12, с. 176]. Он относит юрту к области материальной культуры. К ней же относит юрту и М. С. Муканов (см.: [13, с. 111 – 121]). Конечно, юрта является в первую очередь материальным феноменом и выполняет чёткую утилитарно-прагматическую функцию. Но и не только. Более того, в ней больше духовного содержания, чем в любом другом феномене кочевой культуры. Конечно, казахи не сами изобрели юрту, но унаследовав её от более древних кочевых племён, они усовершенствовали её настолько, что её можно отнести не столько к материальной, сколько к духовной культуре.

Юрта интенсивно насыщена семиозисом. Каждый элемент её строения имеет семиотические коннотации. Она выглядит следующим образом: «Каркас юрты состоит из трёх частей: кереге (решётчатый остов), уык (жерди, подпирающие верхний купол), шанырак (верхний круг), – каждая из которых составляет определённый уровень по вертикали. В свою очередь, кровельное войлочное полотно также имеет три части: туылдырык (покрытие решётчатого основания юрты), узюк (покрытие купольных жердей) и тундик (войлок, закрывающий верхний круг). Таким образом, и кровельный материал составляет три уровня» [14, с. 166]. Кереге, уык и шанырак в их соединении по вертикали с баканом символизируют собой Мировое древо. Все эти части имеют космические соответствия, так что юрта предстаёт жилищем и одновременно моделью Мира. Кроме того, юрта и её части имеют соотношение и с частями тела человека (см.: [14, с. 166]).

Выше было охарактеризовано строение юрты по вертикали. Но, как отмечает А.Толеубаев, «в горизонтальной планировке казахская юрта имеет чётко разграничивающиеся семь частей, каждая из которых несёт определённую функциональную и символическую нагрузку, а также отражает религиозно-мифологическую картину мира её создателей» [14, с. 168]. Наиболее почитаемой, сакрализованной частью юрты считается шанырак. С одной стороны, это граница между верхом и низом, с другой – между внешним и внутренним. Через шанырак жители юрты связываются с сакральными небесными светилами: солнцем, луной и звёздами. Попаданию дневного света, лучей солнца в жилище через шанырак казахи придавали особое значение (см.: [14, с. 169]). «Наряду с шаныраком и босага, – отмечает А.Толеубаев, – важное ритуальное и сакральное значение имеет очаг. Казахи называли его киндик (пуповина, пуп юрты)» [14, с. 170]. Будучи воплощениями семиозиса, части юрты в то же время обладают различной степенью сакральности. Наибольшей сакральностью обладают дверь (вход в юрту), очаг и шанырак. Последний обладает наивысшей сакральностью. Таков в общих чертах семиозис классической казахской юрты.

Заключение

Анализ показал, что семиозис в составе культуры занимает вполне определённое и конкретное место. Попытка же представить его как тождественный всей культуре в целом является методологически и мировоззренчески ошибочной и выступает в форме редукционизма. Понимание сущности семиосферы и феномена знака невозможно без обращения к категориям реального и идеального, без учёта их диалектического взаимодействия - именно это упускают из виду представители семиотического редукционизма.

Человеческая культура обладает многоуровневой и многомерной структурой. В её составе функционируют различные относительно обособленные формы - наука, искусство, мораль, религия, повседневная жизнь и другие. Каждая из них формирует собственный тип семиозиса и систему знаковых комплексов, отражающих особенности её содержания, функций и способов освоения мира.

Особое место в исследовании занимает анализ традиционной казахской юрты как культурного феномена, демонстрирующего взаимопроникновение материального и духовного, утилитарного и сакрального. Юрта выступает не просто жилищем, но и символической моделью мира, в которой воплощаются фундаментальные категории космоса, природы и человеческого бытия.

Таким образом, феномен семиосферы следует рассматривать не как универсальное обозначение всей культуры, а как одно из её ключевых измерений, выражающее специфику знакового существования человека в мире. Дальнейшие исследования должны быть направлены на раскрытие механизмов взаимодействия различных уровней семиозиса в культуре, их исторической динамики и влияния на формирование национальных и цивилизационных типов мировосприятия.

Список использованных источников

1. Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры // Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 391 – 459.
2. Лотман Ю. М. Культура и взрыв // Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 11 – 148.
3. Лотман Ю. М. Текст в тексте // Труды по знаковым системам. Т. 14. Текст в тексте. Тарту: ТГУ, 1981. С. 3 – 17.
4. Баткин Л. М. О некоторых условиях культурологического подхода // Античная культура и современная наука. – М.: Наука, 1985. – С. 303 – 312.
5. Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. – М.: Наука, 1983. – С. 227 – 284.
6. Лотман Ю. М. Внутри мыслящих миров // Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 149 – 390.
7. Лотман Ю. М. Культура как коллективный интеллект и проблемы искусственного разума // Семиосфера. – СПб.: «Искусство – СПб», 2001. – С. 557 – 567.
8. Ильенков Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории // Собрание сочинений. Т. 4. Диалектическая логика. М.: Канон РООИ «Реабилитация», 2020. С. 222 – 449.
9. Бгажноков Б. Х. Культура общения и семиозис // Этнознаковые функции культуры. – М.: Наука, 1991. – С. 43 – 57.

10. Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: «Наука». Ленингр. отд., 1983. – 188 с.
11. Маргулан А. Х. Казахская юрта и её убранство // Мир казаха. – Алматы: Ин-т развития Казахстана; Междунар. фонд им. акад. А. Маргулана, 1997. – С. 45 – 55.
12. Кшибеков Д. Кочевое общество: генезис, развитие, упадок. – Алма-Ата: «Наука» КазССР, 1984. – 238 с.
13. Муканов М. С. Домашние промыслы и ремёсла //Казахи. Историко-этнографическое исследование. – Алматы: «Казахстан, 1995. – С. 57 – 111.
14. Толеубаев А. Юрта в представлениях, верованиях и обрядах казахов //Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М.: «Наука», 2000. – С. 165 – 178.

Transliteration

1. Lotman Yu. M. Stat'i po tipologii kul'tury [Articles on the Typology of Culture] // Semiosphere. – Saint Petersburg: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 391 – 459.
2. Lotman Yu. M. Kul'tura i vzryv [Culture and Explosion] // Semiosphere. – Saint Petersburg: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 11 – 148.
3. Lotman Yu. M. Tekst v tekste [Text within a Text.]/Trudy po znakovym sistemam [Works on Sign Systems]. Volume 14. Tartu: TGU, 1981.S. 3 – 17.
4. Batkin L. M. O nekotoryh usloviyah kul'turologicheskogo podhoda [On Some Conditions of the Culturological Approach]// Antichnaya kul'tura i sovremennaya nauka [Ancient Culture and Modern Science]. – Moscow: Nauka, 1985. – S. 303 – 312.
5. Toporov V. N. Prostranstvo i tekst [Space and Text]// Tekst: semantika i struktura [Text: Semantics and Structure]. – Moscow: Nauka, 1983. – S. 227 – 284.
6. Lotman Yu. M. Vnutri myslyashchih mirov [Inside Thinking Worlds]//Semiosphere. – Saint Petersburg: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 149 – 390.
7. Lotman Yu. M. Kul'tura kak kollektivnyj intellekt i problemy iskusstvennogo razuma [Culture as Collective Intelligence and the Problems of Artificial Mind]//Semiosphere. – Saint Petersburg: «Iskusstvo – SPB», 2001. – S. 557 – 567.
8. Il'enkov E. V. Dialekticheskaya logika. Ocherki istorii i teorii [Dialectical Logic. Essays on History and Theory]// Collected Works. Vol. 4. Dialectical Logic. – Moscow: Kanon+ ROOI «Reabilitaciya», 2020. S. 222 – 449.
9. Bgazhnokov B. H. Kul'tura obshcheniya i semiozis [The Culture of Communication and Semiosis]// Etnoznakovye funkicii kul'tury [Ethno-Sign Functions of Culture]. – Moscow: Nauka, 1991. – S. 43 – 57.
10. Bajburin A. K. Zhilishche v obryadah i predstavleniyah vostochnyh slavyan [Dwelling in the Rituals and Beliefs of the Eastern Slavs]. – Leningrad: «Nauka». Leningr. otd., 1983. – 188 s.
11. Margulan A. H. Kazahskaya yurta i eyo ubranstvo [The Kazakh Yurt and Its Interior Decoration]//Mir kazaha [The World of the Kazakh]. – Almaty: In-t razvitiya Kazahstana; Mezhdunar. fond im. akad. A. Margulana, 1997. – S. 45 – 55.
12. Kshibekov D. Kochevoe obshchestvo: genезis, razvitie, upadok [Nomadic Society: Genesis, Development, Decline]. – Alma-Ata: «Nauka» KazSSR, 1984. – 238 s.
13. Mukanov M. S. Domashnie promysly i remyosla [Home Industries and Crafts]// Kazahi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [The Kazakhs: A Historical and Ethnographic Study]. – Almaty: «Kazakhstan, 1995. – S. 57 – 111.
14. Toleubaev A. Yurta v predstavleniyah, verovaniyah i obryadah kazahov [The Yurt in the Beliefs, Representations, and Rituals of the Kazakhs]//Kochevoe zhilishche narodov Srednej Azii i Kazahstana [Nomadic Dwellings of the Peoples of Central Asia and Kazakhstan]. – Moscow: «Nauka», 2000. – S. 165 – 178.

Мулдашева Г. Б., Тлеуханов Н.С. Санбаева Н.С., Лягавина В.Н.

Семиотикалық редукционизм және оның мәдени дамуға әсері: философиялық аспектілері

Аңдатпа. Мақалада семиосфера (таңбалық құралдар жүйесі) феномені мәдениеттің атрибуты және оның ерекше өлшемі ретінде қарастырылады. Зерттеуде семиотикалық редукционизм сынға алынады, әсіресе ол 1960–1980 жылдары Тарту-Мәскеу семиотикалық мектебінің өкілдерінің еңбектерінде айқын көрініс тапқаны көрсетіледі. Мақалада семиотикалық редукционизмді ұстанғандар идеалдық және нақтылық категориялары мен олардың диалектикасын елемейді. Ол мәдениеттің тұтастай семиосферамен теңестірілуіне және соның салдарынан «семиосфера» ұғымының мәңсізденуіне алып келген.

Сондай-ақ, мақалада дәстүрлі қазақ киіз үйіне семиотикалық талдау жасалған. Киіз үй материалдық феномен бола тұра, рухани-символдық мазмұнға қанық және әлем құрылымының үлгісі ретінде көрініс табады. Ондағы әрбір элементтің өзіндік семиотикалық және сакралды коннотациялары бар. Киіз үйдің тік және көлденең құрылымы талданып, оның функционалдық, символдық және космологиялық деңгейлері айқындалады. Ерекше назар ең жоғары қасиетке ие элементтерге – шаңыраққа, ошаққа және есікке аударылады. Бұл элементтер адам, әлем және ғарыштың бірлігін бейнелейтін идеяны тұтастай қамтиды. Осылайша, дәстүрлі қазақ киіз үйі материалдық пен руханилықтың ажырамас бірлігін білдіретін мәдени семиосфераның бірегей феномені ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: семиосфера, семиоз, мәдениет, белгі, мағына, мән, идеал, нақты, тұрғын үй, киіз үй.

Muldasheva G., Tleukhanov N., Sanbayeva N., Liagavina V.

Semiotic Reductionism and Its Impact on the Development of Culture: A Philosophical Perspective

Abstract. The article examines the phenomenon of the semiosphere (the system of sign-based means) as an attribute and a specific dimension of culture. It provides a critique of semiotic reductionism, which was particularly evident in the works of the representatives of the Tartu–Moscow Semiotic School during the 1960s–1980s. The study demonstrates that the foundation of semiotic reductionism lay in the disregard by this school's representatives for the categories of the ideal and the real and their dialectical relationship. This neglect led to the identification of culture as a whole with the semiosphere, thereby depriving the very concept of the semiosphere of its meaning.

The article also presents a semiotic analysis of the traditional Kazakh yurt. It is shown that the yurt, while being a material phenomenon, is simultaneously imbued with spiritual and symbolic content and represents a model of the universe, in which every element carries semiotic and sacred connotations. The vertical and horizontal structures of the yurt are analyzed, revealing its functional, symbolic, and cosmological levels. Special attention is given to the elements possessing the greatest degree of sacredness - the shanyrak (the crown of the yurt), the hearth, and the door - which together embody the idea of the unity of man, the world, and the cosmos. It is argued that the traditional Kazakh yurt can be regarded as a unique phenomenon of the cultural semiosphere, in which the material and the spiritual form an indivisible whole.

Keywords: semiosphere, semiosis, culture, sign, meaning, significance, ideal, real, dwelling, yurt.

Поступила: 15.07.2025

Принята: 01.09.2025

БИОМЕДИЦИНАЛЫҚ ЭТИКАНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

¹Тәттібек Н., ²Құрманбаева Л.Т.*, ³Кобегенова Г.Ж., ⁴Абдикхапарова Г.А.

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті (Алматы, Қазақстан)

²М.Тынышбаев атындағы АЛТ Университеті (Алматы, Қазақстан)

³Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
(Ақтау, Қазақстан)

⁴Қ.Сатпаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық Университеті (Алматы, Қазақстан)

¹nurgultatbek78@mail.ru, ²klt2302@mail.ru, ³gulmira.kobegenova@yu.edu.kz,

⁴g.abdikhaparova@satbayev.university

¹Tattibek N., ²Kurmanbayeva L. *, ³Kobegenova G., ⁴Abdikhaparova G.

¹ Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

²М. Tynyshbayev ALT University (Almaty, Kazakhstan)

³Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering (Aktau, Kazakhstan)

⁴ K. Satpayev Kazakh National Technical University (Almaty, Kazakhstan)

¹nurgultatbek78@mail.ru, ²klt2302@mail.ru, ³gulmira.kobegenova@yu.edu.kz,

⁴g.abdikhaparova@satbayev.university

Аңдатпа. Соңғы уақытта философтардың, әлеуметтанушылар мен жалпы қоғамның медицина және биология саласындағы ғылыми қызметтің этикалық аспектілеріне деген қызығушылығы айтарлықтай артты. Мұның себебі 20 ғасырдың соңғы ширегінде биомедициналық ғылымдар мен технологиялардың қарқынды дамуымен байланысты деуге болады. Және бұл құбылыс жаңа мәселелердің пайда болуына әкеліп, бұл мәселелерді шешу үшін биоэтика саласы пайда болды.

Ғылым саласында биоэтика тақырыбының өзекті болуына дәрігер-пациент қарым-қатынасының модельдерінде нарық жағдайындағы келісімшарттық бағытқа ауысуы болды. Биоэтика мәселесі бойынша әртүрлі көзқарастардың болуына қарамастан жеткілікті тұжырымдамалық теориялық негіздің жоқтығы биоэтика саласындағы әртүрлі көзқарастар қақтығыстарына әкеледі. Зерттеу тақырыбымызда қазіргі кездегі биоэтикалық теориялардағы (утилитарлық, деонтологиялық, моральдық міндеттемелер теориясы және т.б.) түрлі проблемалары қарастырылады. Мақаламызда биоэтика саласының түрлі мәселелерінің философиялық тұрғыдан талдау жұмыстары баяндалған. Бұл мақалада биоэтиканың аксиологиялық, онтологиялық, гносеологиялық, стратификациялық және пәнаралық салаларына қатысты ғылыми мәселелері қарастырылады.

Түйін сөздер: медицина, этика, биоэтика, нормалар, парадигмалар, деонтология, міндеттемелер.

Кіріспе

Заманауи биологияның жаңалықтары ғылымның даму аясын кеңейтіп, әлемдік ғылыми қоғамдастықтың әлеуметтік, саяси және әсіресе этикалық мәселелермен тікелей байланысты проблемаларға назарын аударды. Ғылымның

* Автор-корреспондент - Құрманбаева Л.Т., klt2302@mail.ru

дамуы оң нәтижелермен қатар жеке тұлғаның техникалық және ақпараттық кеңістікте шеттетілуі, жауапкершілікті жоғалтуы, моральдық зұлымдықтың күшеюі сияқты күрделі салдарға алып келді. Биоэтиканың пайда болуы ғылымның құндылықтары мен жалпы қоғамның құндылықтары арасындағы қайшылықтарға деген реакциясының бір көрінісі болды. Ғылым өзінің даму процесінде этикалық сипаттағы мәселелерді туғыза отырып, оларды қоғамдық моральдық реттеу саласына аударды. Биология және медицина салаларында бұл тенденция ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты – биоэтиканың институттануының қалыптасуына алып келді. Бұл сала, яғни, биоэтика саласы – адам тұлғасы мен адам өмірі құбылысымен байланысты негізгі философиялық мәселеге қатысты зерттеулерді қамтиды.

2020 жылғы 23 қазанында қабылданған Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау министрі тарапынан бекітілген «Биоэтика жөніндегі орталық комиссия туралы ережеде» биоэтикаға төмендегідей анықтама беріледі: «Биоэтика - өмір туралы ғылымның жаңа жетістіктерін қолданудың моральдық, әлеуметтік, құқықтық аспектілерін талдау мақсатында биомедициналық және гуманитарлық ғылымдарды біріктіретін пәнаралық ғылыми бағыт».

Қарқынды дамыған биомедициналық технологиялар қазіргі заманғы адамдардың өміріне белсенді түрде енуде. Осы процесске байланысты туындаған көптеген моральдық мәселелер дәстүрлі медициналық этика аясында шешімін таба алмайтын тұстары кезігеді. Мысалы, адамның жаңа репродуктивті технологияларды, клондау және эвтаназияны қолдану жағдайы бойынша индивидтің өзі реттеуге құқығы болып-болмауы секілді мәселелер өзекті тақырыптарға айналды. Өкінішке орай, ғылым мен техниканың дамуы аталған мәселелерді ескермей пайдалануға алып келді және бұл мәселелер адамгершілік пен адам болмысының құбылыстары туралы қалыптасқан түсінікке қарсы жаңа көзқарастар туындатты. Замануи биомедициналық технологияларды қолдануда адам ең алдымен зерттеудің объектісі ретінде қарастырылады [1].

Зерттеу әдіснамасы

Биоэтикалық мәселелердің адамды құндылық ретінде қарастыруға қатысты зерттеуде: биоэтикалық мәселелердің негізгі тәсілдерін құрылымдауға мүмкіндік беретін тарихи-философиялық әдіс, адам табиғатының сақталуына, жойылуына ықпал ететін биомедициналық актілермен арақатынасын анықтайтын тарихи реконструкция әдісі, ғылыми-техникалық прогрестің адамның дүниетанымына ықпалының мәні мен маңызын анықтайтын этикалық-аксиологиялық талдау әдістері қолданылады. Бұл бастамалардың адам болмысындағы герменевтикалық семантизмнің аспектілері әмбебап форматтарда қарастырылмақ. Мартин Лютер мен Давид Юмның тәжірибелік мәселелерге қатысты семантикалық анықтамалары да осы жерде өз жауабын табады. Униерсали идеялары этикалық теориялар арқылы болмыстық тағылымдамаға негізделеді. Жұмыстың барысы салыстырмалы әдістерді қатар қарастыру мен биоэтикалық мәселелер құрылымдық верификациялар арқылы салыстырылады. Сондай-ақ, биология мен медицина саласындағы этикаландыру процессін бағалау; адам табиғаты мәселесінде философия тарихында қалыптасқан көзқарастардың қазіргі түсінігін

анықтау; адам өмірі мен өлімін философиялық, медициналық-биологиялық және этикалық аспектілерде түсінудің әртүрлі концепциялары жүйелі түрде талдау; өмір философиясы, экзистенциализм, гуманистік психоанализ, діни философиясы, космизм сияқты дәстүрлі философиялық және антропологиялық концепциялары да назарға алынады.

Биомедициналық этика ұғымы және теориялары

Биоэтика мәселелеріне қатысты әдебиеттер жеткілікті болғанымен, бұл сала теориялық және әдістемелік тұрғысынан одан әрі зерттеуді талап етеді. Биомедициналық технологиялардағы прогреске байланысты туындаған мәселелерді шешу қызметтері биоэтика аясына жатады. Биоэтика – ғылыми зерттеудің ерекше интеграциялық пәнаралық саласы болып табылады. Сонымен қатар, кейбір ғалымдардың көзқарасы бойынша, биоэтика адамдарға жаңа биомедициналық технологияларға әсер ететін, олардың дүниетанымының негіздерін өзгертуге әкелетін факторларды анықтауға бағытталған ғылым саласы. Теориялық контексте биоэтика дүниетанымның эволюциясын зерттейді, ең алдымен ғылым мен техниканың өсіп келе жатқан әлемінің әсерінен құндылық-этикалық компонент ретінде бағалауға болады [2].

Биоэтика медицина саласында ең көп қолданылатын терминдердің біріне айналды. Биоэтика – бұл әлі толық қалыптаспаған жаңа этикалық бағыт ретінде этиканың тек философиямен ғана емес, сонымен қатар медицинамен және биологиямен де алыс байланысы бар ғылым саласы болып табылады. Биоэтикалық және практикалық тәжірибелерді дәстүрлермен, тыйымдармен, ережелермен, нормалармен байланысты көзқарастарын Денис Арнольд, Том Бошам және Норман Боуи «Этикалық теория және бизнес» атты еңбектерінде қарастырған. Бұл ережелер, нормалар мен әдет-ғұрыптар ұрпақтан ұрпаққа беріліп, белгілі бір қауымдастықтың ең маңызды құндылықтарын қалыптастырады және қорғайды [3; 26-28].

Биоэтика бағытындағы зерттеулердің өзектілігі көп жағдайда жаратылыстану және гуманитарлық саладағы әртүрлі ғылыми саладағы ғалымдарының зерттеулерін қолдану объектісі болып табылады. «Биоэтика» термині көбіне философиялық тұжырымдамаға немесе биомедициналық саладағы проблемалық жағдайлардың жиынтығына сілтеме жасау үшін қолданылады. Биоэтикалық зерттеулердің дамуына К. Вокс, С. Хоровиц, Д. Каллахан, Э. Пеллегрини, В.Р. Поттер, П. Рамсей, Дж. Флетчер секілді ғалымдар үлес қосқан [4; 6-7]. Батыс ғалымдары Э. Кюблер-Росс, С. Гроф, К. Гроф, Р. Муди, Л. Уотсон еңбектерінде биоэтика тақырыбы медициналық-биологиялық қызмет саласындағы мәселелерге қатысты орын алған. Қазіргі АҚШ биоэтикасы туралы Д. Уиклер, Д. Брок, А. Каплан еңбектерінде берілген. Философиялық-этикалық және әдіснамалық мәселелерді А.А. Иванюшкин, А.П. Огурцов, Б.Г. Юдин еңбектерінде қарастырылған. Ресейде Л.В. Коновалова, Л.Ф. Курило, В.И. Покровский, И.В. Силуянованың еңбектерінде биоэтика мәселелері көрсетілген [2].

XX ғасырдың көптеген ойшылдары ғылыми дамудың адамның интеллектуалдық және рухани әлеміне, қазіргі мәдениеттің технологиялану процесіне әсеріне қатысты мәселелеріне назар аударады. Осыған қатысты

К.Ясперстің экзистенциализм концепциясын, Э.Фроммның, А.Швейцердің гуманистік концепцияларын, Э.Фроммның гуманистік психоанализі, В.И.Вернадскийдің космизмінің теориясы, П.Тейхардтың антропологиялық эволюционизмі, Н.А.Бердяев, С.Л.Франк, Н.О.Лосский, Л.П.Карсавиннің діни философиясы және философиялық-этикалық талдаулар ретінде Р.И.Апресян, О.Г.Дробницкий еңбектерін атап өткен жөн. Адам мәселесін биомедициналық зерттеулердің моральдық дилеммалары тұрғысынан қарастыру Л.П.Буваның, П.С.Гуревичтің, М.С.Мамардашвили, Б.В.Степин, Л.В.Фролов еңбектерінің негізгі тақырыптары болған [4; 5-7].

Теология саласының өкілдері болса, биоэтика мәселелерінде адамның өміріне биомедициналық технологиялардың енуіне байланысты түрлі жағымсыз салдардың болуы мүмкін екендігіне алаңдаушылық білдіреді.

Биоэтиканың философиялық мәселелері

«Этика» терминін грек ойшылы Аристотель (грек тілінен аударғанда *ethos* – әдет, мораль, әдет) ұсынған және ол адамның отбасындағы, қоғамдағы, күнделікті өмірдегі және еңбек қызметіндегі қарым-қатынасын анықтайтын моральдық нормалар мен мінез-құлық ережелері туралы ілімді білдіреді. Медициналық этика – бұл дәрігердің және медицина қызметкерінің кәсіби қызметіне, мінез-құлқына және оның адамгершілік қасиеттеріне қойылатын талаптардың, принциптердің, ережелер мен нормалардың жиынтығы. Медициналық этика негіздері б. з. д. IV ғасырда Гиппократтың жазбаларында көрініс тапты: дәрігер мен қоғам, дәрігер мен науқас, дәрігер мен науқастың туыстары, дәрігерлердің өздері, дәрігердің құпиясы, медициналық қателіктер және т. б. [5].

Биомедициналық технологиялардың дамуы адамды тұлға ретінде қабылдауға қатысты көзқарастардың өзгеруіне алып келді. Биомедициналық зерттеулердің дамуына байланысты туындаған әлеуметтік-этикалық мәселелер осы саладағы ғылыми нәтижелерді этикалық реттеу; ғалымдардың, дәрігерлердің, пациенттердің өзін-өзі моральдық санасы және моральдық жауапкершілігі; биомедициналық актілердің адам табиғатымен байланысы секілді байланыстарды қайта бағалаудан өткізуге деген қажеттілік туындатып отыр.

Биоэтиканың пайда болуы қазіргі ғылыми білімдегі интегративті процесстердің дамуының салдары болды. Биоэтика қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарының жүйелі зерттеуіне сүйене отырып, жалпы адамзаттық құндылықтар арасындағы қайшылықтарды бейтараптандыру қызметін атқарады. Биоэтикалық зерттеулер адамның тұтастығын оның құрамдас элементтеріне ыдырату тенденциясын анықтайды.

Медицина саласында түсініктері ұқсаса да, бір-бірінен ерекшелінетін биоэтика ұғымымен қатар деонтология да қолданылады. Деонтологиялық теория – нюанстар мен ерекше жағдайларды ескермейтін және оны нақты жағдайларда әрқашан қолдануға сәйкес келе бермейді. Биоэтика теориясына сүйене отырып, профессор В.И.Моисеевтің адам табиғатын түсіну тұрғысынан кейбір мәселелерді әртүрлі философиялық мектептер және оларға байланысты шешім қабылдау эволюциясын бақылау тұрғысынан қарастыруға болады [6; 85]. Деонтология – кәсіби міндеттерді орындау кезіндегі борыш, моральдық талаптар критерийлері секілді нақты этика ережелері қарастырылатын жалпы

этиканың бір бөлімі. Деонтология ұғымы 1789 жылы ағылшын философы Бентамның «Деонтология адамгершілік ғылымы ретінде» еңбегінде алғаш рет қолданылады. Медициналық деонтология дәрігерлердің практикалық және ғылыми қызметіндегі мінез-құлық принциптерін қарастырады және негіздейді.

«Биоэтика» терминін 1969 жылы американдық биолог В.Р. Поттер енгізген. Поттер биоэтиканы биологиялық білім мен адами құндылықтардың қосындысы ретінде белгілеп, «өмір сүру және өмір сүру жағдайларын жақсарту туралы ғылым», «емдеу әдісін таңдау және ғылыми білімді іс жүзінде қолдану туралы шешім қабылдағандардың жауапкершілік өлшемін анықтайтын» пән ретінде түсіндіреді. Сондай-ақ, 1990 жылы Страсбург биоэтика симпозиумы ұсынған анықтамаға сәйкес биоэтика білімнің жан-жақты саласы бола отырып, медицина мен биология саласының дамуымен қатар туындайтын моральдық, құқықтық және әлеуметтік мәселелерді зерттейді. Биоэтиканың жаңа ғылыми пән ретінде қалыптасуы, 60-шы жылдары басталған ғылыми-техникалық революциямен жүзеге асуымен қатар дамыған медицинаның прогресіне байланысты болды. Медициналық практикаға жаңа технологияларды кеңінен енгізу моральдық-этикалық және құқықтық проблемалардың кешенін тудырды, сондай-ақ бұл жаңашылдықтарды дәстүрлі медициналық этика аясында шешу кейде мүмкін емес болып шықты. Нәтижесінде биоэтикалық медицина саласына қажеттілік туындады [5].

Медициналық этика, көбіне қолданбалы кәсіби этика ретінде білінеді, ал биоэтика түсінігі ғылым философиясы мен биотехнология мәселелеріне қатысты ұғым ретінде қолданылады. Биоэтика ұғымын түсіну арқылы медициналық және ғылыми қоғамдастықта моральдық мәселелерді зерттеуге және медицина мен ғылымдағы этикалық дилеммаларды шешуге көмектеседі [7].

Биоэтика – бұл медицина ғылымының жаңа жетістіктерін қолданудың моральдық, әлеуметтік, құқықтық аспектілерін талдау мақсатында биомедициналық және гуманитарлық ғылымдарды біріктіретін пәнаралық ғылыми бағыт. Сондай-ақ, маңызды ұғым болып табылатын биоэтикалық сараптама дегеніміз – биомедициналық зерттеу материалдарын алдын ала қарау және биоэтика жөніндегі комиссияның этикалық қолайлылығы, қатысушылар үшін қауіпсіздігі және осы зерттеудің орындылығы тұрғысынан негізделген қорытындысын беру жұмыстарының тізбектелген жиынтығынан тұрады [8].

Биоэтикалық мәселелерді біржақты шешу адамның тұтас бейнесіне қатысты құндылықтық көзқарастың орнына моральдық қатігездік секілді көріністер алмастыруда. Бұл процесс адамның өз іс-әрекеті үшін моральдық жауапкершілік деңгейінің төмендеуіне де әкелуі мүмкін. Биоэтика осы секілді этикалық қайшылықтарды шешудің жолын табуға тырысады. Биоэтиканың негізгі міндеттері – адамның физикалық-материалдық, психикалық және рухани құрамдас бөліктері мен адамды жаратылыстану және гуманитарлық зерттеу әдістері арасында үйлесімді байланыс орнату болып табылады.

Қазіргі заманғы ғылым мен тәжірибе негізінде жаңа ғылыми бағыттардың пайда болуына алып келуде. Биоэтика – осы бағыттардың бірі болып табылатын, биологиялық және философиялық-этикалық білімдердің синтезін білдіретін қазіргі мәдени дамудың маңызды жетістерінің бірі. Биоэтиканың пайда болуына әсер еткен негізгі фактор биологиядағы және жалпы ғылыми технологиядағы прогресс болды.

Бүгінгі таңда биоэтика мәртебесіне қатысты әртүрлі көзқарастар бар. Бұл көзқарастар медициналық этика дамуының жаңа кезеңі ретінде де, қоғамның әлеуметтік институты ретінде де қарастырылады. Сондай ақ, биоэтика – адамдарға технологиялық прогресс жағдайында қауіпсіз өмір сүруге мүмкіндік беретін «жаңа мәдениет» ретінде қарастырылады.

Биоэтика қазіргі философиялық-этикалық зерттеулердің ерекше бағыты ретінде қарастыра келіп, кез келген басқа ғылым сияқты белгілі бір қызметтерді жүзеге асырады, сонымен қатар биомедициналық зерттеулердің моральдық реттеу принциптерін қалыптастырады және осы салада қабылданған шешімдерді бағалайды.

Қазіргі заманғы философиялық жаңа зерттеулер биоэтикалық мәселелерді тұжырымдауда әлеуметтік мораль, моральдық сана мен этиканың ғылым ретінде дамуының жаңа бағыттарын айқындайтын мүлде жаңа тенденциялардың пайда болуына алып келді. Медицинаның негізгі мақсаты адам өмірін сақтау болса [9], іс жүзінде адамгершілікке қарсы әрекеттерден құралғанын байқауға болады [10].

Биоэтика пәнаралық бағыт ретінде ғылыми прогресстің көрінісі болып табылады. Жаратылыстану және гуманитарлық білімнің жүйелі жетістіктері ғылым саласында прогреске алып келсе де, екінші жағынан, молекулярлық биологтар өздерінің әдістерімен генетикалық процестердің ең жақын механизмдеріне және физиологиялық мәнімен де әсер ететін үлкен қауіптерді алып келуде. Бұл проблемалар әлеуметтік, құқықтық, философиялық, этикалық, жаратылыстану мен гуманитарлық ғылымдар арасындағы байланысты күшейтті. Биоэтика адам мәселесінде ғылымдардың кешенді зерттеулерін жүзеге асыра отырып адамды біртұтас жүйе ретінде қарастырады.

Биоэтиканың және медицина туралы тақырып қозғалғанда ежелгі дәуірдегі және ортағасырлық философиялық ой-пікірлерден басталатынын атап өткіміз келеді [11; 63]. Биоэтиканың бірінші ғылыми мәселесі – бұл кезеңдегі биоэтиканың және медицинаның мән-мағынасы заманауи медицина философиямен үйлесе бермейді. Гиппократтың ойынша, «алдымен ауру немесе науқас емес, ел емделуі керек» деген сөз шындықтан ажырап, оның мағынасында «реанимация» термині қолданылған (сөзбе-сөз: кеудеге оралу үшін жанды қалпына келтіру) [12; 29].

Биоэтиканың екінші ғылыми мәселесі – биоэтика саласын медицина саласынан бөліп қарастыруында. Заманауи медицинада клондау, экзотанизация, аборт немесе трансплантология қажеттілігінің моральдық принципі әлі толық нақтылаған жоқ, сонымен қатар бұл тақырыптар биоэтиканың философия бөлімінен ажыратылып клиникалық салаларға ауыстырылды [8; 122].

Биоэтиканың үшінші ғылыми мәселесі саланың зерттелуіндегі стратификациялық тәсілмен байланыстырылады, мысалы, дәрі-дәрмек алуға мүдделі адамдардың мәселесі негізгі проблемалардың бірі болып табылады.

Биоэтиканың төртінші ғылыми мәселесі – бүтін мен бөлшектің арасындағы қайшылыққа байланысты, яғни табиғатсыз адамдар қатынасындағы қайшылықтар.

Биоэтиканың бесінші ғылыми мәселесі – шіркеу мен мемлекеттің бөлінуімен байланысты. Дін ғұламалары ауру-сырқаулардың шығу тегі күнәнің жазасы сипатында болады деп болжамдаған. Аурудан айығу үшін күнәларынан тазару қажет және ол үшін тәубеге келіп, кешірім сұрап, құрбандық шалу керек дегенге сенген [13; 52].

Биоэтиканың алтыншы ғылыми мәселесі кешенді пәнаралық байланысты қамтиды. Биоэтиканы дүниетанымдық тұрғысынан, дінтану мен христиан антропологиясының діни-этикалық сипатын ескерсек; құқықтық нормаларға қайшы келмейтін, соңғы үлгідегі медициналық технологияларды меңгеруі арқасында шығармашылық ынтымақтастық атмосферасын қалыптастыруға болады. Егер ЖОО оқу бағдарламаларында антропологиялық принципті қолданатын болсақ: анатомия, физиология, гистология пәндерін; ал адамның рухани дүниесі үшін: психология, философия, мәдениеттану, дінтану және дін антропологиясы пәндерін айтуға болады [2].

Жетінші ғылыми мәселе коммуникацияның жаңа түрімен байланысты. Егер бұрын формула «дәрігер – пациент» болып көрінсе, енді «дәрігер - аппарат - пациент» ретінде қарастырылады. Дәрігерлердің есептерді дайындауға қатысты шамадан тыс жүктемелері пациентке жұмсайтын уақыттың бір бөлігі болып табылады, яғни бір пациентке 17 минут бөлудің орнына 2-3 минут беріледі. Заманауи жағдайда, дәстүрлі медициналық этика нормалары жүйелі түрде жұмыс істемейді, керісінше жаңаша сипаттама беруге немесе қайта қарауға тура келеді. Идеалды моральдық құндылықтар тек сөз жүзінде және теорияда жарияланып, іс жүзінде бұрмалануға, деформацияға және елеушілікке ұшырауда [11; 64].

Жоғары технологиялық өндірістің дамыған ақпараттық қоғам – өмірдің әлеуметтік, саяси, экономикалық және басқа да салаларында түрлі жаңа өзгерістер алып келді [14; 74]. Ғылымның жылдам дамуы және оның нәтижелері медицина саласына да айтарлықтай әсер етіп, биоэтика саласының терең зерттелуіне қажеттілік туындатып отыр.

Этика қағидаларын сақтау барлық саладағы қызметте маңызды екені белгілі. Медицина саласында этика медицина қызметкерлері мен пациенттер қарым-қатынасының көрінісі ретінде қабылданған медициналық шешімдерге әсер етіп жатады. Медициналық этика дегеніміз – медицинаға қатысты моральдық құндылықтар мен пайымдаулардың жиынтығы [7]. 1979 жылы том Бочамп Джеймс Чилдрес «Биомедициналық этика принциптері» атты еңбегінде: пациенттің өз денсаулығы туралы шешім қабылдаудағы автономиясы, дәрігердің науқасқа зиян келтірмеуге деген ұмтылысы, дәрігердің игілікке басымдықпен қол жеткізуге бағытталуы және әділеттілік принципі ережелеріне сүйенуі қажет деп көрсетеді. ДДҰ 2004 жылы «сақтық қағидасын» (precautionary principle) қоғамдық денсаулықты сақтау мен қоғамның қауіпсіз дамуының негізгі қағидасы ретінде жариялады. Бұл принципті жүзеге асырудағы негізгі мәселелердің бірі өте жиі «тәуекелге сақтықпен қарау» ретінде анықталады. Сақтық принципі жауапкершілік ұғымымен және биоэтиканың негізгі қағидаларының бірі «зиян келтірмеу» қағидасымен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Сайып келгенде, жаңа биоэтикалық принциптерді қолдану, биоэтикалық құндылықтарды қорғау және медициналық тәжірибеде биоэтикалық ізгі қасиеттерді сақтау қазірдің өзінде емдеудің тиімділігін арттыруға және кәсіби медициналық этиканы нығайтуға ғана емес, сонымен бірге тікелей оң экономикалық әсерге де әкеледі. Осылайша, биоэтика медициналық практика мен жалпы денсаулық сақтау саласында ғана емес, сонымен бірге бүкіл экономикалық салада үлгі көрсетеді: биоэтиканың принциптерін, құндылықтарын мен ізгіліктерін экономикалық қызметте қолдану қоғамға, жеке адамға және ұжымдарға сөзсіз пайда әкеледі [3; 26-27].

Медицинада төрт негізгі моральдық міндеттеме бар: индивидті құрметтеу, қайырымдылық, зиянның болмауы және әділеттілік. Қызмет барысында осы төрт қағиданы қолдану арқылы дәрігерлер тәжірибеде моральға негізделген шешім қабылдауға көмектеседі [7]. Бұл қағидалар Гиппократ антының мазмұнына негізделеді [15; 35]. Сондай-ақ, осы қағидаларға ұқсас ойлар, яғни жақсылық пен шындықтың өзара тәуелділігі қалыптасқан алғашқы философиялық ойлар Платонның еңбектерінде орын алған. Платон негізін қалаған эйдетикалық дәстүрде барлығына ортақ игілікті дұрыс түсіну практикалық қызметтің ақиқаты мен әділдігін қамтамасыз етеді [15; 39].

«Ең бастысы – зиян келтірмеу» (*primum non nocere*) қағидасы ежелгі дәуірден бастау алады. Бұл қағиданың авторы ретінде Гиппократ есімі білінеді: «ең алдымен зиян келтірмеңіз, содан кейін емдеңіз» (*primum non nocere, deinde medicare*). Гиппократ өзінің «Антында» дәрігерге науқасқа «барлық зиян мен әділетсіздік» келтірмеу туралы ескертеді. «Жақсылық жасау» қағидасы бұл қағида «ең бастысы зиян келтірме» қағидатының жалғасы болып табылады. Сонымен бірге, ол дәрігерді науқасқа зиян келтіруден сақтап қана қоймай, оның денсаулығын сақтауға, диагноз қоюға, қажетті емдеу жүргізуге және мүмкіндігінше науқасты емдеуге белсенді түрде әрекет етуге шақырады. Ал емдеу мүмкін болмаған жағдайда – азапты жеңілдету, ауырсынуды жою және науқастың психологиялық жағдайын жақсартуға тырысуына кеңес береді. Науқасқа жақсылық жасау, яғни науқасқа мүмкіндігінше қысқа мерзімде қажетті медициналық көмек көрсетуге тырысу дәрігердің ішкі қажеттілігі болуы керек. Пациенттің автономиясын құрметтеу принципі – пациенттің диагностика мен емдеудің қажетті әдістері туралы өз бетінше және саналы түрде шешім қабылдауын білдіреді. Науқас белгілі бір шешім қабылдауы үшін дәрігер оны аурудың сипаты және жоспарланған диагностикалық және емдеу шаралары туралы хабардар етуі керек. Егер аурудың сипаты мүмкіндік берсе және ол кенеттен болмаса, белгілі бір мәселелерді нақтылау үшін науқас таныстарынан, достарынан, туыстарынан, басқа дәрігерлерден кеңес сұрайды. Егер осыдан кейін науқас белгілі бір шешім қабылдаса, онда ол автономды болып саналады [16; 70].

Қазіргі медицина саласында биоэтика қағидаларының көп қолданатын сәті ақпараттандырылған ерікті келісім жағдайында орын алады. Ақпараттандырылған ерікті келісім – бұл қауіпті жағдайда немесе белгілі бір шарттар орындалған кезде ғана пациенттің келісімімен медициналық араласудағы медициналық этика мен медициналық-құқықтық доктринасы. Пациенттің медициналық араласуға келісімін алуы алғаш рет XVIII ғасырда Ұлыбританияда жүзеге асқан. Ақпараттандырылған келісімді қамтамасыз ету үшін пациенттің физикалық, эмоционалды және танымдық қабілетті болуы керек. ДСҰ қағидаттарына сәйкес заңнамада ерікті және ақпараттандырылған келісім негізінде емдеудің барлық түрлері көрсетілуі керек, ал еріксіз ауруханаға жатқызу мен еріксіз емдеу тек ерекше жағдайларда ғана қолданылуы керек. Көптеген елдердегідей, Қазақстанның да заңнамасында көрсетілгендей, адам медициналық араласуға келісуге де, одан бас тартуға да құқығы бар [7]. Әділдік принципі, дәрігердің өз қызметінде науқасқа әділ қараумен байланысты қағида. Гиппократ «Дәрігер туралы» эссесінде: «дәрігер барлық жағдайда әділ болуы керек, өйткені науқастар өздерін дәрігерлердің қолына тапсырады» деп жазды. Ортағасырлық Қытай дәрігерлерінің кодексі

болып саналатын «Мың алтын дәрі» кітабында: «дәрігер әділ және ашкөз емес» деп сипатталады және ол науқастарға жанашырлық сезімін сезінуі керек және олардың жағдайына қарамастан науқастардың қайғы-қасіретін жеңілдетуге салтанатты түрде уәде беруі керек. Яғни, дәрігер, ақсүйек немесе қарапайым адам, кедей немесе бай, қарт немесе жас, әдемі немесе ұсқынсыз, жау немесе дос, осы жерлердің тумасы немесе бөтен, білімді немесе білімсіз — бәрін бірдей емдеуі керек. Дәрігер науқастың қайғы-қасіретін өз азабы ретінде қарастыруы керек және өзінің қолайсыздығына қарамастан, мысалы, түнгі қиындықтар, қолайсыз ауа-райы, аштық, шаршау сияқты азаптарын жеңілдетуге тырысуы керек. Міне осы аталғандардың барлығы әділеттік қағидалары болып табылады [16; 71-72].

Гиппократ антының этикалық мағынасына мән берген 1995 жылғы Нобель сыйлығының лауреаты, ядролық физик Джозеф Ротблат, ғылымның этикалық бейтараптығы идеясына қарсы, ғалымдарға Гиппократ антын ұсынады [15; 41-42]. Әсіресе медицина саласында этика қағидалары ретінде жоғарыда аталған Гиппократ антына негізделген төрт қағида биоэтикалық қағида ретінде қолданысқа көрініс табауда.

Өзгерген жаңа қоғамның талабы ретінде Қазақстан Республикасында биоэтика жөніндегі комиссиялар құрылған болатын. Бұл комиссия медициналық зерттеулерге қатысушылардың қауіпсіздігін және құқықтарының қорғалуын қамтамасыз ету және бұл зерттеулер аяқталғаннан кейін тәуелсіз сараптама қызметін атқаратын орган болып табылады [1]. Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 23 қазандағы №ҚР ДСМ-151/2020 бұйрығымен «Биоэтика жөніндегі орталық комиссия туралы ереже» бекітілді. Биоэтика жөніндегі орталық комиссия – биомедициналық зерттеулерге қатысушылардың қауіпсіздігі мен құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін биомедициналық зерттеулер жүргізуге байланысты құжаттарда, бұл зерттеулерді жоспарлауда, орындалу барысында биоэтикалық сараптама жүргізетін уәкілетті органның аясындағы тәуелсіз сараптама органы болып табылады. Биоэтика жөніндегі орталық комиссияның міндеттері: денсаулық сақтау саласын заманауи шарттарға сәйкес дамыту, инновациялық медициналық технологияларды енгізу бойынша биоэтика мәселелері бойынша талдау және халықты хабардар ету; биомедициналық зерттеулер барысында биоэтикалық мониторинг қызметтерін жүргізу; биоэтика жөніндегі жергілікті комиссиялардың қызметін үйлестіру және комиссия бекіткен стандарттарға сәйкестігін бақылау; биоэтика мәселелері бойынша құжаттарды әзірлеу; биоэтика жөніндегі жергілікті комиссияларды сертификаттау және т.б. тұрады. Сондай-ақ, комиссияның құрамы медициналық, гуманитарлық, қоғамдық ұйымдар және құқық саласы мамандары өкілдерінен тұрады [1].

2020 жылғы 21 желтоқсандағы Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің тарапынан «Биомедициналық зерттеулер жүргізу қағидалары және зерттеу орталықтарына қойылатын талаптары» туралы №ҚР ДСМ-310/2020 бекітілген. Аталған ережелер бойынша, биомедициналық зерттеулер жүргізу қағидалары – биомедициналық зерттеулер жүргізу тәртібін айқындайды, сондай-ақ зерттеу орталықтарына қойылатын талаптарды белгілейді [8].

Технологиялық дамудың арқасында қоғамның барлық салаларында көптеген әлеуметтік мәселелердің шешімдері табылып, нәтижесінде жаңа технологиялардың жетістіктері ақпараттық қоғамның құрылуына негіз болды.

Ақпараттық қоғам ерекшеліктерінің бірі – экономиканың басқа салаларымен салыстырғанда қызмет көрсету саласының артуымен сипатталады.

Қорытынды

Биоэтиканы дамытудың мақсаты капиталистік жүйенің пайда мақсатына қолданылады, ал адам тауар ретінде саналатын нарықтың техногендік әлемінде адамгершілік үшін күрестің көрінісі болып табылады.

Биоэтиканың заманауи кейбір мәселелері: әскерилер биороботтарды клондау сынақтарында биоэтика ережелеріне бағынбауы; фармацевтика мен генетиканы бизнеске айналдырған бизнесмендер биоэтиканы елемей; кейбір медициналық ғылыми журналдарда биоэтика тақырыптары көтерілмеуі; биоэтика кейбір медициналық университеттерде академиялық пән ретінде философия кафедрасынан клиникалық мамандықтарға ауыстырылуы; биоэтикалық комитеттердің белгілі бір медициналық құралдарды немесе өнімдерді лоббилеуге мүдделі адамдардан құралуы секілді проблемаларды қамтиды.

Жоғары технологиялық жетістіктер жағымды факторларымен қатар жағымсыз факторларды да қоса алып келді. Бұл жөнінде, «...Сайып келгенде, биотехнология біздің адами болмысымызды жоғалтады», - деп жазады Ф.Фукуяма [17; 64]. Қоғамның жылдам өзгеру шарттарына адам өзінің денсаулығына теріс әсер ететін техногендік әсерлерден қорғалуға дайын емес болып шықты. Медицинаның нарықтық негізге көшірілуі мәселесі де адамзат тағдырының жаһандық проблемасының бірі болып табылады. ХХІ ғасырда адам өмірі абсолютті құндылық екендігі белгілі. Медицина саласында азаматтардың денсаулығы басымдыққа ие болмаған жағдайда қоғамдағы кез келген өзгерістердің нәтижесі сәтсіздік болуы мүмкін [17; 66-68].

Заманауи биомедициналық технологиялардың мақсаты – адам болмысын манипуляциялау және қайта құру болып табылады. Нарық науқастар мен дәрігерлер арасындағы коммерциялық қарым-қатынастар үшін жағдай жасайды, сондықтан моральдық өмір, сапалы фармация, гендік инженерия, клондау, ұрық терапиясы, трансплантология, эктаназия және түсік түсіру секілді әрекеттер бизнес пен әскери мүдделердің пайдасына шешіледі. Мақаланы жазудағы мақсатымыз индивидтің әлеуетті мүмкіндіктерінің көмегімен пациенттер мен кәсіби медициналық қауымдастықтар, заң мен шындық, пайда мен пайдалану және дәстүр мен парыз арасындағы қайшылықты шешетін реттеу әдісін табу болып табылады.

Қорытындылай келе, «Биоэтика» саласының ар-ождандық және адам үшін қауіпсіздік парадигмасы қайта қарастырылғанда ғана биоэтиканың әлеуметтік-философиялық мәселелерін зерттеу тек теориялық тұрғыдан ғана емес, практикалық тұрғыдан да маңызды болады.

Әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2020 жылғы 23 қазандағы № ҚР ДСМ-151/2020 бұйрығымен бекітілген «Биоэтика жөніндегі орталық комиссия туралы ереже», <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021512>

2 Русакова Е.А., Философско-этические проблемы биомедицинских исследований, тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 09.00.05, 2002, <https://www.dissercat.com/content/filosofsko-eticheskie-problemy-biomeditsinskikh-issledovaniy>

3 Бойченко М. И., Бойченко Н. М., Шевченко З. В. Трансдисциплинарные перспективы биоэтики и множественная социальная идентичность (философское исследование) // Перспективы науки и образования. 2020. № 2 (44). С. 19-29., <https://cyberleninka.ru/article/n/transdistsiplinarnye-perspektivy-bioetiki-i-mnozhestvennaya-sotsialnaya-identichnost-filosofskoe-issledovanie>

4 Реймер М.В., Культурологический поворот в современном биоэтике, автореферат на диссертаций, Волгоград, 2016.

5 Амиров Н.Х., Альбицкий В.Ю., Нежметдинова Ф.Т., Медицинская биоэтика как наука и предмет преподавания, Казанский Медицинский Журнал, 2 Том, LXXIX, Март-Апрель, 1998, 81-86, https://www.researchgate.net/publication/354559692_Medical_bioethics_as_a_science_and_teaching_subject/fulltext/635ff32212cbac6a3e1162f7/Medical-bioethics-as-a-science-and-teaching-subject.pdf

6 Летов О.В. Философско-этические проблемы биологии и медицины. <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofsko-eticheskie-problemy-biologii-i-meditiny>

7 Медициналық биоэтика, https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder25985/%D0%91%D0%B8%D0%BE%D1%8D%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%201-2.pdf

8 Биомедициналық зерттеулер жүргізу қағидаларын және зерттеу орталықтарына қойылатын талаптарды бекіту туралы Бұйрық, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021851>

9 Вич Р. Модели моральной медицины в эпоху революционных изменений // Вопросы философии. 1994. № 3. С. 67–72.

10 Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итог и XX столетия. М.: Логос, 2000. 320 с.

11 Шишкин А.Е., Философия медицины: проблемы биоэтики, Гуманитарный вектор. 2019. Т. 14, № 4 Зильбер А. П. Этюды критической медицины. М.: МЕДпресс-информ, 2006. 568 с.

12 Прот. Леонид Грилихес Библейский взгляд на причины и сущность болезней. Православие и пробле-мы биоэтики: сборник работ. М., 2017. 504 с.

13 Исаева М.И., Исабаева Н.М., Шимаева С.М., Ешпанова Д.Д. Цифрлық түркі әлемі және Қазақстанның ақпараттық дискурсы// Адам әлемі. – 2024. – В. 73-81.

14 Мелик-Гайказян И.В., Мещерякова Т.В., Клятва Гиппократы: трансформация семантики и возрождение прагматики, Σχολη Vol. 9. 1 (2015), 2015, 35-44, <https://cyberleninka.ru/article/n/klyatva-gippokrata-transformatsiya-semantiki-i-vozhrozhdenie-pragmatiki>

15 Саперов В. Н., Биоэтика или медицинская (врачебная) этика? Основные принципы медицинской этики, Клиническая медицина, № 8, 2012, 69-72, <https://cyberleninka.ru/article/n/bioetika-ili-meditinskaya-vrachebnaya-etika-osnovnye-printipy-meditinskoy-etiki>

16 Хлыстова Н.А., Феномен медицинской культуры Часть 2. Мировоззренческая составляющая медицинской культуры, Бюллетень сибирской медицины, № 2, 2008, 59-69. <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-meditinskoy-kultury-chast-2-mirovozzrencheskaya-sostavlyayuschaya-meditinskoy-kultury>

Transliteration

1 Qazaqstan Respublikası Densaulıq saqtau ministrinin 2020 jılgı 23 qazandagı № QR DSM-151/2020 buyırıgımen bekitilgen «Bioetika jonindegi ortalıq komissiya turalı ereje».[«Regulations on the Central Commission on Bioethics» approved by the Order No. QR DSM-

151/2020 of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan dated October 23, 2020] <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021512>

2 Rusakova Y.A., *Filosofsko-eticheskiye problemy biomeditsinskikh issledovaniy, tema dissertatsii i avtoreferata po VAK RF 09.00.05, 2002, [Philosophical and ethical problems of biomedical research, topic of dissertation and abstract according to the Higher Attestation Commission of the Russian Federation 09.00.05, 2002]* <https://www.dissercat.com/content/filosofsko-eticheskie-problemy-biomeditsinskikh-issledovaniy>

3 Boychenko M.I., Boychenko N.M., Shevchenko Z.V., *Transdisciplinarye perspektivy bioetiki i mnojestvennaya sotsialnaya identichnost (filosofsie issledovane) // Perspektivy nauki i obrazovaniya. 2020. [Transdisciplinary perspectives of bioethics and multiple social identity (philosophical research)] No. 2 (44). S. 19-29.,* <https://cyberleninka.ru/article/n/transdistsiplinarnye-perspektivy-bioetiki-i-mnozhestvennaya-sotsialnaya-identichnost-filosofskoe-issledovanie>

4 Reymer M.V., *Kul'turologicheskiy povорот v sovremennom bioetike, avtoreferat na dissertatsiy, [The Cultural Turn in Modern Bioethics, dissertation abstract]* Volgograd, 2016.

5 Amirov N.Kh., Albitsky V.Yu., Nezmetdinova F.T., *Medisinskaya bioetika kak nauka i predmet prepodavaniya, Kazanskii Medisinskii Jurnal, Vol. 2, LXXIX, March-April, 1998, 81-86,* https://www.researchgate.net/publication/354559692_Medical_bioethics_as_a_science_and_teaching_subject/fulltext/635ff32212cbac6a3e1162f7/Medical-bioethics-as-a-science-and-teaching-subject.pdf [Medical bioethics as a science and subject of teaching]

6 Letov O.V., *Filosofsko-eticheskiye problemy biologii i meditsiny.* <https://cyberleninka.ru/article/n/filosofsko-eticheskie-problemy-biologii-i-medsitsiny> [Philosophical and ethical problems of biology and medicine]

7 Medicinalıq bioetika, https://www.kaznu.kz/content/files/pages/folder25985/%D0%91%D0%B8%D0%BE%D1%8D%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0_%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D0%B8%D1%8F%201-2.pdf

8 Biomedicinalıq zertteuler jurgizu qagidaların jane zertteu ortalıqtarına qoyılattın talaptardı bekıtu turalı Buyırıq, <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000021851> [Biomedicinalıq zertteuler jurgizu qagidaların jane zertteu ortalıqtarına qoyılattın talaptardı bekıtu turalı Buyırıq]

9 Vich R. *Modeli moral'noy meditsiny v epokhu revolyutsionnykh izmeneniy [Models of Moral Medicine in an Era of Revolutionary Change]* // *Voprosy filosofii. 1994. № 3. S. 67–72.*

10 Kanke V.A. *Osnovnyye filosofskiyе napravleniya i konseptsii nauki. Itog i XX stole-tiya. M.: Logos, 2000. 320 s. [Main philosophical trends and concepts of science. The results of the 20th century]*

11 Shishkin A.Y., *Filosofiya m(editsiny: problemy bioetiki, Gumanitarnyy vektor. [Philosophy of Medicine: Problems of Bioethics, Humanitarian Vector]* 2019. T. 14, № 4 Zil'ber A. P. *Etyudy kriticheskoy meditsiny. M.: MED press-inform, 2006. 568 s.*

12 Prot. Leonid Grilikhes *Bibleyskiy vzglyad na prichiny i sushchnost' bolezney. Pravoslaviye i proble-my bioetiki: sbornik rabot. [A Biblical View of the Causes and Nature of Disease. Orthodoxy and the Problems of Bioethics: A Collection of Works]* M., 2017. 504 s.

13 Issayeva M.I., Isabaeva N.M., Shimaeva S.M., Eshpanova D.D., *Sifrlıq Turki Alemi jane Qazaqstannın Aqqaratıq Diskursı // [The Informational Discourse of Kazakhstan in the Foreign Turkic World]* Adam alemi. – 2024. – № 1 (99). – B. 73-81.

14 Melik-Gaikazyan I.V., Meshcheryakova T.V., Klyatva Gippokrata: transformasiya semantiki i vozrojdenie pragmatiki, [The Hippocratic Oath: The Transformation of Semantics and the Revival of Pragmatics] *Σχολη Vol. 9. 1 (2015), 2015, 35-44,* <https://cyberleninka.ru/article/n/klyatva-gippokrata-transformatsiya-semantiki-i-vozhrozhdenie-pragmatiki>

15 Saperov V.N., *Bioetika ilil medisinskaya (vrachebnaya) etika? Osnovnie printsipy medisinskoi etiki, Klinicheskaya medisina, [Bioethics or medical (healthcare) ethics? Basic principles of medical ethics, Clinical medicine]* No. 8, 2012, 69-72, <https://cyberleninka.ru/article/n/bioetika-ili-medsitsinskaya-vrachebnaya-etika-osnovnye-printsipy-medsitsinskoy-etiki>

16 Khlystova N.A., Phenomen medisinskoi kultury Chast 2. Mirovozzrencheskaya sostavlayushaya medisinskoi kultury, Bulletin Sibirskoi Medisiny, [The Phenomenon of Medical Culture. Part 2. The Ideological Component of Medical Culture. Bulletin of Siberian Medicine] No. 2, 2008, 59-69. <https://cyberleninka.ru/article/n/fenomen-meditsinskoy-kultury-chast-2-mirovozzrencheskaya-sostavlayushaya-meditsinskoy-kultury>

**Тәттібек Н., Құрманбаева Л., Кобегенова Г., Абдихапарова Г.
Философские проблемы биомедицинской этики**

Аннотация. В последнее время значительно возрос интерес философов, социологов и общества в целом к этическим аспектам научной деятельности в области медицины и биологии. Можно сказать, что причина этого связана с бурным развитием биомедицинских наук и технологий в последней четверти XX века. И это явление привело к возникновению новых проблем, и для решения этих проблем появилась область биоэтики.

Актуальность темы биоэтики в сфере науки была обусловлена сдвигом модели взаимоотношений врача и пациента к договорному направлению в рыночной ситуации. Несмотря на существование различных взглядов на проблему биоэтики, отсутствие достаточной концептуально-теоретической основы приводит к конфликтам различных взглядов в области биоэтики. В теме нашего исследования рассматриваются различные проблемы современных биоэтических теорий (утилитарной, деонтологической, теории моральных обязательств и др.). Философский анализ различных вопросов биоэтики описан в нашей статье. В данной статье рассматриваются научные вопросы, связанные с аксиологической, онтологической, гносеологической, стратификационной и междисциплинарной областями биоэтики.

Ключевые слова: медицина, этика, биоэтика, нормы, парадигмы, деонтология, обязательства.

**Tattibek N., Kurmanbayeva L., Kobegenova G., Abdikhaparova G.
Philosophical Problems of Biomedical Ethics**

Abstract. Recently, the interest of philosophers, sociologists and society in general in the ethical aspects of scientific activity in the field of medicine and biology has significantly increased. The reason for this can be attributed to the rapid development of biomedical sciences and technologies in the last quarter of the 20th century. And this phenomenon led to the emergence of new problems, and the field of bioethics emerged to solve these problems.

The relevance of the topic of bioethics in the field of science was due to the transition of models of doctor-patient relations to a contractual direction in market conditions. Despite the existence of different points of view on the issue of bioethics, the lack of a sufficient conceptual theoretical basis leads to conflicts of different points of view in the field of bioethics. Our research topic considers various problems in modern bioethical theories (utilitarian, deontological, theory of moral obligations, etc.). Our article presents a philosophical analysis of various issues in the field of bioethics. This article considers scientific issues related to the axiological, ontological, epistemological, stratificational and interdisciplinary areas of bioethics.

Key words: medicine, ethics, bioethics, norms, paradigms, deontology, obligations.

Келін түсті 05.08.2025
Қабылданды 12.11.2025

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A PARADIGM OF MODERNIZATION: CONDITIONS, PERCEPTION, AND RISKS (AN INTERDISCIPLINARY APPROACH)*

¹Jamanbalayeva Sh., ²Burova E., ³Adamidi A.*

^{1,2}Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK
(Almaty, Kazakhstan)

³Karaganda Buketov University (Karaganda, Kazakhstan)

¹dsholpan1971@gmail.com, ²bee1958@bk.ru, ³minehexfire@gmail.com

¹Джаманбалаева Ш.Е., ²Бурова Е.Е., ³Адами А.

^{1,2}Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК
(Алматы, Казахстан)

³Карагандинский университет им. Е.А.Букетова (Караганда. Казахстан)

¹dsholpan1971@gmail.com, ²bee1958@bk.ru, ³minehexfire@gmail.com

ЧЕЛОВЕК. ОБЩЕСТВО. КУЛЬТУРА

Abstract. The problematics of artificial intelligence (AI) have become a topical subject in scientific and socio-political discourse, as well as in everyday practice. The rapid pace of digitalization and the widespread adoption of AI are fundamentally transforming societies, economies, and individual lives. The paradigm of AI is being shaped within an interdisciplinary scientific discourse, which unfolds not only in the technological but also in the socio-humanitarian dimensions. The integration of digital technologies into all spheres of social life generates a wide range of issues in socio-cultural, economic, political, psychological, ecological, legal, and ethical aspects. At the personal level, AI technologies provide comfortable living conditions while simultaneously creating human dependence on digital reality, which can significantly influence individual identity. Alongside unprecedented opportunities, the digital transformation of society also brings about challenges and risks that require thorough analysis and the development and implementation of practical algorithms at the state level. Based on discourse analysis of scientific and official sources, as well as an interdisciplinary approach to interpreting sociological measurements of digitalization in Kazakhstan, the article presents relevant contexts for the formation of the national AI paradigm.

Keywords: artificial intelligence (AI), information and communication technologies (ICT), Kazakhstan, modernization, risks, digital society

Introduction

Digital systems and artificial intelligence (AI) have become key factors of sustainable development and guarantees of state sovereignty, serving as driving forces of economic growth and conditions for survival in global competition. In the coming

** This research has been funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant №BR28713047-Artificial Intelligence and the Ethics of Social Justice: A Conceptual Reflection on Opportunities and Risks in the Processes of Modernization of Society in Kazakhstan)*

* Author-correspondent – Adamidi A., minehexfire@gmail.com

three years, Kazakhstan is expected to achieve tangible results in digital development [1]. The priority directions of Kazakhstan's digital transformation are linked to the pivotal role of AI, which has emerged as a transformative force offering enormous potential for societal progress while simultaneously posing significant risks that require careful examination and proactive governance.

To ensure the sustainable functioning of society, the Kazakhstani state provides institutional and technological conditions for the development of AI, encouraging its implementation across various sectors. The development of the national digital law has been completed; its adoption will necessitate a systematic approach to incorporating AI-related concepts into different codes – including labor, criminal, and administrative law, as well as sectoral legislation in medicine, finance, education, and other fields.

The forthcoming Law of the Republic of Kazakhstan on Artificial Intelligence (2025) declares the need to regulate social relations in the field of AI that arise within the territory of the Republic of Kazakhstan among governmental bodies, individuals, and legal entities. The state defines the legal and organizational foundations to ensure transparency, safety, and government support for AI development [2].

Scholars are faced with the task of interdisciplinary conceptualization of the AI paradigm in Kazakhstani society. The authors regard it as a metaparadigm – a framework integrating technological, social, legal, ethical, and humanitarian dimensions necessary for the conflict-free and secure functioning of the information environment.

Contours of the Metaparadigm of the Digital Society in Its Technological Aspects
The contours of the digital society's metaparadigm in its technological aspects are reflected in the Information Doctrine of the Republic of Kazakhstan [3] and the Law of the Republic of Kazakhstan on Artificial Intelligence [2]. The key definitions of AI in governmental documents emphasize the technical and technological parameters of this phenomenon. An AI system is positioned as an object of informatization that operates on the basis of artificial intelligence. The National AI Platform is defined as a technological platform designed for the collection, processing, storage, and dissemination of data libraries and for providing services in the field of artificial intelligence.

A data library is understood as a collection of structured and/or grouped data sets. A generative AI system is conceptualized as an AI system that produces synthetic outcomes of AI activity, including the modification of biometric data (such as changes in voice, facial images, video footage, movements, etc.), the alteration of reality, and the execution of other similar actions. A user of an AI system or of its outcomes is identified as a person who employs the AI system to perform a specific function and/or task, or who makes use of its results. The output of an AI system refers to information – regardless of its form of representation – or to actions, including works and services produced and/or delivered by the AI system [2].

Evidently, the definitions of AI formulated in these documents, along with its systemic characteristics, reflect solely technological parameters and exhibit a degree of tautology. Conceptual definitions of AI and the study of its effectiveness in comparison with the essential capacities of the human being represent only some aspects of the philosophical comprehension of this phenomenon. An interdisciplinary scientific discourse is required for the conceptualization of AI in relation to the realities of digital society development in Kazakhstan, a process that finds its empirical dimension in sociological research.

Methodology

The methodology of the study is based on discourse analysis of scientific and official sources devoted to the formation and development of the digital society in Kazakhstan, as well as on data obtained from the sociological research “Kazakhstani Society under the Conditions of Digital Transformation,” conducted by BRIF Resource Group at the request of the Institute of Philosophy, Political Science, and Religious Studies of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in 2024.

The target participants of the sociological research were as follows:

- The mass survey included men and women aged 18 and older who had been residing in the region for more than six months and were selected based on data from the Bureau of National Statistics as of early 2023. A stratified random probability sampling method was used, with stratification by gender, age, and ethnicity. The 17 regions of Kazakhstan and the cities of Astana, Almaty, and Shymkent were identified as self-representing strata. The sample size consisted of 2,000 respondents interviewed through face-to-face street surveys using a tablet-based questionnaire (CAPI) [4].

- The expert survey involved 102 participants, including scholars and experts in IT technologies; representatives of executive and local government bodies responsible for digital transformation; managers of various organizations and companies with experience in digital projects; employees of research institutes (culturologists, psychologists, sociologists); university lecturers; IT specialists; bloggers; journalists; and SMM managers. The survey was conducted through semi-structured telephone interviews using a tablet-based questionnaire (CAPI) [5].

- The participants of 26 focus groups conducted in five regions of the Republic of Kazakhstan (one city and one suburb/village in each region) included:

- youth (18–28 years old, unmarried, without children)
- parents of underage children (22–35 years old)
- representatives of various ethnic groups
- practicing Christians (leading a religious lifestyle, regularly attending worship services and engaging in prayer)
- practicing Muslims (leading a religious lifestyle, regularly attending worship services and performing namaz) [6].

The subject of the study was the examination of Kazakhstani citizens’ attitudes toward the development of the digital society, as well as the assessment of engagement, influence, risks, and opportunities related to ICT and AI in various areas of activity.

Results

Contours of Kazakhstan’s Digital Readiness

Kazakhstan has been included in the structure of the Network Readiness Index (NRI) since 2022. The index reflects a country’s position based on four main parameters and twelve subcategories, which are not static. The integral indicators of digital readiness for the period 2022–2024 show that Kazakhstan has shifted from the 58th to the 61st position. While three parameters (technology, people, and impact assessment) demonstrate a decline, one parameter (governance assessment) shows improvement (Table 1).

Table 1. Kazakhstan’s NRI ranking in comparative measurement by main categories in 2022–2024 (compiled from sources) [7,8,9]

<i>Year</i>	<i>Rating</i>	<i>Place</i>	<i>Technology</i>	<i>People</i>	<i>Management</i>	<i>Influence</i>
2022	89,0	58	74	49	55	65
2023	73,75	58	79	49	54	55
2024	50,2	61	81	53	53	66

The dynamics of Kazakhstan’s network readiness across twelve subcategories indicate a stable level of public trust in the digital society and demonstrate progress in parameters related to quality of life, state policy evaluation, public engagement, and inclusiveness. However, the indices show a decline in areas such as governance, future technologies, business development, economy, sustainable development goals, and process content (Figure 1).

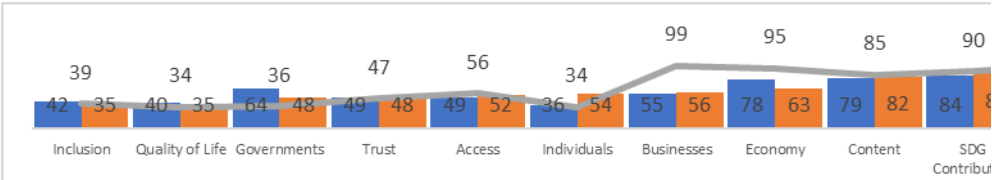

Figure 1. Kazakhstan’s Network Readiness Index (NRI) rating in comparative measurement by subcategories in 2022–2024 (compiled by the authors based on sources) [7,8,9]

Domestic experts believe that digitalization in Kazakhstan affects various sectors of activity to different extents, and that the level of development of the digital society can be assessed as ranging from medium to below medium. When compared with global trends in the development of high-tech societies, 16% of experts classify Kazakhstan’s digital development as high, 68% as medium, and 16% as low [4].

According to the Government AI Readiness Index for 2023, presented by Oxford Insights, Kazakhstan ranks 72nd among 193 countries. The identified strengths include data accessibility, digital potential, and the adaptability of the legal framework to digital business models. The weaknesses involve the absence of a strategic vision, insufficient technological maturity, underdeveloped infrastructure, low innovation capacity, and limited human capital. Kazakhstan’s strategic document, the Concept for the Development of Artificial Intelligence for 2024–2029, proactively formulates a new national idea – Generative Nation [3].

Information and Communication Technologies (ICT) are applied across all areas of activity, including education, healthcare, public administration, and the service sector. The e-government platform eGov.kz provides more than 1,076 types of services and 100 additional digital solutions. Most services are available online, with 86% accessible through the mobile application eGov Mobile. Services are provided in two languages – the state language, Kazakh, and the official language, Russian.

To implement the objectives for AI development, in 2025 Kazakhstan launched the most powerful supercomputer in Central Asia, based on NVIDIA H200 graphics processors, with a performance capacity of approximately 2 exaflops. The system is designed to accelerate

the digital economy and is accessible to startups, universities, research institutions, and companies working in the fields of artificial intelligence and high-performance computing. The Kazakh National AI Platform has become a major technological resource within the sovereign AL-infrastructure of the country and the region.

Engagement in digital practices: the Human factor

The general perception of digitalization, as well as attitudes toward ICT and AI in both mass and specialized public consciousness, was studied within the context of the current state and developmental trends of the digital society [4]. The analysis shows that all generations have experience with the Internet and possess the knowledge and skills to use ICT. Most commonly, this experience manifests (in descending order of application) in the following areas: communication and social interaction, leisure and entertainment, professional work, household management, education, social activities, and political engagement (Figure 2).

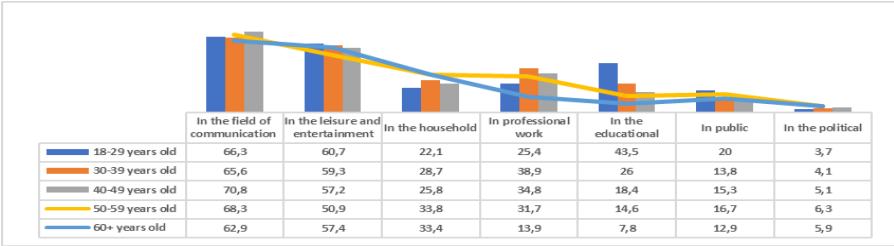

Figure 2. Experience of Internet use across different areas of activity (population, age, N=2000, %)

The digital literacy of the population in various spheres is unequal and clearly insufficient for both professional and educational activities (Figure 3). Kazakhstanian citizens demonstrate a critical attitude toward their own digital competencies: 54% of respondents report having basic skills – that is, an intermediate level of Internet proficiency, occasionally encountering difficulties. Meanwhile, 29% assess their skills as high or very high. A total of 53% of respondents expressed interest in receiving Internet use training, and 26% would like to advance their knowledge to the level of an experienced user by studying specialized software programs.

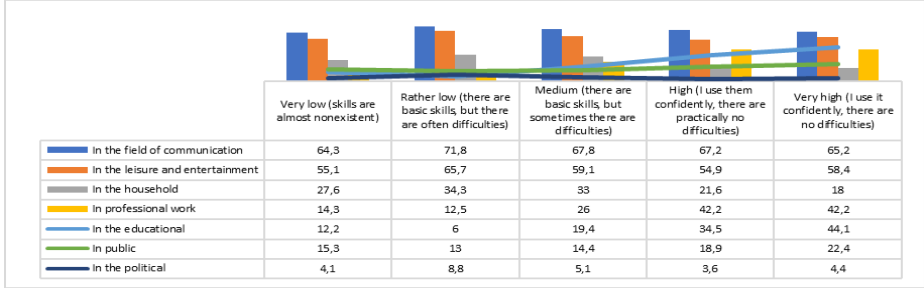

Figure 3. Assessment of user skills in various areas of Internet use (population, sample, N=2000, %, 2024)

The potential of digitalization is utilized to a greater extent by high-income population groups: they acquire and master digital opportunities and tools more effectively and have access to a wider range of channels and technical means for interaction with the digital environment. This situation reflects one of the key factors contributing to unequal access. Alongside economic inequality, the categories of unequal access include regional, settlement-based, age-related, and educational disparities.

Perception and understanding of AI: Awareness, Experience, and Evaluation

The mass survey of Kazakhstani citizens revealed a paradoxical situation in which the overwhelming majority of the adult population are active users of ICT across various domains, yet report a low level of awareness regarding AI technologies (Figure 4). This contradiction can be explained by insufficient understanding of the mechanisms underlying digital environments, which in turn gives rise to humanitarian risks.

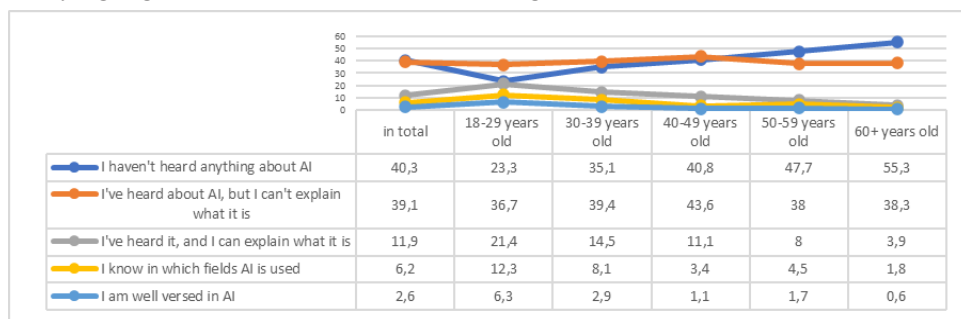

Figure 4. Distribution of responses to the question: “How aware are you of AI technologies?” (population, age, N=2000, %, 2024)

The study identified a clear trend: respondents with higher levels of education use AI technologies several times more frequently than those with lower educational attainment (Figure 5). This situation highlights the urgent need to enhance digital culture and literacy within the national education system.

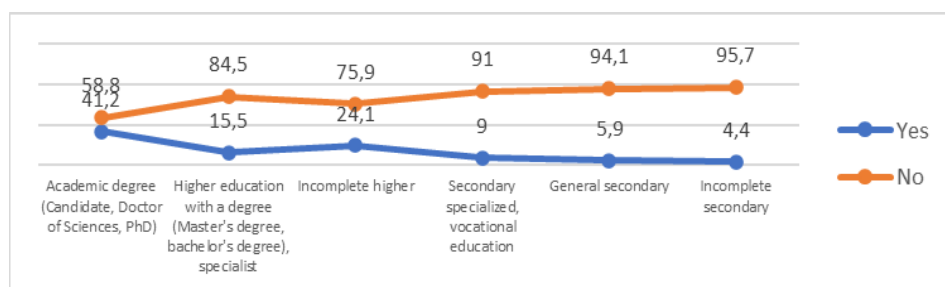

Figure 5. Distribution of responses to the question “Have you personally used AI?” (population, education, N=2000, %, 2024)

Participants of the focus groups representing the younger generation highlighted a wide range of possibilities for using AI tools.

“Intelligence shows you where to find information. The information that ChatGPT can find for you in seconds might take you several days to search for yourself.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“I forgot the name of that artificial intelligence system, unfortunately, but this AI can create music. That is, you can enter text – meaning lyrics – for the music, then choose a genre, and it will generate everything for you. You just specify certain words or a story, the topic of the song, and it will generate it automatically. You can even set random genres, and it will produce several versions – the music is ready.” – Semey city, youth aged 18–25.

Open access to various educational resources, according to the young focus group participants, is the most important advantage of information technologies compared to traditional learning tools. The opportunity to use audiobooks and video materials helps them better comprehend and retain information.

“You can develop yourself in the direction you need, because there are many resources and video lessons available on the Internet.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“It is much easier to perceive new information through visualization, especially in education – through 3D models and presentations.” – Shymkent city, youth aged 18–25.

“The ability to receive information in other forms, for example, through audio.” – Semey city, youth aged 18–25.

“I think that if you want, you can find everything you need on the Internet to learn and grow. And often the information is completely free. You can even take it from a pirate site – the main thing is to understand where and how to search.” – Semey city, youth aged 18–25.

Assessment of the impact of new technologies

The risks associated with the rapid development of the digital society are being studied by philosophers, sociologists, political scientists, psychologists, and legal scholars. These risks are linked to insufficient knowledge of the broader context of digitalization, a lack of developed legal awareness, and the absence of well-formed communication psychology skills. In an era of expanding hybrid reality, every ICT user requires knowledge and competencies in digital security.

Among the negative consequences of digitalization for individuals and Kazakhstani society as a whole, experts highlight several humanitarian and political risks:

- The real lives of people are increasingly being replaced by virtual ones, accompanied by a growing influence of social networks (72%);
- The virtual environment exerts a stronger impact on how people shape their views and beliefs, both religious and non-religious (66%);
- A significant part of interpersonal communication is being transferred into virtual space (57%);
- Information technologies and digital capabilities are being used as tools to exert influence on state sovereignty (55%);
- The influence of bloggers and opinion leaders on public consciousness is increasing (54%);
- The administration of electronic resources and the state are unable to effectively control discourses in social media (54%);

• The desire of individuals to openly display their private lives on social networks remains high (51%) [5].

In the general assessment of AI's impact on society, younger respondents were twice as likely (67.9%) as older generations (32.8–36.5%) to view its influence positively. Notably, the share of responses under the category “I find it difficult to answer” remains high across all age cohorts – from 18.4% among those aged 18–29 to 45.7% among respondents over 60. These indicators reflect the current state of public awareness and engagement, and, most importantly, the absence of a clear and consistent understanding of the place of AI in contemporary life and personal experience (Figure 6).

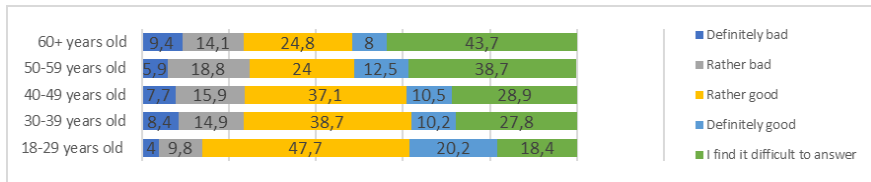

Figure 6. Assessment of the impact of AI on social development (population, age, N=2000, %, 2024)

Respondents identify the advantages of using AI in several key areas: a) utilitarian benefits (convenience, speed, resource efficiency); b) liberation of human potential from routinization and health risks (overcoming monotonous labor and excluding humans from harmful and hazardous working conditions); c) intellectual operations (data analysis and generation of conclusions); d) elimination of psychological factors (fatigue, emotional instability, etc.) (Figure 7).

Modern students cannot imagine their lives without information technologies, recognizing that life without them would be isolated and incomplete:

“Since we are already used to it, and since technology has been developing for a long time, it would now be much harder for us to live without it.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“If the Internet connection disappears, we will fall behind the world, because even the news will not be available to us. We will be left behind everything that is happening.” – Shymkent city, youth aged 18–25.

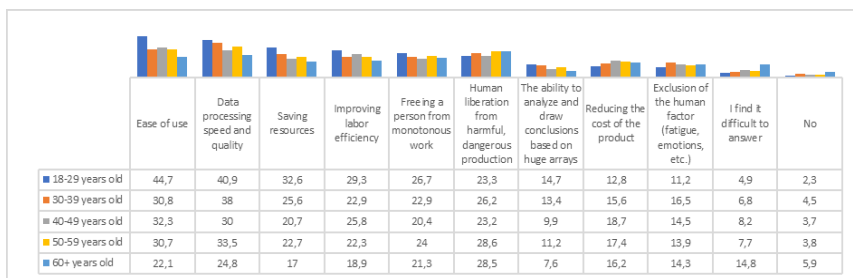

Figure 7. Assessment of positive factors in AI development (population, age, N=2000, %, 2024)

Focus group participants also noted the advantages of new ICTs in such areas as education, self-development, community formation, and entertainment. The

possibilities of distance learning and completing homework through educational portals, paid online courses for improving professional skills and acquiring new knowledge, free video lessons on YouTube, and language learning with AI-based tutors are regarded as undeniable benefits. New technologies not only improve living standards, contributing to personal and professional growth, but also enable individuals to stay informed about social issues and participate in charitable initiatives, thereby fostering the development of social responsibility.

Social networks and video platforms (Instagram, TikTok, and YouTube) provide opportunities for entertainment and leisure.

“I believe that, apart from self-development through online resources, one major advantage is traveling. It broadens your horizons and helps you meet new people. You begin to understand different mentalities, and this opens new doors to various opportunities. Therefore, I tend to believe that it helps to change one’s mindset.” – Kabanbai Batyr village (Akmola Region), youth aged 18–25.

ICTs have become deeply integrated into the everyday life of the population, including children. Every citizen of Kazakhstan becomes a digital individual from the moment of birth. The documentation of a person’s biography begins with the assignment of an Individual Identification Number (IIN) and the issuance of a digital birth certificate. At later stages of life, starting from preschool age, Kazakhstani citizens become active participants in the digital society and are present in digital space often unconsciously.

Many parents participating in focus group discussions expressed significant concern about the risks of the virtualization of life for children, adolescents, and young people. Information technologies have become an inseparable part of children’s daily lives, and parents acknowledge that this helps children more easily adapt to the modern digital environment, acquire new knowledge, and develop skills..

Immersion of children into virtual reality (as observed from parents’ personal experience) often leads to social isolation, loss of direct communication skills, and the emergence of fear and discomfort in real-life interaction. Increased aggressiveness and tendencies toward antisocial behavior are also reported.

“The child becomes so absorbed in the game that he doesn’t even respond when called by name. This shows how deeply he is involved. All the aggression and emotions he experiences in the game can later be directed toward those around him.” – Shymkent city, parents of underage children.

“Many games contain violence, drugs, and killings. For example, in GTA, they get into a car and run people over. You understand that it’s just a game, but the child doesn’t. Killing or hitting someone might seem normal to them. That’s why I think it’s necessary to explain to the child that it’s just a game – and that such behavior is unacceptable in real life.” – Shymkent city, parents of underage children.

“Some children become antisocial. They don’t know how to behave in society or how to communicate. They can only make contact in the virtual world, and when they need to interact in real life, they face a psychological barrier.” – Semey city, parents of underage children.

Alongside a lack of financial literacy, children often make uncontrolled virtual purchases and can fall victim to fraudulent schemes. Some participants reported incidents where children used their parents’ bank cards without permission to make in-game purchases.

“A few years ago, my child was playing an online game that required transferring money. He took my bank card, linked it to his phone, to the game, and to his Google

account. We didn't notice it immediately. Naturally, when we found out – we punished him by banning access.” – Beskaragai village (Abai Region), parents of underage children.

“Children also buy these... game donations. So we have to block all cards from online purchases. You can still explain to a schoolchild that it's wrong. But the younger ones? They don't yet understand what they're doing.” – Astana city, parents of underage children.

Children's dependence on gadgets requires constant parental supervision.

“Although schools are supposed to conduct lessons on Internet safety, the main responsibility still lies with parents. They must educate and protect their children in the digital space. The problem is that we, as parents, have only recently encountered this issue ourselves – we also need to be educated on safe use of information technologies.” – Semey city, parents of underage children.

“The state should more actively regulate access to potentially harmful websites and ensure children's safety on the Internet, protecting them from destructive content.” – Lenger city (Turkistan Region), parents of underage children.

The integrated position of parents is reflected in the following proposal:

“I believe that Kazakhstan needs a specialized law to regulate content for children. There should be a separate state body that monitors and ensures the proper quality of online content for children.” – Shymkent city, parents of underage children.

When assessing the positive and negative impacts of ICT on society, experts emphasized the predominance of positive outcomes, noting their predictability as a consequence of civilizational progress. ICT contributes to technological advancement and improvement of living standards (98.0%), to the harmonious development of personality and expansion of opportunities for self-realization (94.1%), and to achieving equality in the digital and network environment (81.4%). ICT also facilitates better communication between people of different cultures, fosters tolerance, and helps form a digital identity actively engaged in communication through digital means (80.4%). Furthermore, it contributes to improving quality of life and life expectancy for the population at large (65.7%).

Among the negative consequences, experts noted the emergence of new risks for political governance (72.6%), the rise of new social and humanitarian challenges (58.8%), a decline in human empathy and interpersonal compassion (50%), an increase in social inequality in real life (43.1%), a reduction in the ability of society and individuals to care for and support one another (34.3%), and growing divisions in communication along cultural lines, which may increase the likelihood of ethnic conflicts (33.3%). The identification and ranking of these risks are primarily associated with the political and social spheres [5].

Social, Humanitarian, and Ethical Issues in the Application of Digital Technologies

For successful adaptation to the digital society, participants emphasized the importance of developing several essential skills:

1. Technical literacy and rapid adaptation to new technologies, including the ability to use phones, computers, and various applications.
2. Financial literacy, particularly regarding online purchases and credit use.
3. Fact-checking skills, i.e., the ability to distinguish reliable information from false or misleading content, which requires the development of critical thinking.

4. Time management skills and the ability to avoid dependence on Internet technologies.

“Probably, the first thing is to understand the technology you are using. Because if you don’t know what you’re doing, just pressing buttons is not good. For example, you should know how to use your phone or laptop. I think you need to understand every technology you interact with.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“Digital literacy means knowing how to use the Internet and other messengers. For example, the older generation mostly doesn’t know how to use technology. They often ask simple things like how to send photos on WhatsApp – that already shows digital illiteracy. Digital literacy is about being able to use information properly.” – Shymkent city, youth aged 18–25.

“For example, the same Kaspi app. It’s very easy there to take a loan or an installment plan. When a person is impulsive or excited, they might do it without thinking, because it’s all so simple. Without paying attention, they can easily get themselves into debt.” – Semey city, youth aged 18–25.

“I think what’s mainly needed is filtering. People should know how to filter information, use only what’s necessary, and stay focused in one direction.” – Shymkent city, youth aged 18–25.

Discussing access to information technologies, participants in focus group discussions concluded that although information is accessible to everyone in the modern world, not every individual is capable of using this opportunity effectively.

Informants expressed negative expectations about a future based solely on information technologies. These concerns are associated with the following factors:

1. Reduction of direct communication and empathy toward others, as excessive use of information technologies leads to a deficit of real-life interaction and emotional connection. According to focus group participants, this tendency will only continue to grow over time. Most respondents perceive this problem as an inevitable outcome:

“I think communication between people will only decrease. But that’s normal. It all depends on the person – whether they want to lose human contact or not.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“The transition to digitalization is a period of trust in your phone. You trust technologies and the information you see, while ordinary communication with people declines.” – Kabanbai Batyr village (Akmola Region), youth aged 18–25.

2. Psychological problems

According to participants, the younger generation may face psychological issues in the future due to their dependence on information technologies. At the same time, the participants themselves do not consider themselves part of the dependent group.

“I think something will go wrong with the new generation. They will be more dependent and may face psychological problems. We might still hold on, but I can’t say the same for the younger ones.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

“When we gather as a family, everyone is on their phones. People spend less time communicating with their loved ones. Some put on headphones and listen to music, paying no attention to those around them.” – Beskaragai village (Abai Region), youth aged 18–25.

3. Growing dependence on public opinion

Social networks intensify dependence on public approval and likes, which can negatively affect mental health. Frequent comparison with other users leads to feelings of inadequacy and stress.

4. Post-apocalyptic or cyberpunk-like future

Young people express concern that excessive technologization may lead to the degradation of human moral values and the emergence of a society where humans are partially replaced by machines and robots.

Ethical Codes of the Internet

The ethics of communication in the online space are often shaped by the anonymous nature of the Internet, which, on one hand, provides freedom of expression, but on the other, frequently leads to impunity and toxicity. Behavioral norms in online communication are largely set by users themselves. Respondents believe that the regulation of behavioral rules and norms in the Internet environment is necessary, yet difficult to enforce due to the inherent anonymity of the medium.

Some respondents argue that rules within online communities develop naturally and that the main focus should be on maintaining respect and positive interaction.

“To prevent your private messages from being leaked, you need to behave differently in communication. I think it will become more difficult to remain anonymous with each passing year, while responsibility for one’s words and actions will increase.”
– Kabanbai Batyr village (Akmola Region).

To create a friendly atmosphere, it is important, on the one hand, to cultivate social tolerance and, on the other, to establish clear legal frameworks. A person must understand that even in the online space, they have not only rights but also responsibilities for their actions.

At the same time, respondents noted a growing trend of aggression in the Internet environment in recent years, particularly in comments under news articles and social media posts. Users have become less restrained in their expressions, displaying intolerance and impatience toward differing opinions. Overall, the atmosphere of online interaction has become less friendly.

The introduction of ethical norms for online behavior without governmental or legal oversight is considered ineffective. State measures are needed to limit negative content and block inappropriate comments. Ethical rules of conduct in online communities should be grounded in clear legal rights and responsibilities.

Respondents perceive the negative impact of ICT development primarily in the transformation of values among young people, who spend most of their lives in online environments. Within these digital spaces, value systems and cultural codes are being reshaped under the influence of “foreign” content. Popular bloggers, trends, and viral videos significantly affect the desires and behavior of audiences, shaping contemporary needs and ideals that differ from national traditions.

“Now culture and history are being lost. With digitalization and globalization, teenagers start copying Western styles. They wear clothes from Zara and certain sneakers because everyone else does. This is the result of Western cultural influence and globalization.” – Semey city, youth aged 18–25.

The influence of digitalization as a globalizing trend contributes to the diminishing importance of traditional moral values, including family values, and to the rise of individualism.

Problem-Thematic Context of the AI Paradigm

Discourse analysis of expert responses to open-ended questions and opinions from focus group participants made it possible to identify the most relevant issues of digital development as perceived by Kazakhstan’s population, and to reconstruct the cartography of key challenges in the process of digital transformation (Table 2).

Table 2. Cartography of the main problems of Kazakhstan's digital transformation process

<i>Problem</i>	<i>Risks</i>	<i>Impact</i>	<i>Solutions</i>
Ensuring cybersecurity	Violation of the principles of AI system security and confidentiality	Leakage of personal data, fraud, infringement of human and legal entities' rights to information privacy	Define, at the legislative level, the degree of responsibility for the protection of personal data. Educate the population in critical thinking, informed decision-making, and the ability to recognize threats when using ICT and AI.
Differentiated education in digital literacy and AI product recognition	Inadequate level of digital competence among the population	Decline in the intellectual potential of the nation, lack of mechanisms for identifying citizens as competent subjects of the information environment	State-supported educational and awareness programs (from basic to advanced levels) to ensure the unhindered development of IT technologies and the use of AI, as well as mechanisms for interaction with virtual (VR) and augmented reality (AR).
Overcoming digital inequality and ensuring equal access to the digital environment, tools, and technologies	Differentiation and confrontation in society based on digital accessibility and user competence	Decline in social consensus and inclusiveness	Implementation of state measures to provide digital infrastructure and educational programs for various population groups to improve interaction with AI.
Lag and imperfection of legislation for AI development	Inadequate legal regulation of digital development; violation of citizens' and businesses' rights	Legal nihilism, ethical conflicts	Systematic development of legislation covering all spheres of AI application to ensure effective regulation.
Adaptive regulation of digitalization and AI technologies in various sectors of the economy and social life	Lag behind the pace of economic digitalization, uneven distribution of digital resources across activities	Slowing of societal development, human capital stagnation, and reduced national competitiveness	Implementation of cross-sectoral and interdisciplinary approaches for the systemic integration of AI.
Advancement of digitalization in state, executive, quasi-state, and private sectors	Bureaucratic barriers due to the lack of digitalized processes, hindering the use of AI technologies	Improvement of technologies and implementation of AI algorithms for efficient interaction and barrier reduction	Development of digital process algorithms in public administration, business environments, and key sectors such as healthcare, education, and public services; creation of cross-sectoral service platforms.

Development of mechanisms to limit the negative impact of digitalization and AI products	Spread of destructive content via ICT and AI	Promotion of anti-value (counter-normative) behavior models; imbalance between real and digital environments	Development and dissemination of alternative online content with ethically approved, value-based messages that reinforce Kazakhstani moral identity and ethical resilience.
Training of IT specialists	Slowed pace, quality, and scale of digital development	The country's lag in digital competition, decline in the intellectual potential of the Kazakhstani nation	A flexible system of training and retraining specialists to align market needs with the pace of digital society, ICT, and AI service development.
Reproduction of adequate digital infrastructure	Insufficient technological development: low Internet speed, unstable connection, shortage of IoT technologies, data transfer errors and failures; lack of domestic digital products/ technologies	Digital sovereignty of the state, digital inequality among citizens	Expansion of the fiber-optic communication system, production of electronic chips, and creation of favorable conditions and incentives for the development of domestic digital products and technologies.
Total digital control of individuals by the state and external actors (countries, organizations, corporations)	Violation of privacy and unauthorized intrusion into private life	Violation of human rights, restricted access to information, digital reformatting of identity, and imposition of behavioral algorithms	Development of legislation protecting personal and digital human rights.
Position in the digitalization market	Lack of free competition among digitalization agents (operators, service providers)	Insufficient regulatory mechanisms in the digitalization market	Reduction of the state's share in digital service provision; establishment of transparent financing mechanisms for structures engaged in digitalization.
Digitalization and AI implementation leading to labor market displacement	Decrease in the human factor in the economy, potential for social unrest	Lack of systemic analysis of digital transformation impacts on the labor market	Analysis of the feasibility and justification of transformation processes; development of technologies and algorithms adapted to the national context.

The risks of digitalization in Kazakhstani society are multifaceted, manifesting in cybercrime, the erosion of cognitive and social stability (due to misinformation, technostress, and addiction), as well as the danger of external control over individuals and targeted manipulation aimed at reprogramming their interests, beliefs, and

behavioral models. While digitalization and AI offer unprecedented opportunities for social progress, their uncontrolled proliferation can exacerbate inequality, undermine trust, and pose threats to individual well-being, as well as to social and political stability.

Digitalization requires not only technical skills but also an accompanying user culture. Recognition of this necessity has led to changes in the national system of compulsory secondary education: beginning in the 2025/26 academic year, the subject “Informatics and Artificial Intelligence” will be taught from grades 1 through 11. All children and adolescents will receive foundational knowledge and develop digital culture skills, including training in digital safety. Digital identity and digital culture at the personal level serve as key factors of competitiveness at later stages of socialization, in professional environments, and in everyday life. Therefore, in addition to educational programs for children, it is essential to provide specialized training and retraining for the active (working) population, as well as accessible educational and awareness resources for all categories of citizens.

Discussion

The study was conducted within an interdisciplinary framework for understanding the digitalization of Kazakhstani society and aligns with the methodological positions of other scholars who have substantiated the subject of study in a similar contextual manner [10]. The philosophical comprehension of the digital world [11], digital reality, ICT, and AI serves as an ultimate matrix for refining all concepts that describe the digital society and have a smaller scope of conceptualization.

The analysis of key trends in digitalization, emerging problems and contradictions, and their theoretical explanations – when compared with both international and national experiences – indicates the synchronization of processes and their correspondence with global trends [12], as confirmed by the results of this study.

The theoretical propositions previously put forward as hypothetical issues – regarding the relevance of ethical contexts and the need for detailed and specialized development of digital legislation [13] – have been verified in this research through public perception, expert evaluations, and group discussions. Informants focused their attention on real tendencies of contradictory digital environment development, which require ethical and legal regulation of emerging relations.

The technological challenges of the digital transition, as interpreted by qualified Kazakhstani respondents (experts working in the IT sector), are synchronized and correlate with the analysis of causes and proposals for improving state governance policy, as substantiated by national scholars [14]. The growing influence of the digital economy within the ecosystem is confirmed by current conditions of economic development and expert forecasts [15]. The decline in international rankings of digital readiness in the economic dimension is an objective indicator reflecting the structural difficulties of modernization-oriented transformation of the information sphere [6].

The issues of inequality, manifested as tangible disproportions in the process of digitalization, were identified in the sociological study, and their evident nature is confirmed by theoretical conclusions that conceptualize digitalization as a modeling system of social stratification [16].

It should be acknowledged that the state acts as the main driver of digitalization [17] and its responsible operator, a role that is highly evaluated and consistently maintained in international digital readiness rankings [4,5,6].

The analysis of the research results demonstrates that virtual (digital) identity can acquire a self-sufficient character in the process of human self-identification. This does not contradict but rather confirms the complex interactions between different worlds, the real and the virtual [19], and their capacity to transform perceptions and ideals, influencing beliefs and values.

For Kazakhstan, digitalization has become both a condition and a principle, as well as an approach within the framework of catch-up modernization. It has necessitated the choice of a paradigm for the digital society, the scientific and theoretical comprehension of this process in its various manifestations, and the practical development, adoption, and implementation of state policy [20].

Conclusions

The dynamics of digital society development in Kazakhstan are determined by the global trends of the modern era, while the factors driving intensive national digitalization are closely linked to geopolitical processes and the growing pace of technological competitiveness. The rapid evolution of the digital society carries numerous risks, which are being studied by philosophers, psychologists, and legal scholars. Society is forming an ethical paradigm for digital interactions, while the state is developing legislation that protects and safeguards citizens' rights in the digital environment.

The implementation of AI algorithms is progressing faster than society's and individuals' ability to comprehend their potential and risks, as well as to master the technologies of their use. The pervasive nature of digital risks – from information overload and fake news to technostress and dependence on digital reality – reflects the insufficient reflective capacity of a large part of the population to critically process information and resist external influences. The population requires education on how to counter manipulative influences enabled by new technologies, how to build constructive communication in virtual reality, and how to proactively develop personal skills for maintaining psychological well-being and balance.

Measuring the progress and impact of digitalization requires a multifaceted approach, based on various international indices and national performance indicators. Understanding and promoting the digital society encompass not only technological capabilities but also social and humanitarian transformations occurring under the influence of the Internet, digital technologies, and AI.

Although the conditions of technological modernization are rapidly transforming all forms of reality, research on AI in the context of Kazakhstani realities has not yet become a distinct subject of interdisciplinary study. The problem-oriented discourse on understanding the nature of ICT and the role of AI in the lives of Kazakhstani citizens has revealed a complex set of interrelated circumstances, factors, conditions, causes, and challenges of both technological and socio-humanitarian nature. These issues, to varying degrees, remain in the focus of attention of the state and the stakeholders who are translating the model of the digital society into reality.

List of references

1 Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Казakhstan в эпоху искусственного интеллекта: актуальные задачи и их решения через

цифровую трансформацию». 08.09.2025. // [Электронный ресурс] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformaciyu-885145> (Дата обращения: 25.09.2025).

2 Закон Республики Казахстан «Об искусственном интеллекте» (январь 2025 года). // [Электронный ресурс] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34868071&pos=193;-46#pos=193; (Дата обращения: 28.09.2025).

3 Информационная доктрина Республики Казахстан. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 20 марта 2023 года № 145. // [Электронный ресурс] URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdanii-informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248> (Дата обращения: 28.09.2025).

4 The Network Readiness Index 2022: Report. // [Электронный ресурс] URL: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/reports/nri_2022.pdf (Дата обращения: 28.09.2025).

5 The Network Readiness Index 2023: Report. // [Электронный ресурс] URL: <https://download.networkreadinessindex.org/reports/data/2023/nri-2023.pdf> (Дата обращения: 28.09.2025).

6 Network Readiness Index: Countries. // [Электронный ресурс] URL: <https://networkreadinessindex.org/countries/> (Дата обращения: 30.09.2025).

7 Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации. Отчет по результатам опроса населения / Подготовлен ТОО «BRIF Resource Group» для РГП «Институт философии, политологии и религиоведения». – Алматы, 2024. – 48 с.

8 Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации. Отчет по результатам экспертного опроса / Подготовлен ТОО «BRIF Resource Group» для РГП «Институт философии, политологии и религиоведения». – Алматы, 2024. – 36 с.

9 Казахстанский социум в условиях цифровой трансформации. Отчет по результатам качественного исследования (фокус-группы) / Подготовлен ТОО «BRIF Resource Group» для РГП «Институт философии, политологии и религиоведения». – Алматы, 2024. – 96 с.

10 Kurganskaya V. D., Dunaev V. Yu. Парадигма трансдисциплинарной конвергенции hi-tech и hi-hume технологий в герметической традиции // Russia: Trends and Development Prospects. – 2020. – № 15-2. – С. 371–376.

11 Sartayeva R., Seytakhmetova N., Kurmangaliyeva G., Nuryшева G., Zhandosova Sh. The Phenomenon of Information in the Modern World: A Philosophical Approach // Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. – 2020. (May). – [Электронный ресурс] URL: https://www.researchgate.net/journal/Acta-Baltica-Historiae-et-Philosophiae-Scientiarum-2228-2017?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19 (Дата обращения: 01.10.2025).

12 Dodonov V. Postdigital Citizen Science and Humanities: A Theoretical Kaleidoscope // Postdigital Science and Education. – 2024. – [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1007/s42438-024-00481-5> (Дата обращения: 01.10.2025).

13 Sartaeva R. S. К проблеме возможностей и вызовов цифровизации Казахстана: человекомерность и этический аспект // Studies of the great personalities of the Great Steppe and new opportunities for the modernization of Kazakhstani society: education, science and spirituality in the context of globalization. – Kostanay: Baitursynov State University, 24.04.2020. – [Электронный ресурс] URL: <https://ksu.edu.kz/en/science-and-innovation/materials-of-scientific-conferences/baitursynov-readings/> (Дата обращения: 01.10.2025).

14 Жандосова Ш., Амребаев А. Особенности перехода Казахстана к информационному обществу: компаративистский и междисциплинарный подход // Адам әлемі. – 2024. – Т. 101, № 3. – С. 113–124. – DOI: 10.48010/aa.v101i3.626.

15 Kozhakhmet B. The Impact of Digitalization on the Economy of Kazakhstan // International Journal of Digital Economy. – 2019. – Т. 5, № 1. – С. 23–38.

16 Kurganskaya V. D., Dunaev V. Yu. Цифровизация как моделирующая система социальной стратификации // Social Innovations and Social Sciences. – 2021. – № 1. – С. 46–64. – [Электронный ресурс] URL: <https://sns-journal.ru/ru/archive/> (Дата обращения: 03.10.2025). – DOI: 10.31249/snsn/2021.01.05.

17 Duisembayeva A. Government Initiatives to Drive Digitalization in Kazakhstan // Central Asian Journal of Public Policy. – 2020. – Т. 8, № 3. – С. 112–127.

18 Kurganskaya V. D., Dunaev V. Yu., Sagikyzy A. Феномен идентичности в социальном конструировании виртуальной реальности // Bulletin of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflictology. – 2022. – Т. 38, № 4. – С. 487–499. – DOI: 10.21638/spbu17.2022.404.

19 Mansurova M., Zhaisanova D., Jamanbalayeva Sh. Digital Society and Social Conflicts: A Science Map of the Field // In: Agarwal N., Sakalauskas L., Tukeyev U. (eds.) Modeling and Simulation of Social-Behavioral Phenomena in Creative Societies. MSBC 2024. (Communications in Computer and Information Science, vol. 2211). – Cham: Springer, 2024. – [Электронный ресурс] URL: https://doi.org/10.1007/978-3-031-72260-8_4 (Дата обращения: 03.10.2025).

20 Jamanbalayeva S., Burova E., Sagikyzy A., Zhanabayeva D., Adamidi A. The paradigm of the digital society: synthesis of technocratic and socio-humanitarian approaches // Cogent Social Sciences. – 2025. – [Электронный ресурс] URL: <https://doi.org/10.1080/23311886.2025.2513460> (Дата обращения: 03.10.2025).

Transliteration

1 Poslanie Glavy gosudarstva Kasym-Zhomarta Tokaeva narodu Kazakhstana: “Kazakhstan v epokhu iskusstvennogo intellekta: aktual’nye zadachi i ikh resheniya cherez tsifrovuyu transformatsiju”. 08.09.2025. [Address of the Head of State to the people of Kazakhstan: “Kazakhstan in the era of AI: urgent tasks and their solutions through digital transformation”. 08.09.2025] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-kazahstan-v-epohu-iskusstvennogo-intellekta-aktualnye-zadachi-i-ih-resheniya-cherez-cifrovuyu-transformatsiyu-885145> (Data obrashheniya: 25.09.2025).

2 Zakon Respubliki Kazakhstan “Ob iskusstvennom intellekte” (janvar’ 2025 g.). [Law of the Republic of Kazakhstan “On Artificial Intelligence” (January 2025)] // [Elektronnyj resurs] URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34868071&pos=193;-46#pos=193; (Data obrashheniya: 28.09.2025).

3 Informacionnaja Doktrina Respubliki Kazakhstan. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 20 marta 2023 g. № 145. [Information Doctrine of the Republic of Kazakhstan. Approved by Presidential Decree No. 145 of 20 March 2023] // [Elektronnyj resurs] URL: <https://akorda.kz/ru/ob-utverzhdenii-informacionnoy-doktriny-respubliki-kazahstan-2025248> (Data obrashheniya: 28.09.2025).

4 The Network Readiness Index 2022: Report. // [Elektronnyj resurs] URL: https://networkreadinessindex.org/wp-content/uploads/reports/nri_2022.pdf (Data obrashheniya: 28.09.2025).

5 The Network Readiness Index 2023: Report. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://download.networkreadinessindex.org/reports/data/2023/nri-2023.pdf> (Data obrashheniya: 28.09.2025).

6 Network Readiness Index: Countries. // [Elektronnyj resurs] URL: <https://networkreadinessindex.org/countries/> (Data obrashheniya: 30.09.2025).

7 Kazakhstanskij sotsium v usloviyakh tsifrovoj transformatsii. Otchet po rezul’tatam oprosa naselenija. [Kazakhstani society under digital transformation: Population survey report]. Podgotovlen TOO «BRIF Resource Group» dlya RGP «Institut filosofii, politologii i religiovedenija». – Almaty, 2024. – 48 s.

8 Kazakhstanskij sotsium v usloviyakh tsifrovoj transformatsii. Otchet po rezul'tatam ekspertnogo oprosa. [Kazakhstani society under digital transformation: Expert survey report]. Podgotovlen TOO «BRIF Resource Group» dlya RGP «Institut filosofii, politologii i religiovedenija». – Almaty, 2024. – 36 s.

9 Kazakhstanskij sotsium v usloviyakh tsifrovoj transformatsii. Otchet po rezul'tatam kachestvennogo issledovanija (fokus-gruppy). [Kazakhstani society under digital transformation: Qualitative study (focus groups) report]. Podgotovlen TOO «BRIF Resource Group» dlya RGP «Institut filosofii, politologii i religiovedenija». – Almaty, 2024. – 96 s.

10 Kurganskaya V.D., Dunaev V.Yu. Paradigma transdistsiplinarnoj konvergencii hi-tech i hi-hume tekhnologij v germeticheskoy tradicii [Paradigm of Transdisciplinary Convergence of Hi-Tech and Hi-Hume Technologies in the Hermetic Tradition] // Russia: Trends and Development Prospects. – 2020. – № 15-2. – S. 371–376.

11 Sartaeva R., Seytakhmetova N., Kurmagaliyeva G., Nuryшева G., Zhandosova Sh. The Phenomenon of Information in the Modern World: A Philosophical Approach // Acta Baltica Historiae et Philosophiae Scientiarum. – 2020. – (May). – [Elektronnyj resurs] URL: https://www.researchgate.net/journal/Acta-Baltica-Historiae-et-Philosophiae-Scientiarum-2228-2017?_tp=eyJjb250ZXh0Ijp7ImZpcnN0UGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIiwicGFnZSI6InB1YmxpY2F0aW9uIn19

12 Dodonov V. Postdigital Citizen Science and Humanities: A Theoretical Kaleidoscope // Postdigital Science and Education. – 2024. – DOI:10.1007/s42438-024-00481-5.

13 Sartaeva R.S. K probleme vozmozhnostej i vyzovov tsifrovizatsii Kazakhstana: chelovekorazmernost' i eticheskij aspekt [On the Problem of Possibilities and Challenges of Digitalization in Kazakhstan: Human Dimensionality and Ethical Aspect]. [Doklad na nauchnoj konferencii] // Studies of the Great Personalities of the Great Steppe and New Opportunities for the Modernization of Kazakhstani Society: Education, Science and Spirituality in the Context of Globalization. – Kostanay: Baitursynov State University, 24.04.2020. – [Elektronnyj resurs] URL:<https://ksu.edu.kz/en/science-and-innovation/materials-of-scientific-conferences/baitursynov-readings/> (Data obrashhenija: 01.10.2025).

14 Zhandosova Sh., Amrebaev A. Osobennosti perekhoda Kazakhstana k informacionnomu obshchestvu: komparativistskij i mezhdistsiplinarnyj podkhod [Peculiarities of Kazakhstan's Transition to the Information Society: A Comparative and Interdisciplinary Approach] // Adam alemi. – 2024. – T. 101, № 3. – S. 113–124. – DOI: 10.48010/aa.v10i3.626.

15 Kozhakhmet B. The Impact of Digitalization on the Economy of Kazakhstan // International Journal of Digital Economy. – 2019. – T. 5, № 1. – S. 23–38.

16 Kurganskaya V.D., Dunaev V.Yu. Tsifrovizatsiya kak modelirujushchaja sistema sotsial'noj stratifikatsii [Digitization as a Modeling System of Social Stratification] // Social Innovations and Social Sciences. – 2021. – № 1. – S. 46–64. – [Elektronnyj resurs] URL: <https://sns-journal.ru/ru/archive/> (Data obrashhenija: 03.10.2025). – DOI: 10.31249/snsn/2021.01.05.

17 Duisembayeva A. Government Initiatives to Drive Digitalization in Kazakhstan // Central Asian Journal of Public Policy. – 2020. – T. 8, № 3. – S. 112–127.

18 Kurganskaya V.D., Dunaev V.Yu., Sagikyzy A. Fenomen identichnosti v sotsial'nom konstruirovanii virtual'noj real'nosti [The Phenomenon of Identity in the Social Construction of Virtual Reality] // Bulletin of Saint Petersburg University. Philosophy and Conflictology. – 2022. – T. 38, № 4. – S. 487–499. – DOI: 10.21638/spbu17.2022.404.

19 Mansurova M., Zhaisanova D., Jamanbalayeva Sh. Digital Society and Social Conflicts: A Science Map of the Field // In: Agarwal N., Sakalauskas L., Tukeyev U. (eds.) Modeling and Simulation of Social-Behavioral Phenomena in Creative Societies. MSBC 2024. (Communications in Computer and Information Science, vol. 2211). – Cham: Springer, 2024. – DOI: 10.1007/978-3-031-72260-8_4.

20 Jamanbalayeva S., Burova E., Sagikyzy A., Zhanabayeva D., Adamidi A. The paradigm of the digital society: synthesis of technocratic and socio-humanitarian approaches // Cogent Social Sciences. – 2025. – DOI: 10.1080/23311886.2025.2513460.

Джаманбалаева Ш.Е., Бурова Е.Е., Адамиди А.

Жасанды интеллект жанарту парадигмі ретінде: шарттар, қабылдау және тәуекелдер (пәнаралық көзқарас)

Аңдатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) мәселесі ғылыми, қоғамдық-саяси дискурстарда және күнделікті өмір тәжірибесінде өзекті тақырыптық күн тәртібіне айналды. Цифрландырудың қарқынды дамуы мен жасанды интеллекттің кеңінен таралуы қоғамды, экономиканы және жеке өмірді түбегейлі өзгертіп жатыр. ЖИ парадигмасы тек технологиялық емес, сонымен қатар әлеуметтік-гуманитарлық өлшемдерде де көрініс табатын пәнаралық ғылыми дискурс аясында қалыптасады. Қоғам өмірінің барлық салаларына цифрлық технологияларды енгізу әлеуметтік-мәдени, экономикалық, саяси, психологиялық, экологиялық, құқықтық, этикалық аспектілерде түрлі мәселелер спектрін туындатады. ЖИ технологияларының жеке тұлғалық өлшемдерінде өмір сүрудің қолайлы жағдайларын қамтамасыз етіп қана қоймай, сондай-ақ тұлғалық бірегейлікке айтарлықтай әсер ететін адамның цифрлық шындыққа тәуелділігін қалыптастырады. Қоғамның цифрлық трансформациялануы мемлекет тарапынан тәжірибелік алгоритмдерді әзірлеу мен жүзеге асыруды, мұқият талдауды талап ететін осы уақытқа дейін болмаған мүмкіндіктермен қатар сын-қатерлер мен қауіптерді де туындатады.

Мақалада Қазақстандағы цифрландырудың әлеуметтанулық өлшемдерінің нәтижелерін түсіндірудің пәнаралық тәсілі және ғылыми, ресми дереккөздерге дискурсталау жүргізу негізінде ЖИ ұлттық парадигмасын қалыптастырудың өзекті контексттері ұсынылған.

Түйін сөздер: жасанды интеллект (ЖИ), ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ), Қазақстан, жаңғырту, тәуекелдер, цифрлық қоғам.

Джаманбалаева Ш.Е., Бурова Е.Е., Адамиди А.

Искусственный интеллект как парадигма модернизации: условия, восприятие и риски (междисциплинарный подход)

Аннотация. Проблематика искусственного интеллекта (ИИ) становится актуальной тематической повесткой в научном, общественно-политическом дискурсах, в практике повседневности. Стремительные темпы цифровизации и распространение ИИ кардинально изменяют общества, экономики и индивидуальную жизнь. Парадигма ИИ вырабатывается в междисциплинарном научном дискурсе, который распределяется не только в технологическом, но и социально-гуманитарном измерениях. Интеграция цифровых технологий во все сферы жизнедеятельности социума порождает спектр проблем в социально-культурном, экономическом, политическом, психологическом, экологическом, правовом, этическом аспектах. В личностном измерении технологии ИИ обеспечивают комфортные условия существования и одновременно порождают созависимость человека от цифровой реальности, которая способна существенно воздействовать на идентичность. Цифровая трансформация общества наряду с беспрецедентными возможностями инициирует вызовы и риски, требующие тщательного анализа, разработки и реализации практических алгоритмов государством.

В статье на основе дискурс-анализа научных и официальных источников, междисциплинарного подхода к интерпретации результатов социологических измерений цифровизации в Казахстане представлены актуальные контексты формирования национальной парадигмы ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ИИ), информационно-коммуникационные технологии (ИКТ), Казахстан, модернизация, риски, цифровое общество.

Received 14.10.2025

Accepted 12.11.2025

ЖАҒАНДАНУ КОНТЕКСТІНДЕГІ МӘДЕНИЕТТЕРДІҢ ӨЗАРА ЫҚПАЛДАСТЫҒЫ: ТАРИХИ ҮДЕРІСТЕР МЕН ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ТЕНДЕНЦИЯЛАР

¹Садыкова Т.М., ²Какимжанова М.К. *, ³Анламасова Ы.Ж.

^{1,2}С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті
(Астана, Қазақстан)

³Е.А.Букетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті (Қарағанды, Қазақстан)
¹storgyn@mail.ru, ²rita_k79@mail.ru, ³ulussy@mail.ru

¹Sadykova T., ²Kakimzhanova M. *, ³Anlamassova Y.

^{1,2}S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University (Astana, Kazakhstan)
E.A.Buketov Karaganda Research University (Karaganda, Kazakhstan)
¹storgyn@mail.ru, ²rita_k79@mail.ru, ³ulussy@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада жаһандану феноменінің мәдениетке әсер ету механизмдері, оның генезисі мен қазіргі уақыттағы рөлі эпистемологиялық негіздеумен талданады. Зерттеу жүргізу кезеңінде мәдениеттердің өзара ықпалдастығы мен даму процесіндегі негізгі үдерістерді айқындау, жаһанданудың оң және теріс салдарын бағалау, сонымен қатар заманауи ақпараттық технологиялардың мәдениетаралық алмасуға тигізетін ықпалын талқылау әдістері қолданылды. Ұсынылып отырған мақалада тарихи мысалдар арқылы мәдени бейімделу мен өзара әсерлесудің механизмдері жүйелі түрде ашылды. Қазіргі уақытта жаһандану ақпараттық желілер, инновациялық технологиялар және бұқаралық мәдениет арқылы үдеу алып, этноұлттық ерекшеленулерді жою қауіпін тудыратыны анықталды. Мәдениеттің жаһандануының адамзат үшін объективті заңдылық екені, бірақ оның салдарын басқаруда ұлттық бірегейлікті сақтау, мәдени әртүрлілікті қолдау және экологиялық тәуелділікті арттыру тәрізді мәселелерді шешу керектігі көрсетілген. Зерттеу заманауи әлеуметтік-мәдени трансформацияларды түсінуге және оларды басқару стратегияларын әзірлеуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: жаһандану, мәдениетаралық әрекеттесу, ассимиляция, интеграция, ұлттық бірегейлік, технологиялық инновациялар, мультикультурализм.

Kіріспе

Қазіргі заманда жаһандану үдерісі әлемдік қоғамның барлық салаларына, соның ішінде мәдениетке де үлкен ықпал етіп келеді. Жаһандану тек экономикалық және саяси өзгерістермен шектелмейді, ол мәдениетаралық қарым-қатынастарды да тереңдей түсіреді. Мәдениет халықтардың рухани және әлеуметтік өмірінің негізі болып табылады, ал мәдени жаһандану әр ұлттың өзіндік ерекшеліктеріне тікелей әсер етеді.

Мәдениеттердің өзара ықпалдастығы мен жаһандануы - адамзаттың тарихи дамуының күрделі және көпқырлы үдерісі. Жаһандану тек экономикалық, саяси немесе әлеуметтік салада ғана емес, мәдениет пен өркениеттер арасында да айқын көрініс табады.

* Автор-корреспондент - Какимжанова М.К., rita_k79@mail.ru

Адамзат тарихы екі негізгі қарама-қарсы үдеріске негізделген: мәдениеттердің саралануы және мәдениеттердің интеграциясы. Алғашқысы мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін сақтап, дамытумен байланысты болса, екіншісі мәдени алмасу және сыртқы ықпалдың қабылдануы арқылы мәдениеттердің бірігуіне әкеледі. Бұл екі үдеріс тарих бойы бір-бірімен қатар жүріп, адамзаттың рухани, интеллектуалдық және технологиялық дамуына әсер етті.

Мәдениеттердің өзара ықпалдастығы және жаһандануы адамзат дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және осы екі үдерістің күрделі байланысы арқылы мәдениеттер дамиды. Қазіргі заманда мәдениеттің жаһандану үдерісі ақпараттық технологиялардың дамуы, байланыс құралдарының кеңеюі және идеялар мен құндылықтардың тез таралуы арқылы қарқынды түрде жалғасуда. Бұл үдеріс әртүрлі мәдениеттердің бірігуіне әкеліп, біртұтас жаһандық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді. Дегенмен, бұл үрдіс тек оң әсерлерге ғана емес, сонымен қатар этникалық және ұлттық мәдениеттердің жойылуы, бұқаралық мәдениеттің үстемдігі сияқты қиындықтарды да туындатады.

Әлемдік тарихи тәжірибелер көрсеткендей, мәдениеттердің интеграциясы мен ассимиляциясы әрқашан да географиялық, экономикалық және саяси факторларға байланысты болды. Қазіргі кезде жаһандану үдерісі бұрынғыдан да күрделірек және динамикалық болып, әлемдік мәдениеттің біртұтас болашағын қалыптастыруға ұмтылуда. Бірақ бұл үрдістің нәтижелері адамзаттың рухани және мәдени әлеуетін сақтау мен дамыту мәселелерін шешуге байланысты болады.

Осылайша, мәдениеттің жаһандануы - бұл адамзат тарихының табиғи және объективті үрдісі, ол әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен интеграциясы арқылы жаңа біртұтас әлемдік мәдениеттің қалыптасуына әкеледі. Бұл үрдістің маңыздылығын түсіну және оның қиындықтарын шешу - қазіргі заманның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Зерттеу әдіснамасы

Мәдениеттің жаһандану үдерісін талдау мақсатында тарихи-салыстырмалы әдіс қолданылды. Қолданылған дереккөздерге тарихи құжаттар, философиялық еңбектер, сондай-ақ қазіргі зерттеулер мен энциклопедиялық материалдар жатады. Зерттеу аясында талдау, синтез, салыстыру және жалпылау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, мәдениеттің жаһандану үдерісін түсіну үшін қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың рөлі, байланыс құралдарының кеңеюі және идеялар мен құндылықтардың тез таралуы сияқты факторлар ескерілді.

Мақаланың әдіснамалық негізі ретінде мәдениеттің эволюциясын талдауға бағытталған кешенді тәсіл қолданылды. Бұл тәсіл арқылы мәдениеттердің өзара әрекеттесуінің тарихи және қазіргі заманғы аспектілері, сонымен қатар жаһандану үдерісінің әлеуметтік-экономикалық және саяси факторларына байланысты өзгерістері қарастырылды.

Мәдени жаһандану: тарихи үдерістер мен қазіргі тенденциялар

Жер бетіндегі мәдениеттің эволюциясы екі негізгі қарама-қарсы үрдіске сәйкес дамиды, олардың біріншісі барлық мәдениеттердің тұрақты саралануына, дамуы-

на, күрделенуіне, сонымен қатар, бір-бірінен алшақтығына байланысты дамуына қарай ерекшеліктерінің күшеюіне, ал екіншісі, керісінше, бір мәдениеттердің басқа мәдениетке сіңірілуімен байланысты жүріп отырды. Екінші ағым негізінен белгілі бір халықтардың өздері жаулап алған ұлттарды толығымен бағындыруға деген ұмтылыспен қатар, басқыншылық саясат жүргізуіне байланысты болды. Ал мәдениет бұл жағдайда ең тиімді құралдардың бірі ретінде есептелді.

Осы екі ағыммен қатар, адамдардың жат мәдениеттердің идеялары мен элементтерін қабылдау ерекшелігіне байланысты адамзат тарихында болған және қазір де болып жатқан үшінші тенденция бар. Ол кейбір халықтар арасында әр түрлі қарқындылықпен өтіп жатқан басқа мәдениеттерден көптеген элементтердің енуі немесе мәдени өзара алмасуы. Адамның ақиқатты қабылдау, тану және меңгеру, белгілі бір білім мен тәжірибені иемденуі, ендіруі және өз бетінше игеру қабілетіне негізделген дәл осы үрдіс қазіргі уақытта мәдениеттің жаһандану үдерісі деп аталатын құбылысты қамтамасыз ететіні белгілі. Мәдени жаһанданудың негізінде адамзаттың дәл осы қасиеті тұрғанын байқауға болады және оның тарихы қаншалықты күрделі де қайшылықты болса да, адамзат тіршілік етуін тоқтатпайынша бұл үдерістің де тоқтамайтынына кепілдік беретіні анық.

Кейінгі қарабайырлық дәуірінен бастап Жер шарының барлық дерлік аумағына тараған адамзат өз дамуында өркениеттік сатыға көшіп, өз мәдениеттерін дамытты, және географиялық тұрғыдан алшақтығы неғұрлым ұзақ болған халықтар мәдениеті өздеріне тән, қайталанбас ерекшелікпен қалыптасты. Осылайша, Американың байырғы халықтарының еуропалықтар жаулап алғанға дейінгі мәдениеті Еуразия континентіндегі халықтардың мәдениетінен барлық жағынан дерлік ерекшеленді. Бұл ең алдымен екі суперөркениеттің де бір-бірінен толықтай оқшау дамығандығына байланысты болды.

Тұрмыс қалыптары бір-бірімен үйлеспейді, өзара ештеңемен алмаса алмады. Азия және еуропалық халықтардың мәдениеттерінде негізінен ғасырлар бойы жалғасқан бәсекелестік салдарынан туындаған көптеген айырмашылықтарға қарамастан, біршама ортақ және ұқсас элементтер де кездеседі. Өркениеттердің дамуының кейінгі кезеңдерін бақылап қарасақ, олардың өзара ұқсастығының артқанын байқауға болады. Дегенмен, бұл жалпы сипатта болған жоқ.

Осылайша, халықтардың (немесе халықтар топтарының) географиялық тұрғыдан алшақ орналасуы өркениеттер мен мәдениеттердің дифференциациясына, яғни олардың арасындағы айырмашылықтардың пайда болуына және ұдайы өсуіне әкелді. Ал, керісінше, географиялық жақындық жалпы алғанда мәдениеттерді жақындастырып, өзара байланыстарды нығайтуға мүмкіндік берді. Бір континентте немесе салыстырмалы географиялық жақын орналасқан халықтар мен мәдениеттер үшін қарама-қарсы бағыттарға бағытталған екі жалпы тенденция тән болды. Бұл тенденциялардың біріншісі әр түрлі халықтардың жер мен байлық үшін кескілескен күресіне байланысты болды және олардың этникалық шекараларының тұйықталуы мен өз мүдделеріне толық шоғырлануына әкелді, бұл жоғарғы деңгейлі ерекшелікпен, бірегейлігімен сипатталатын этникалық, кейіннен ұлттық мәдениеттердің қалыптасуына айтарлықтай ықпал етті. Екінші тенденция халықтар арасындағы тұрақты өзара қарым-қатынаспен және олардың арасындағы әр түрлі байланыстарға қатысты болды. Табиғаты бойынша бейбіт немесе қайшылықты сипат алғанына қарамастан,

бұл өзара қарым-қатынас пен байланыстар қалай болса да белгілі бір біліммен, идеялармен, өнімдермен, әртүрлі техникалық құралдармен, технологиялармен алмасуға және олардың осы өзара әрекеттесуге қатысушы халықтардың мәдениетінде тұрақталуына әкелді. Бұл тенденциялардың біріншісін шартты түрде саралаушы, бөлуші деп, ал екіншісін біріктіруші, әмбебап деп анықтауға болады. Сонымен қатар, екінші тенденция мәдениеттің жаһандану үдерісінің негізі болып табылады. Адамзат дамуының белгілі бір деңгейіне және оған сәйкес келетін сатысына байланысты осы тенденциялардың бірі екіншісінен басым болады. Қазіргі уақытта біз біріктіруші, әмбебап тенденцияның айқын басым болып келе жатқан даму сатысында тұрмыз. Бұл ең алдымен әртүрлі байланыс құралдарының, желілердің, сондай-ақ идеялар мен технологиялар алмасуының және өзара тиімді әрекеттестіктің қарқынды дамуымен байланысты.

Бірнеше өркениеттер өз дамуында жаңа рухани және интеллектуалдық деңгейге көтерілген кезде әмбебап, біріктіруші тәртіп идеясы пайда болды. Бұл идея бірқатар халықтардың санасына берік орнығып, монотеизм түсінігіне айналды. Оның діни-мифологиялық негізі мен формасы іс жүзінде барлық адамдардың шығу тегінің бірлігін, сондай-ақ олардың Құдай алдындағы теңдігін мойындап, жариялады. Бұл тұжырым адамзаттың рухани дамуы мен әмбебап құндылықтардың қалыптасуы үшін маңызды қадам болды. Жер бетіндегі халықтар бір Құдай туралы идеяға бір уақытта және әр түрлі жолмен келмегені анық, бірақ соған қарамастан, уақыт аралығында салыстырмалы түрде алшақтығы ұзақ болған жоқ. Идеяның өзі ақырында, шамамен екі жарым мың жыл бұрын қалыптасып, содан кейін діни және рухани кеңістікті табанды және дәйекті түрде жаулап ала бастады. XX ғасырдағы белгілі неміс философы және психологы, экзистенциализмнің көрнекті өкілдерінің бірі К.Ясперстің пікірінше: «Бір мезгілде дерлік б.з.д. 600 ж. Заратуштра Парсыда, Үндістанда Гаутама Будда, Қытайда Конфуций, еврейлер арасында пайғамбарлар, Римде король Нума, Эллададағы алғашқы философтар иондықтар, дорийлердің, элеаттардың халық дінінің реформаторлары ретінде әрекет етуінің кездейсоқ болуы мүмкін емес» [1, 39 б.]. Адамзат тарихының бұл кезеңі адамдардың стихиялық, инстинктивті, бейсаналық болмысынан шынайы адами, мақсатты өмірлік әрекетке ауысуы орын алған бетбұрыс кезеңі екеніне көз жеткізе отырып, К. Ясперс оны «тарихтың белдеулік уақыты» деп анықтады, соған байланысты ол былай деп жазды: «Дүниежүзілік тарихтың бұл белдеуі шамамен б.з.д. 500 жылға дейін созылып, б.з.д. 800-200 жылдар аралығындағы рухани процестерді қамтиды. Сол кезде тарихтағы ең күрделі бұрылыс болды. Қазіргі уақытқа дейін сақталған жаңа адам сипаты пайда болды. Бұл уақытты қысқаша белдеулік уақыт деп атаймыз» [1, 32 б.].

О.А. Сегізбаев бұл кезеңді экология және табиғатты қорғау тұрғысынан қарастыра отырып, адамның табиғатқа мәнді де белсенді әсерінің бастауы «белдеулік уақыттан» қаланғанын және бүгінгі күнге дейін табиғатты экологиялық дағдарысқа әкелетіндей әсер етіп отырғанын сипаттады. Ол «егер бұрын адам табиғатпен қосылып, оның органикалық бөлігі болса, онымен бірлікте өмір сүрсе, енді ол бүкіл әлемге іштей қарсы шыға бастады» деген тұжырымына тоқталсақ, әрине, «белдеулік уақыттың» алдындағы кезеңде адам шынымен де «табиғатпен қосылып, оның органикалық бөлігі болды, онымен бірлікте өмір сүрді» [2, 37 б.].

Егер «белдеулік уақытты» зерттеуді осы мақаладағы ережелер тұрғысынан бағалайтын болсақ, оның басталуы, біздің ойымызша, мақаланың басында көрсеткен тенденциялардың үшінші түрімен байланысты. Бұл тенденция адамдардың бөтен мәдениеттердің элементтерін қабылдау қабілетіне негізделеді, ол адамзат тарихында және қазіргі уақытта да кейбір халықтардың басқа мәдениеттермен өзара алмасуында, идеялары мен элементтерін ендіруде байқалады.

Осыған байланысты К. Ясперстың ойын қайталау орынды болады: «Парсыда Заратуштра, Үндістанда – Гаутама Будда, Қытайда – Конфуций, яһудилерде – пайғамбарлар, Римде – Нума патша, ал Элладада – алғашқы философтар ионийлықтар, дорий, элеатардың халықтық діннің реформаторлары ретінде пайда болуы кездейсоқ емес». Егер бұл фактіні, сәйкестікті қандай да бір мистикалық жолмен түсіндіруге тырыспай, керісінше, ғылыми логиканы қолдана отырып түсіндірсек, мұндай сәйкестік тарихтың сол кезеңінде қалыптасқан коммуникациялар мен байланыстар жүйесі жағдайында идеялармен алмасу нәтижесінде пайда болды деп болжауға болады, сонымен қатар технология мен білімнің жалпы деңгейі идеяларға, бір мәдени топырақтан екіншісіне ауысу арқылы «адасуға», «саяхаттауға» және таралуға мүмкіндік берді.

Империялық халықтардың тәжірибесі көрсеткендей, ең қарқынды, яғни мүмкіндігінше жеделдетілген түрде жүзеге асырылған мәдени ықпал жасаудың түрі территорияларды басып алу, содан кейін жаулап алынған халықтардың тілі мен мәдениеттерін ассимиляциялау болды. Мысалы, Рим империясының өрлеу тарихы Рим мен оған іргелес аумақтар мұқият қаруланып, бөтен жерлерді басып алуға кіріскен сәттен басталды. Бірнеше ғасырлар бойы Рим Жерорта теңізін өз ішіне енгізді, сонымен қатар, бірнеше ғасырлар бойы империяның аумағына енген халықтарды ассимиляциялау үрдісі жүрді. Римнің мәдени және лингвистикалық саясатының маңызды нәтижелерінің бірі қазіргі уақытта барлығы он бір тілді қамтыған [3], атап айтқанда испан, португал, француз, итальян, румын, Каталан және т. б. сияқты көптеген роман тілдері халықтық-латын тіліне негізделіп пайда болды. Өз кезегінде испандықтар, португалдықтар мен француздар өздерінің дамуының белгілі бір тарихи кезеңінде экспансиялық саясатты жүзеге асыру арқылы латын тіліне негізделген өз мәдениеттері мен тілдерін бүкіл әлемге тарата бастады. Айта кету керек, қазіргі уақытта испан тілінде шамамен 450 миллион адам [4], португал тілінде – 240 миллион адам [5], француз тілінде – шамамен 280 миллион адам [6], итальян тілінде – шамамен 65 миллион адам [7], румын тілінде – шамамен 24 миллион адам [8], Каталан тілінде – шамамен 12 миллион адам сөйлейді [9]. Яғни, қазіргі әлемде роман тілдерінде бір миллиардтан астам адам сөйлейді, яғни Жер шары халқының жетінші бөлігін құрайды. Бұл өте маңызды дәйекті біздің зерттеу тұрғысынан бағалай отырып, мәдениеттің жаһандану процесі ежелгі дәуірде, тіпті Антика дәуіріне дейін, алғашқы мемлекеттер құрылған кезден және сол мемлекеттерді құрған халықтар өз иеліктерінің аумақтық кеңеюіне кіріскен кезден басталды деп айтуға болады. Рим империясына келетін болсақ, бұл саясат пен мәдениеттің жаһандану процесінің ең жарқын және сәтті мысалдарының бірі болып табылады, ол біздің ойымызша, адамның өзін-өзі сақтауға және өзін-өзі мойындатуға ұмтылған табиғатына негізделген, және объективті тұрғыдан жеке ықпалы мен билігін кеңейтуде ең табысты болып келеді. Осы мәлімдемеге байланысты Ф. Ницшенің барлық тіршілік

иелерінің, соның ішінде, әрине, адамның негізгі қасиеті билікке деген ерік-жігер деп санаған пікіріне сілтеме жасау орынды болады, ол былай деп жазды: «Егер болмыстың ең терең мәні билікке деген ерік болса, егер ләззат биліктің кез-келген өсуімен бірге жүрсе, ал наразылық қарсыласудың мүмкін, басымдыққа ие бола алмау сезімімен бірге жүрсе, біз бұл жағдайда ләззат пен наразылықты түбегейлі фактілер үшін қабылдау керек пе?... Бірақ билікті кім қалайды?... Кез-келген болмыстың өзі билікке деген ерік-жігер болған кезде, демек, ләззат пен наразылық сезімі де пайда болады! Дегенмен, ол қарама-қайшылықтардың, қарсылықтың, яғни салыстырмалы түрде, өз шекарасын кеңейтуге ұмтылатын басқа бірліктердің қажеттілігін сезінеді» [10, 330 б.].

Атақты философтың сөзімен айтқанда, бұл адамдарды «өз шегін кеңейтуге» итермелейтін билікке деген ерік, ал әдістер мен құралдардың нақты жиынтығы шарттар мен жағдайлардың тұтас спектрімен, мысалы, тарихи дәуірмен, бәсекелес халықтардың күштерінің тепе-теңдігімен, кеңейіп келе жатқан мемлекеттің немесе өркениеттің техникалық және технологиялық деңгейімен және т.б. анықталады. Рим мемлекетіне келетін болсақ, оның айрықша белгілерінің бірі - ол бөтен территорияларды мұқият игеріп, ол үшін қазіргі заманғы стандарттар бойынша дамыған жолдар жүйесін құрды, оған сәйкес XX ғасырдың әйгілі тарихшысы және философы В. Дюранттың сөзімен айтқанда, «антиканың егіншілік, қолөнер және өнер өндірісі технологиялары, монументалды құрылыс ғылымы, банктік инвестициялық операциялар, медицина және әскери госпитальдарды ұйымдастыру, қалалық санитария орта ғасырлар және жаңа заманға өтті... шығыстан әкелінді және батыста тамыр жайды» [11, 720 б.]. Осы жолдардың арқасында Рим өзінің ассимиляциялық саясатында айтарлықтай жетістікке жеткені анық. Сонымен қатар, Римде жолдар мен көпірлердің, сондай-ақ көлік құралдарының анағұрлым дамыған жүйесінің болмауы салдарынан Рим империясы өзі игерген аумақтан асып кетуіне, Солтүстік Еуропаға, Азияға және т.б. жерлерге тереңінен енуге мүмкіндігі болмады. Халықтар мен өркениеттерді бір-бірінен алшақтатып тұрған айтарлықтай қашықтық олардың тәуелсіз дамуы мен өзіндік ерекшелігінің кепілі болды. Екінші жағынан, Римнің өзі «шығу тегі бойынша грек, қызметі мен нәтижесі бойынша Рим мәдениетін құрды. Ол басқарудың қамына тым қатты батып кеткені соншалық, Греция аянбай тудырған рух патшалығын құра алмады; бірақ ол Карфаген мен Египеттен, Грециядан және Шығыстан алған техникалық, интеллектуалды және көркемдік мұраларын ризашылықпен сіңіріп, сақтап қалды» [11, 719 б.].

Өз мәдениеті мен тілін экспансионистік жолмен таратудың тағы бір жарқын мысалы ретінде арабтардың, араб тілінің және исламның тарихын атауға болады, ол Арабтардың құрайыш тайпасының қойнауында пайда болған. VII ғасырдың басында Меккеден шыққан Мұхаммед монотеизмді уағыздай бастады және кейіннен исламның басты көшбасшысы болды [12]. Уағыздау барысында ол мұсылман қауымы умманы құрды, олар Мұхаммедтің тікелей билігі кезінде әскери қуатты Халифат мемлекетінің негізі қаланды және оны басқарды, бұл әскери күш өзі пайда болған араб түбегінен тыс шамамен жүз жыл ішінде Батыс Еуропаның бір бөлігін, Азияның оңтүстік-батысын, Солтүстік Африка, Испаниядан Үндістан шекараларына дейін созылып жатқан Оңтүстік-Батыс Азияға дейінгі жерлерді басып алды. Халифат өзінің алғашқы территорияларынан асып, одан тыс

тайпаларды бағындырған сәттен бастап «араб» этнонимі осы тайпаларға көшті, олар кейіннен ортағасырлық араб этносын құрады, соның арқасында негізінен қалалардың сауатты тұрғындары ислам дінін дамытып, тарата бастады. Негізінен милитаристік әдістермен орын алған исламды ұстанған арабтардың көші-қоны, сайып келгенде, жаулап алынған тайпалардың арабтануына әкелді, олар екі негізгі формада - исламдандыру және араб тілін меңгеру арқылы іске асырылды [12].

Жоғарыда айтылғандай, VII-IX ғасырлар аралығында жүзеге асырылған табысты экспансиялық саясаттың арқасында пайда болған теократиялық Ислам мемлекеті - араб халифатының XVI ғасырдың алғашқы екі онжылдығына дейін созылды [13]. Қазіргі әлем үшін Араб халифатының өмір сүруінің ең маңызды екі нәтижесі, біріншіден, қазіргі уақытта араб тілін 240 миллионға жуық адам ана тілі деп санайды және тағы 50 миллион адам еркін тілдесе алады, сонымен қатар, Құранда ұсынылған классикалық араб тілі исламды ұстанатындардың әртүрлі діни рәсімдері мен рәміздерде қолданылады [14]; екіншіден, әлемдегі мұсылман дінін ұстанушылар саны бүгінгі таңда 125-тен астам мемлекетте тұратын, соның ішінде Қазақстан мен Қырғызстанды санағанда 1,8 миллиардтан астам адамды құрайды [15].

Көптеген ғасырлар бойы Қытай жүзеге асырған мәдени «иемдену» тәжірибесі мен саясатына назар аударсақ, ол туралы қазіргі американдық саясаттанушы Л. Пай «Қытай өзін ел ретінде көрсететін өркениет» деп тұжырымдады [16, 756 б.]. Қытай өркениеті әлемдегі ең көне өркениеттердің бірі екені белгілі, оның жасы, Қытай ғалымдарының пікірінше, шамамен бес мың жылды қамтитын кезеңге сәйкес келеді. Қолда бар жазбаша дереккөздер 3500 жылдан асатын мерзімді куәландырады. Біздің дәуірімізге дейін құрылған әкімшілік басқару жүйесі ғасырлар бойы дамыды. Біздің дәуірімізге дейінгі I ғасырда бұл жүйеге мемлекет пен мемлекеттік идеологияны басқарудың негізгі принциптері түрінде конфуцийшілдік енгізілді, сондай-ақ бірегей жазу жүйесі құрылды [17]. Ішкі мәселелерді шешуге, біртұтас орталықтандырылған мемлекеттің құрылуы мен тиімді жұмыс істеуіне көп қаражат пен күш жұмсай отырып, Қытай көптеген ғасырлар бойы өзінің сыртқы жауларын салыстырмалы түрде аз жеңді. Алайда, көбінесе қытайлықтардың еңбекқорлығының, олардың егіншіліктегі, инженериядағы және т.б. білімдерінің, сондай-ақ жақсы ұйымдастырудың арқасында олар ғасырлар бойы халықтың репродуктивтілігінің салыстырмалы түрде жоғары деңгейін сақтай алды, бұл өз кезегінде бір жағынан мемлекеттің өміршеңдігі мен тұрақтылығын қамтамасыз етті, ал екінші жағынан халықтарға қатысты мәдени және лингвистикалық ассиляция саясатын жүргізді, олар Қытай мемлекеті мен өркениетіне еніп, ақырында оған сіңіп немесе басқаша айтқанда, қытайлықтарға айналды. Осылайша, негізінен қытайлықтардың сандық және мәдени артықшылығы, оның ішінде материалдық, экономикалық артықшылығы мәдени және лингвистикалық империализмнің қытайлық түрінің сәттілігін қамтамасыз етті, соның арқасында Қытай қазіргі заманғы мөлшерге дейін өсті.

Біз жоғарыда келтірген мәдени және лингвистикалық империализмнің барлық нұсқалары формасы бойынша да, мазмұны жағынан да мәдениеттің жаһандану үдерісінің бір түрі болып табылады, оның нақты іске асуындағы мәні бір халықтың мәдениеті мен тілін басқа халықтарға сіңіру болып табылады. Әрине, бұл әрекетпен мәдениеттің жаһандану үдерісі шектелмейді. Алайда, біздің

пікірімізше, бір халықтың мәдениеті мен тілін басқа халықтардың мәдениеттері мен тілдеріне сіңіру үдерісі біз талдап отырған құбылыстың өзегін құрайтыны сөзсіз. Мәселе тек бұрынғы дәуірлерге қатысты ғана емес, сонымен қатар, ең бастысы, қазіргі заманда және болашақта да өзекті болып қалады. Мәдениеттің жаһандану үдерісі мен жоғарыда айтылған дүниелер арасында айқын қайшылық бар. Рим, Араб, Қытай және басқа да империялық тәжірибелер іс жүзінде жаһандық емес, керісінше, аймақтық сипаттағы процестерді көрсетеді.

Бұл қарама-қайшылық, егер біз қазіргі мәдениеттердің бірге өмір сүру және өзара бәсекелестік принциптерін есте ұстасақ, оңай жойылады. Әлбетте, біз анықтаған принциптердің өзі, физикалық заңдар сияқты, жергілікті, аймақтық немесе жаһандық сипат болсын, олар үрдістің көлеміне қатысты болмайды. Сонымен қатар, жаһандану үдерісі негізгі үрдіс болып табылатын қазіргі әлемде бұл принциптер ең айқын және қарқындылығы артып келеді. Тіпті жаһанданудың анықтамалары да осы тұжырымның пайдасына айтылады, олар қазіргі кезде өте көп және бұл анықтамалардың әрқайсысы оның мазмұнын тұтастай емес, белгілі бір қырын ашады. Біз осы анықтамалардың екеуін ғана береміз, өйткені олар жаһанданудың мәнін жеткілікті түрде айшықтайды. Сонымен, халықаралық энциклопедиялық сөздікте ол «Барлық жер шарына тән қоғам өмірінің әртүрлі салаларындағы бірегей құрылымдарды, байланыстар мен қатынастарды қалыптастыру, әмбебаптандыру үрдісі» ретінде анықталады, оның мәні «біртұтас әлемдік экономиканың жаһандық кеңістігінің тұйықталуымен, қатынастардың жан-жақты экологиялық үйлесімділігімен, жаһандық коммуникация және т.б.» деп өзін жария ететін объективті шындықты білдіреді» [18, 163 б.]. Екінші анықтамаға сәйкес жаһандану «Дүниежүзілік экономикалық, саяси, мәдени және діни интеграция мен бірігу процесі» болып табылады [19, 5 б.]. Әмбебаптандыру үдерісі немесе екінші анықтамада айтылғандай, Дүниежүзілік бірігу үдерісі оның нақты іске асырылуында әлеуеті төмен, ресурстармен аз қамтамасыз етілген, өзін-өзі қорғау мүмкіндіктері көп емес мәдениеттердің жойылу үдерісін білдіретіні анық. Жаһандану үдерісі объективті шындық екенін мойындау, шын мәнінде, оның табиғи сипатта екенін және ол өз кезегінде бұл үдерістің сөзсіз екенін білдіреді. Сонымен, әлемдік мәдени, ғылыми, қаржылық және саяси элитаның өкілдері құрған әйгілі Рим клубының құрылтайшысы және бірінші Президенті А. Печчеи өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының соңында өзінің «Адами қасиеттер» атты еңбегінде былай деп жазды: «Халықтар мен ұлттардың мәдени ерекшеліктерін қорғау және сақтау... адамзат прогресінің және өзін-өзі танытудағы шешуші сәт деп жариялады.

...Сонымен бірге, адамдар болашақта барлық мәдениеттер бір тектес болып кетуі мүмкін деп қорқады – және бұл, бүгінгі тәжірибе көрсеткендей, аса тартымды емес, сонымен қатар, иесі беймәлім біртектілікке қарай қозғалыс қазірдің өзінде жүріп жатыр» [20, 776 б.].

Қырық жылдан астам уақыт бұрын, А. Печчеи осы ғылыми жұмысты жазған кезде, адамзат қазіргі уақытта ақпараттық немесе постиндустриалды қоғам ретінде анықталған жаңа әлеуметтік-экономикалық формацияның алдында тұрды. Дегенмен, сол кездің өзінде - ақ А. Печчеи «технологиялық өркениеттің одан әрі дамуы, экономикалық өсу, бұқаралық ақпарат құралдарының кеңеюі, барлық адамдардың ұтқырлығының артуы – болашақта мұның бәрі өткен ұрпақтан жеткен сенім, ма-

хаббат, жан толғаныстары, тәкаппарлық, сұлулық сезімі мен жақсылыққа деген ұмтылыстардан қалған айғақтардың басым бөлігі жер бетінен түпкілікті және аяусыз жоғалып кету қаупі тұр» деп атап өтті [20, 781 б.].

Мәдениеттің жаһандану үдерісі жалпы жаһандану үдерісінің тікелей салдары, нәтижесі және органикалық бөлігі болып табылады, және соңғысы, жаһандану анықтамаларының бірінде бұрын айтылғандай, «Дүниежүзілік экономикалық, саяси, мәдени және діни интеграция мен бірігу процесі» [19, 5 б.] болып табылады, демек, мәдени жаһандану немесе мәдениеттің жаһандануы қазіргі уақытта өмір сүріп жатқан барлық мәдениеттерді біріктіру мен біріздендіру. Ресейлік зерттеушілер Л. Р. Храпаль, А. Р. Камалеева, қазіргі әлемдегі жаһандық мәдени даму «жергілікті қауымдастықтарды біріздендірудің айқын тенденциясына ие, бұл жалпы құндылықтардың, нормалардың, стандарттардың, идеалдардың таралуында білінеді және олар ішінара әмбебап сипатта» деп атап өткен еді [21, 203 б.].

Екінші жағынан, ресейлік саясаттанушы, тарих ғылымдарының докторы В.Б. Кувалдин атап өткендей, жаһандану үдерісі «іргетастан, әртүрлі экономикалық қызметтен басталады. ... және мәдениет саласында... өзгерістер байқалады... мұнда жаһандану саяси жүйелердің немесе мәдени нормалардың азды-көпті біртұтас формаларға түбегейлі салмақсыздығынан туындаған қиын кедергілерге тап болады. ... Бүгінгі таңда бұл айырмашылықтардың үлкендігі соншалық, адамзат әртүрлі өлшемдерде өмір сүреді деп айтуға болады» [22, 27 б.]. Басқаша айтқанда, «әртүрлі өлшемдерде» өмір сүретін әрбір халықтар мәдениетіндегі түбегейлі айырмашылықтар жаһандық мәдениетті қалыптастыру үдерісінде жоғары деңгейлі қақтығыстарға қолайлы жағдай жасайды, оның қалыптасуына кедергі келтіреді, алайда бұл жалпы үдерісті, мәдениеттердің интеграциясы мен бірігуінің жалпы тенденциясын жоққа шығармайды. Алайда, жоғарыда айтылғандардың бәрін ескере отырып, мұндай интеграция, біріншіден, қазіргі кездегі көптеген этникалық және ұлттық мәдениеттердің жойылып кетуіне әкеліп соқтырады, олар өздерін сындарлы сыртқы әсерлерден қорғай алмайды, екіншіден, біртұтас немесе басым әрекет ететін мәдениеттерді оңтайландырады. Ресейлік зерттеуші Л. И. Федоров атап өткендей, қазіргі уақытта болып жатқан қарқынды мәдени өзгерістер адамдардың мәдени бірегейлігіне әсер етеді және қазіргі уақытта «жаһандық әлемдегі мәдени коммуникацияның басым бөлігі мәдениеттің оңтайландырылған нұсқаларына тиесілі» [23, 135 б.]. Бұл жерде мәселе ең көп пайда табуға бағытталған және соның салдарынан кез-келген қоғамда сандық тұрғыдан басым болатын және осы себепті ең көп табыс әкелетін «орташа адам» деп аталатын бұқаралық мәдениет туралы болып отыр.

Соңғы бірнеше онжылдықта болған ақпараттық революцияға байланысты В.Г. Кувалдин біздің зерттеуімізге үлкен қызығушылық тудыратын келесі мазмұнды ойды жазады. Ақпараттық революция (АР), В.Г. Кувалдин жазғандай, «кеңістікті қысады, шекараларды ашады, Жер шарының кез-келген жерінде байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Ол адамдарды әлем азаматтарына айналдырады. ... Әлеуметтік өзара әрекеттесу үрдісі күшейіп, бұрын-сонды болмаған динамикаға ие болады. Қоғамдық өмір кеңістігі тығыздалып, біте қайнасады, осының арқасында біртектіге айналады» [22, 31 б.].

Кеңістікті сығымдау, шекараларды ашу, жеке тұлғаларды әлем азаматтарына айналдыру - әлемнің кез-келген нүктелерімен байланыс орнатуға мүмкіндік

беретін үшінші өлшем кеңістігінің пайда болуы, шекарасыз әлем концепциясын нақтылыққа айналдырды. Жаңа әлеуметтік кеңістіктегі уақытты жеделдету, әлеуметтік өзара әрекеттесуді едәуір күшейту, қоғамдық болмыстың кеңістігін тығыздау және араластыру арқылы біртектілікке ұмтылу - осының бәрі елу-алпыс жыл бұрын ғажайып ретінде қарастырылды. Бұл идеялар бір-екі ғасырдан кейін мүмкін болатын жаңа әлемнің сипаттамасы ретінде көрінген еді. Алдағы елу жылда адамзаттың дамуы қандай бағыт алатынын болжау қиын, әсіресе Жер шарын экологиялық тұрғыдан сақтау мәселесін шешпесе, не болатынын тіпті елестету қиын, әрине. Бірақ біз адамзаттың дамуының жалпы оң сценарийіне сүйенуіміз керек, әйтпесе кез-келген зерттеу, талдау барлық мағынаны жоғалтатыны сөзсіз.

Қорытынды

Мақалада мәдениеттің эволюциясы мен жаһандану үдерісінің тарихи және қазіргі заманғы аспектілері қарастырылған. Алғашқы мемлекеттер мен өркениеттердің пайда болуынан бастап, мәдениеттердің саралануы, бірігуі және өзара әрекеттесуінің екі негізгі тенденциясы анықталды: біріншісі - мәдениеттердің бір-бірінен алшақтауы мен ерекшеліктерінің күшеюі, екіншісі - мәдениеттердің бірігуі мен интеграциясы. Бұл үрдістер тарих бойы бір-бірімен қатар жүріп, адамзаттың рухани, интеллектуалдық және технологиялық дамуына әсер етті.

Қазіргі заманда мәдениеттің жаһандану үдерісі ақпараттық технологиялардың дамуы, байланыс құралдарының кеңеюі және идеялар мен құндылықтардың тез таралуы арқылы қарқынды түрде жалғасуда. Бұл үдеріс әртүрлі мәдениеттердің бірігуіне әкеліп, біртұтас жаһандық мәдениеттің қалыптасуына ықпал етеді. Дегенмен, бұл үрдіс тек оң әсерлерге ғана емес, сонымен қатар этникалық және ұлттық мәдениеттердің жойылуы, бұқаралық мәдениеттің үстемдігі сияқты қиындықтарды да туындатады.

Тарихи тәжірибелер (Рим, Араб, Қытай империялары) көрсеткендей, мәдениеттердің интеграциясы мен ассимиляциясы әрқашан да географиялық, экономикалық және саяси факторларға байланысты болды. Қазіргі заманда жаһандану үдерісі бұрынғыдан да күрделірек және динамикалық болып, әлемдік мәдениеттің біртұтас болашағын қалыптастыруға ұмтылуда. Бірақ бұл үрдістің нәтижелері адамзаттың рухани және мәдени әлеуетін сақтау мен дамыту мәселелерін шешуге байланысты болады.

Осылайша, мәдениеттің жаһандануы - бұл адамзат тарихының табиғи және объективті үрдісі, ол әртүрлі мәдениеттердің өзара әрекеттесуі мен интеграциясы арқылы жаңа біртұтас әлемдік мәдениеттің қалыптасуына әкеледі. Бұл үрдістің маңыздылығын түсіну және оның қиындықтарын шешу - қазіргі заманның негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М.: Политиздат, 1991.- 527 с.
- 2 Сегизбаев О.А. История казахской философии. От первых архаичных представлений древних до философии развитых форм первой половины XX столетия. – Алматы: Ғылым, 2001. – 455 с.

- 3 Романские языки // Энциклопедия Кругосвет [Электронный ресурс]. – URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ROMANSKIE_YAZIKI.htm (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 4 Испанский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Испанский_язык (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 5 Португальский язык [Электронный ресурс]. – URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Португальский_язык#:~:text=Официальный%20язык%20Португалии%2С%20Бразилии%2С%20Анголы,Макао%20\(наряду%20с%20китайским\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Португальский_язык#:~:text=Официальный%20язык%20Португалии%2С%20Бразилии%2С%20Анголы,Макао%20(наряду%20с%20китайским)) (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 6 Французский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Французский_язык (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 7 Итальянский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Итальянский_язык (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 8 Румынский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Румынский_язык#:~:text=Согласно%20данным%20переписи%202002%20года,родным%20для%2090%20%25%20населения%20Румынии (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 9 Каталанский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Каталанский_язык#:~:text=Каталанский%20язык%20является%20официальным%20языком,с%20испанским%20и%20в%20Андорре (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 10 Ницше Ф. Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей. В 3-х томах. Том 1. – М.: REFL-book, 1994. – 352 с.
- 11 Дюрант В., Цезарь и Христос. – М.: КРОН-ПРЕСС, 1995. – 736 с.
- 12 Мухаммед [Электронный ресурс]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Мухаммед#Биография>. (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 13 Арабский халифат [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арабский_халифат (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 14 Арабский язык [Электронный ресурс]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арабский_язык (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 15 Ислам [Электронный ресурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Ислам> (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 16 Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: Гардарики, 2000. – С. 754–773.
- 17 История Китая [Электронный ресурс]. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/История_Китая (Қаралған күні: 10.01.2025)
- 18 Глобалистика. Международный энциклопедический словарь. – М.: Елима, 2006 – 1160 с.
- 19 Глебов Г.И., Милаева О.В., Современные международные отношения. – Пенза: Изд. Пенз. Гос. ун-та, 2010. – 98 с.
- 20 Печчеи А. Человеческие качества. М.: Гардарики, 2000. – С. 774–784.
- 21 Храпаль Л.Р., Камалеева А.Р. Культурная глобализация и этнокультурная идентичность общества как факторы модернизации современного образования // Известия Саратовского университета. – Т. 2. Сер. Акмеология образования. Психология развития. – Вып. 2. – С. 203–206.
- 22 Кувалдин В.Б. Глобализация – светлое будущее человечества. – М.: Гардарики, 2000. – С. 25–37.
- 23 Федорова Л.И. Изменения культуры в эпоху глобализации // Культурное разнообразие в эпоху глобализации / Cultural Diversity in the Epoch of Globalization: Материалы Международной конференции. Март 2006 года / Отв.ред. Курганова Н.И. – Мурманск.: МГПУ, 2006. – 4.1. – С. 133–138.

Transliteration

- 1 Jaspers K. Smysl i naznachenie istorii [The meaning and purpose of history]. – М.: Politizdat, 1991.- 527 s.

2 Segizbaev O. A. Istorija kazahskoj filosofii. Ot pervyh arhaichnyh predstavlenij drevnih do filosofii razvityh form pervoj poloviny XX stoletija [The history of Kazakh philosophy. From the first archaic ideas of the ancients to the developed forms of philosophy in the first half of the XXth century]. – Almaty.: Gylym, 2001. – 455 s.

3 Romanskije jazyki [Romance languages]// Jenciklopedija Krugosvet [Elektronnyj resurs]. – URL: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/ROMANSKIE_YAZIKI.html (Қаралған күні: 10.01.2025)

4 Ispanskij jazyk [Spanish] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ispanskij_jazyk (Қаралған күні: 10.01.2025)

5 Portugal'skij jazyk [Portuguese] [Elektronnyj resurs]. – URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Portugal'skij_jazyk#:~:text=Oficial'nyj%20jazyk%20Portugali%2C%20Brazili%2C%20Angoly,Makao%20\(narjadu%20s%20kitajskim\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Portugal'skij_jazyk#:~:text=Oficial'nyj%20jazyk%20Portugali%2C%20Brazili%2C%20Angoly,Makao%20(narjadu%20s%20kitajskim)) (Қаралған күні: 10.01.2025)

6 Francuzskij jazyk [French] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Francuzskij_jazyk (Қаралған күні: 10.01.2025)

7 Ital'janskij jazyk [Italian] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Ital'janskij_jazyk (Қаралған күні: 10.01.2025)

8 Rumynskij jazyk [Romanian] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Rumynskij_jazyk#:~:text=Soglasno%20dannym%20perepisi%202002%20goda,rodnym%20dlja%2090%20%25%20naselenija%20Rumynii (Қаралған күні: 10.01.2025)

9 Katalanskij jazyk [Catalan] [Elektronnyj resurs]. – URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/Katalanskij_jazyk#:~:text=Katalanskij%20jazyk%20javljaetsja%20oficial'nym%20jazykom,s%20ispanskim\)%20i%20v%20Andorre](https://ru.wikipedia.org/wiki/Katalanskij_jazyk#:~:text=Katalanskij%20jazyk%20javljaetsja%20oficial'nym%20jazykom,s%20ispanskim)%20i%20v%20Andorre) (Қаралған күні: 10.01.2025)

10 Nische F. Volja k vlasti: opyt pereocenki vseh cennostej [The Will to Power: An Experience of Re-evaluating All Values]. V 3-h tomah. Tom 1. – М.: REFL-book, 1994. – 352 s.

11 Djurant V., Cezar' i Hristos [Caesar and Christ]. – М.: KRON-PRESS, 1995. – 736 s.

12 Muhammed [Elektronnyj resurs]. – URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Muhammed#Biografija>. (Қаралған күні: 10.01.2025)

13 Arabskij halifat [Arab Caliphate] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Arabskij_halifat (Қаралған күні: 10.01.2025)

14 Arabskij jazyk [Arabic] [Elektronnyj resurs]. – URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Arabskij_jazyk (Қаралған күні: 10.01.2025)

15 Islam [Islam] [Elektronnyj resurs]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Islam> (Қаралған күні: 10.01.2025)

16 Hantington S., Stolknovenie civilizacij [Clash of civilizations]. – М.: Gardariki, 2000. – S. 754–773.

17 Istorija Kitaja [History of China] [Elektronnyj resurs]. URL: https://ru.wikipedia.Org/wiki/Istorija_Kitaja (Қаралған күні: 10.01.2025)

18 Globalistika. Mezhdunarodnyj jenciklopedicheskij slovar' [Global Studies. International Encyclopedic Dictionary]. – М.: Elima, 2006 – 1160 s.

19 Glebov G.I., Milaeva O.V., Sovremennye mezhdunarodnye otnoshenija [Modern international relations]. – Penza: Izd. Penz. Gos. un-ta, 2010. – 98 s.

20 Pechchei A. Chelovecheskie kachestva [Human qualities]. М.: Gardariki, 2000. – S. 774–784.

21 Hrapal' L.R., Kamaleeva A.P. Kul'turnaja globalizacija i jetnokul'turnaja identichnost' obshhestva kak faktory modernizacii sovremennogo obrazovanija [Cultural globalization and ethnocultural identity of society as factors in the modernization of modern education]// Izvestija Saratovskogo universiteta. – T. 2. Ser. Akmeologija obrazovanija. Psihologija razvitiya. – Vyp. 2. – S. 203–206.

22 Kuvaldin V.B. Globalizacija – svetloe budushhee chelovechestva [Globalization is the bright future of humanity]. – М.: Gardariki, 2000. – S. 25–37.

23 Fedorova L.I. Izmeneniya kul'tury v jepohu globalizacii [Cultural Change in the Age of Globalization] // Kul'turnoe raznoobrazie v jepohu globalizacii / Cultural Diversity in the Epoch of Globalization: Materialy Mezhdunarodnoj konferencii. Mart 2006 goda / Otv.red. Kurganova N.I. – Murmansk.: MGPU, 2006. – 4.1. – S. 133–138.

Садыкова Т.М, Какимжанова М.К., Анламасова Ы.Ж.

Взаимодействие культур в контексте глобализации: исторические процессы и современные тенденции

Аннотация. Статья анализирует механизмы влияния феномена глобализации на культуру, его генезис и современную роль с эпистемологическим обоснованием. В ходе исследования были использованы методы, включающие выявление ключевых процессов взаимовлияния и развития культур, оценку позитивных и негативных последствий глобализации, а также обсуждение влияния современных информационных технологий на межкультурный обмен. В предложенной статье систематически раскрываются механизмы культурной адаптации и взаимодействия через исторические примеры. Установлено, что глобализация, ускоряющаяся в настоящее время через информационные сети, инновационные технологии и массовую культуру, создает риск стирания этнонациональных особенностей. Показано, что глобализация культуры является объективной закономерностью для человечества, однако управление её последствиями требует решения таких вопросов, как сохранение национальной уникальности, поддержка культурного разнообразия и снижение усиливающейся экологической взаимозависимости. Исследование способствует пониманию современных социокультурных трансформаций и разработке стратегий их регулирования.

Ключевые слова: глобализация, межкультурное взаимодействие, ассимиляция, интеграция, национальная идентичность, технологические инновации, мультикультурализм.

Sadykova T., Kakimzhanova M., Anlamassova Y.

Interaction of Cultures in the Context of Globalization: Historical Processes and Contemporary Trends

Abstract. The article analyzes the mechanisms of the globalization phenomenon's impact on culture, its genesis, and contemporary role, grounded in an epistemological framework. The research methods employed include identifying key processes in the mutual influence and development of cultures, evaluating the positive and negative consequences of globalization, and discussing the impact of modern information technologies on intercultural exchange. In the proposed article, the mechanisms of cultural adaptation and interaction are systematically revealed through historical examples. It is established that globalization, currently accelerating through information networks, innovative technologies, and mass culture, poses a risk of erasing ethno-national distinctions. The study demonstrates that the globalization of culture is an objective inevitability for humanity, yet managing its consequences requires addressing issues such as preserving national uniqueness, supporting cultural diversity, and mitigating growing ecological interdependence. The research contributes to understanding modern socio-cultural transformations and developing strategies to manage them.

Keywords: globalization, intercultural interaction, assimilation, integration, national identity, technological innovations, multiculturalism.

Келін түсті 28.02.2025

Қабылданды 12.11.2025

ИНДИКАТОРЫ РЕЛИГИОЗНОСТИ СОЗНАНИЯ И РЕЛИГИОЗНОЙ ГРАМОТНОСТИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ*

¹Кожамжарова М.Ж., ²Аубакирова С.С.*, ³Салимова Р.С., ⁴Мажитова А.Ә.

^{1,2,3}Торайгыров университет (Павлодар, Казахстан)

⁴Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева
(Астана, Казахстан)

¹mayra_2901@mail.ru, ²aubakur@mail.ru, ³salimova_raigul@mail.ru,

⁴nicole_kz@mail.ru

¹Kozhamzharova M., ²Aubakirova S. *, ³Salimova R., ⁴Mazhitova A.

^{1,2,3}Toraighyrov University (Pavlodar, Kazakhstan)

⁴L.N. Gumilyov Eurasian National University (Astana, Kazakhstan)

¹mayra_2901@mail.ru, ²aubakur@mail.ru, ³salimova_raigul@mail.ru,

⁴nicole_kz@mail.ru

Аннотация. Начало XXI века ознаменовано динамикой глобализационных процессов, усиливших взаимозависимость государств и одновременно обнаживших уязвимость мирового порядка. Нарушение политического и экономического баланса, санкционные ограничения и трансформация международных отношений выявили новые линии напряжённости. На этом фоне религиозный фактор становится ключевым элементом глобальной социокультурной динамики: его влияние проявляется как через традиционные институты и духовные практики, так и через активизацию радикальных и экстремистских движений, претендующих на роль альтернативных источников легитимации. Эти процессы сопровождаются эрозией ценностных ориентиров и трансформацией социальных норм. В этом контексте усиливается этноконфессиональный поиск, возрастает интерес к религии как системе смыслообразующих и идентификационных практик. Внимание к феномену религиозного сознания и религиозной грамотности молодежи становится особенно значимым, поскольку именно эта группа определяет религиозно-мировоззренческий климат общества.

Определение индикаторов уровня религиозности, глубины религиозного сознания и степени религиозной грамотности, являющихся целью статьи, невозможно без анализа религиозности как интегративного элемента мировоззренческих установок и ценностно-смысловых структур личности. Реализация данной цели потребовала концептуализации и типологизации понятия «религиозность», генезиса критериев оценки уровня и глубины религиозного сознания и религиозной грамотности. В рамках исследования систематизированы существующие теоретико-

РЕЛИГИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

* Данное исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (АР 23484991 «Повышение культурной толерантности и религиозной грамотности молодежи в условиях модернизации общественного сознания современного Казахстана»)

* Автор-корреспондент - Аубакирова С.С., aubakur@mail.ru

методологические подходы, обозначены методологические трудности, обусловленные сложной природой феномена. Результаты анализа показали отсутствие единой исследовательской позиции в определении искомых индикаторов. На основе синтеза теоретических разработок и социологических данных, собранных в Алматы и Астане, авторским коллективом предложен комплекс индикаторов религиозности сознания и грамотности, включающий религиозную самоидентификацию, религиозную веру, религиозную мотивацию, религиозное поведение и типологию религиозности.

Ключевые слова: религиозность, религиозная грамотность, индикаторы религиозности, религиозная идентификация, вера, религиозное поведение, типы религиозности.

Введение

Современное казахстанское общество в контексте государственно-конфессиональных отношений можно охарактеризовать как постсекулярное. Постсекулярность предполагает не исчезновение религии из публичной сферы, а её реинтеграцию в новые социальные, культурные и политические контексты, что сопровождается изменением характера религиозной идентификации и форм религиозного участия.

В последние десятилетия для значительной части населения Казахстана, включая молодёжь, религиозная самоидентификация приобрела особую значимость в структуре ценностных ориентиров. Религиозная тематика заметно усилила своё присутствие в общественно-политической риторике и «актуально обсуждается как в академической, так и в политической сферах [1]. Молодёжь, находясь в периоде интенсивного поиска жизненных ориентиров: построения семьи, формирования профессиональной траектории, определения системы ценностей, идеалов, ориентиров будущего делает религиозный фактор одним из ключевых элементов своего самоопределения. В условиях культурной и мировоззренческой турбулентности современного общества, где культура и вера выступают значимыми компонентами идентичности [1], религия всё активнее вовлекается в процессы социализации.

Более того, деятельность религиозных организаций имеет огромное влияние на общество, что позволяет им активно внедрять и масштабировать в повседневной практике современного общества свои ценностные установки, опыт, образ жизни. В результате усиливаются процессы деидеологизации, сопровождающиеся ростом религиозных настроений, переоценкой роли религии в личной и коллективной жизни, а также укреплением статуса культовых пространств (мечетей, церквей) как значимых социальных институтов в жизни общества.

Возникает закономерный вопрос: почему на постсоветском пространстве, в том числе в Казахстане, получили распространение ранее нехарактерные для региона религиозные движения, что привело к активизации религиозных настроений в обществе, особенно среди молодёжи? Ответ на него требует комплексного анализа, поскольку причины этого явления многослойны и активно обсуждаются в исследовательском сообществе.

Одним из ключевых факторов следует признать разрыв преемственности религиозной традиции, произошедший в советский период в рамках проекта формирования «нового человека» и построения надэтнической общности - «советского народа». В условиях системной секуляризации и вытеснения

религиозных практик из публичной сферы традиционные формы религиозности утратили механизм передачи между поколениями.

В постсоветский период это породило противоречие между укоренёнными в казахстанском социокультурном пространстве мусульманскими традициями (ислам суннитского толка, ханафитского мазхаба) и привнесёнными извне радикальными течениями, в частности салафизмом. Последний, в большинстве случаев имея характер политизированного религиозного экстремизма, выступает как форма идеологической диверсии, способной подорвать межконфессиональное согласие в стране. Более того, посредством экспансионистских интерпретаций исламской проповеди он способствует активной трансляции норм и практик, направленных на усиление «требования к ужесточению облика и публичного поведения мусульман (обязательное ношение хиджабов, широкий охват системы общественного питания халяльными стандартами, исламский банкинг, исламская ипотека и проч.)» [2]. В этой связи основная цель настоящего исследования, а именно, определение индикаторов религиозного сознания и религиозной грамотности молодёжи, обусловлена усилением религиозного компонента в социокультурной жизни современного Казахстана. Данное обстоятельство делает необходимым комплексный анализ теоретико-методологического состояния рассматриваемой проблемы в современном исследовательском дискурсе.

Методология

Религия как социально-культурный феномен представляет собой сложную и многомерную сферу исследования. В современном научном сообществе до настоящего времени отсутствует общепринятая методика, позволяющая однозначно определить индикаторы религиозного сознания и религиозной грамотности молодёжи. Вместе с тем, в последние годы наблюдается активный поиск адекватных методологических решений как на концептуальном, так и на прикладном уровнях.

В рамках реализации поставленных исследовательских задач авторский коллектив опирался на теоретико-методологические положения, представленные в профильных научных публикациях, а также на многомерный подход к изучению религиозности, разработанный классиками религиоведения и социологии религии. Особое внимание было уделено попытке концептуального обобщения существующих подходов с целью формирования методической базы для определения индикаторов религиозного сознания и религиозной грамотности.

Эмпирическую основу исследования составили результаты социологического опроса, проведённого в 2025 году среди молодёжи городов Алматы и Астана. Методом исследования выступил массовый опрос по стандартизированной анкете в формате *face-to-face* интервью. Выборка была репрезентативной, квотной, с учётом половозрастных характеристик и этнической структуры населения, и включала 1000 респондентов в каждом регионе. В исследование вошли молодые люди в возрасте от 18 до 35 лет: студенты и молодые учёные вузов, обучающиеся колледжей, а также самозанятая молодёжь.

Обработка полученных данных осуществлялась с использованием статистического пакета SPSS. Применение анкетного опроса позволило зафиксировать непосредственные ответы респондентов на вопросы, имеющие для них личностную значимость, что обеспечило более точную операционализацию исследуемых индикаторов. Кроме того, учёт широкого разнообразия религиозного

опыта и контекстов способствовал выявлению как специфических, так и общих характеристик религиозности молодёжи в современных условиях.

Наряду с этим в исследовании использовалась междисциплинарный подход, объединяющий знания и методы, таких областей как философия, социология, культурология, история, религиоведение, психология и другие методы, обеспечивающие многомерный анализ феномена религиозности: сравнительно-исторический, структурно-функциональный, системный подходы, общенаучные методы как обобщение, экстраполяция и др. Таким образом, эти подходы и методы исследования позволили комплексно подойти к определению индикаторов религиозности сознания и религиозной грамотности, объединяя эмпирическую достоверность и философско-религиоведческое осмысление феномена.

Обсуждение

Следует отметить, что метод определения индикаторов является универсальным и эффективно используется в прогностических целях. Если определять более точно, то индикаторы должны указывать на возможные сценарии развития событий. Таким образом под понятием индикатор мониторинга религиозности мы понимаем основания (признаки) для измерения процессов приобщения субъектов к религии, на основании которых можно говорить о качественном изменении статуса субъекта: от неверующего к верующему, от «вне религии» в религию» [3, с. 56].

В общем контексте, как уточняют современные исследователи «религиозные индикаторы свидетельствуют о религиозных предпочтениях населения, изменениях в численности верующих, взаимоотношениях различных конфессий на определенных территориях, связях религиозных организаций с единоверцами из других регионов и из зарубежных стран [4, с. 169].

Категория «религиозность» как исследовательская проблема

Одним из центральных понятий в разработке индикаторов мониторинга религиозного сознания и религиозной грамотности является категория «религиозность», которая выступает как сложный многомерный феномен. В её структуре можно выделить три взаимосвязанных компонента: духовный, культурный и социальный. Именно через их взаимодействие определяется глубина и степень вовлечённости индивида в систему религиозных отношений. Будучи свойством сознания, религиозность не обнаруживается непосредственно и не поддаётся прямой фиксации: она имеет субъективный характер и требует опосредованных способов выявления. В исследовательском поле это порождает многочисленные методологические разногласия, связанные как с определением критериев её измерения, так и с уточнением содержания религиозной идентичности.

В силу её латентного характера и сложноуловимости для более точной религиозной идентификации респондента исследователи используют систему дополнительных индикаторов, посредством которых религиозность объективируется и становится доступной для анализа. В связи с этим значительная часть современных концепций акцентирует внимание на рассмотрении религиозности через призму её социализирующих функций, что позволяет проследить её проявления в структуре идентичности, ценностных ориентациях и практиках поведения.

Несмотря на то, что в современной научной среде не существует единой общепринятой методологии измерения религиозности, дискуссия вокруг данной проблемы активно развивается как в зарубежном, так и в постсоветском исследовательском пространстве. Российские авторы отмечают, что социология религии в отечественной (*российской – курсив наш*) науке пока не стала «теорией среднего уровня, обладающей научным весом, опирающейся на богатую традицию и устойчивые научные школы, способные достаточно полно исследовать религиозную жизнь общества» [5]. Эта характеристика в равной степени применима и к казахстанскому академическому полю, где исследования религии и религиозного сознания пока не сформировали целостную школу.

Вместе с тем, ещё в советский период предпринимались попытки анализа религиозности, культового поведения и места религии в жизни общества. Эти исследования велись в рамках общественных наук, включая академическое религиоведение и социологию. Следует подчеркнуть, что в силу господствующей марксистской идеологии они имели определённую методологическую заданность, однако это не умаляет значимости выработанных в тот период теоретических и методологических подходов, многие из которых сохраняют актуальность для современного научного дискурса.

Значительный вклад в концептуализацию религиозности и разработку многомерной модели её исследования внесли представители западной социологической мысли. Так, американский социолог Г. Ленски в фундаментальной работе «*Религиозный фактор*» (1961) одним из первых предложил перейти от абстрактных рассуждений о религии к построению теоретико-методологической базы для её эмпирического изучения, в частности, анализа религиозных организаций [6, с. 5]. Тем самым он способствовал смещению исследовательского фокуса к проблеме религиозности как социального феномена.

Важным шагом в этом направлении стала концепция «измерений религиозности», предложенная Ч. Глоком и Р. Старком. Исследователи выделили пять ключевых критериев, позволяющих фиксировать уровень и характер религиозной вовлечённости: религиозный опыт, культовая практика, вера, знание и поведенческие проявления религиозности. В дальнейшем данная модель неоднократно уточнялась и расширялась.

Так, Д. М. Угринович подверг критическому анализу предложенные критерии и акцентировал внимание на религиозной мотивации как особом индикаторе, позволяющем выявить степень реального воздействия религиозных представлений на поведение личности. В его исследованиях была разработана система из 49 индикаторов, позволяющих типологизировать индивидов в зависимости от выраженности религиозности и её влияния на различные сферы жизнедеятельности.

Методологические подходы к исследованию религиозности

В современной социологии религии выделяются несколько исследовательских подходов. Наиболее распространённым является многомерный (Ч. Глок, Р. Старк, Д. Фолкнер, Г.де Йонг, Г. Олпорт, Д.М. Угринович, А.А. Лебедев, И.М. Богдановская и др.), а также одномерный (Н.С. Бабич, В. И. Хоменко, К.В. Маркин и др.) и интегративный (С.Д. Лебедев, Е.В. Дубограй). Следует отметить, что исследования казахстанских учёных, посвящённые вопросам религии и религиозности молодёжи, в большинстве случаев имплицитно тяготеют к многомерному и интегративному подходам (А.Р. Масалимова, Е.Е. Бурова, М.Н. Джумагельдинов, Р.Т. Алимбаева, Р.Ш. Сабирова и др.).

На основе вышеуказанных подходов в исследованиях религиозности можно выделить две методологические позиции, которые в систематизированной форме представлены в работах Е.В. Дубограй. Первая из них связана с объективным, структурно-функциональным подходом (Д.Е. Фурман, С.Б. Филатов, Р.Н. Лункин, Л.М. Воронцова, Н.А. Митрохин). Согласно данному подходу, религиозность индивида признаётся при наличии двух условий. Во-первых, если вера находит выражение в регулярном участии в культовых практиках «когда вера приводит к регулярному посещению церкви, причащению, соблюдению постов и т. д...» [3, с. 56]. Во-вторых, религиозность подтверждается тогда, когда поведение индивида строго соответствует каноническим предписаниям и образу жизни, предписанному конкретной конфессией, то есть наблюдается совпадение религиозного сознания и религиозного поведения.

В отношении религиозной идентификации представители данного подхода трактуют её преимущественно как проявление «культурной религиозности», выражающей скорее мировоззренческую или идеологическую позицию, нежели собственно религиозную. Иными словами, идентифицируя себя как религиозного, «человек может не разделять вероучения, не участвовать в обрядах и не входить в религиозную общину» [7, с. 36]. Согласно данной позиции, даже регулярное посещение богослужений не является достаточным основанием для признания индивида религиозным, если он не проявляет интереса к постижению их глубинного смысла.

В начале XXI века российский исследователь Ю. Ю. Синелина, обобщив существующие в социологии религии исследования, предложила систематизацию методологических подходов к измерению религиозности. В качестве ключевых критериев ею были выделены: самоидентификация, религиозное сознание (вера), религиозное поведение, взаимосвязь религиозного сознания и поведения, а также экспертные оценки. Ранее Ю.Ю. Синелиной была разработана оригинальная методика анализа религиозного поведения респондентов, идентифицирующих себя с православной традицией, через так называемый «индекс воцерковлённости» (В-индекс), где «основу его составили такие показатели, как частота посещения храмов, регулярность исповеди и причащения, знание и совершение церковных молитв, регулярность чтения Евангелия...» [8]. В дальнейшем Ю. Ю. Синелина успешно адаптировала В-индекс для изучения религиозности мусульман [9].

Вторая позиция, обозначаемая Дубограем Е.В., представляет собой субъективный подход к исследованию религиозности (Чеснокова В.Ф., Синелина Ю.Ю., Пейкова З.И. и др.), который акцентирует внимание на самоидентификации как центральном маркере религиозного сознания. В рамках данной позиции ключевым индикатором выступает религиозная направленность личности, позволяющая классифицировать типы религиозности (например, православный – неправославный, мусульманин – немусульманин). Традиционные показатели религиозности: знание догматических основ веры и религиозное поведение рассматриваются не как первичные критерии принадлежности, а как проявления глубины и формы верования, отражающие степень вовлеченности индивида в религиозные практики (воцерковленность) [10].

Подход, ориентированный на самоидентификацию, расширяет исследовательское поле и актуализирует такие элементы, как конфессиональная принадлежность, вера в Бога и участие в культовых практиках: чтение молитв, посещение храмов или мечетей, обращение к священным текстам (Библия,

Коран, Евангелие) и иные ритуальные действия. Одновременно возникает методологическое противоречие, отмеченное в социологии религии: отсутствует консенсус, следует ли при классификации верующих опираться на субъективное самоопределение или на объективные проявления религиозной активности, фиксирующие отношение индивида к вере и интенсивность практики.

В поисках универсального основания для конфессионального деления выработались два подхода: первый – субъективный, когда респондент самостоятельно определяет свою религиозную идентичность; второй – объективный, когда исследователь фиксирует участие индивида в религиозных практиках. Такое противоречие подчеркивает необходимость интегративного анализа, позволяющего соединять феноменологический опыт субъекта с эмпирически наблюдаемыми проявлениями религиозности.

Следовательно, исследование религиозности, в частности религиозного сознания и религиозной грамотности молодежи, демонстрирует потребность в формулировании комплексных индикаторов. Критически важно, чтобы субъективная самоидентификация респондента подтверждалась объективными данными, что обеспечивает методологическую обоснованность и уменьшает риск редукционистской интерпретации. Таким образом, современная философско-социологическая перспектива религиоведения настаивает на необходимости синтеза субъективных и объективных измерений религиозности как условия надежного научного анализа религиозных феноменов.

Эмпирические данные индикаторов религиозности

На основании анализа различных методологических подходов и концепций, а также точек зрения относительно критериев религиозности, исследовательская группа выделила ряд ключевых индикаторов религиозности сознания и религиозной грамотности молодежи. В первую очередь, это самоидентификация респондента, которая отражает субъективное отношение индивида к религии и служит основанием для классификации по типу религиозности: верующий (глубоко верующий), колеблющийся, неверующий, атеист. Кроме того, по данному критерию определяется конфессиональная принадлежность респондента (христианин: православный, католик, баптист и др.; мусульманин; иудаист; индуист и др.).

В ходе социологического исследования, проведенного в городах Алматы и Астана, респондентам был задан вопрос: «Каково ваше отношение к религии?». Результаты показали, что значительное большинство молодежи идентифицирует себя как верующих (60,2% в Алматы и более 70% в Астане). Однако респонденты, регулярно посещающие мечеть или церковь, соблюдающие религиозные обряды и запреты, составили лишь 15,6% в Алматы и 19,5% в Астане. При этом верующие, практически не участвующие в религиозной жизни и ограничивающиеся праздниками и отдельными обрядами, составили 43,6% в Алматы и 52,4% в Астане. Неверующие респонденты, которые, тем не менее, участвуют в некоторых обрядах и праздниках по культурной традиции, составили 13,5% в Алматы и 12,2% в Астане.

Таким образом, данные свидетельствуют о существенном расхождении между высокой степенью самоидентификации молодежи как верующих и фактическим участием в религиозной практике: лишь около пятой части респондентов активно вовлечены в религиозную жизнь. Основная же часть молодежи принимает участие в обрядах и праздниках преимущественно по

культурным традициям, сохраняя уважительное, но формальное отношение к религии. Это подтверждает социологическую гипотезу о том, что религиозность в данном контексте выполняет прежде всего социально-культурную функцию, отражая этнокультурную идентичность и традиции общества.

Для выявления конфессиональной идентификации респондентам был задан вопрос: «К какому вероисповеданию вы себя относите?». Результаты показали, что большинство молодежи относится к исламу (59,4% в Алматы, 68,1% в Астане), тогда как православие представлено 9 – 9,8%, другие конфессии (католицизм: 0,5 – 4,9%; протестантизм: 0,2 – 5,5%) и новые религиозные движения (Алматы – 1,1%, Астана – 2,2%) имеют менее значительное присутствие. Доля атеистов составила 6,2% в Алматы и 12,2% в Астане.

Таким образом, преобладание конфессиональной идентификации с исламом отражает глубокую историческую связь религии и этнической идентичности коренного населения Казахстана, включая молодежь. Сохраняющееся присутствие православия указывает на историко-демографические особенности страны, тогда как другие конфессии представлены главным образом этническими меньшинствами. Эти данные подтверждают важность учета историко-культурного контекста при изучении религиозности и религиозного сознания молодежи, подчеркивая необходимость интегративного подхода, сочетающего субъективные самооценки и объективные показатели религиозной практики.

Следующим ключевым индикатором религиозности сознания выступает вера, включающая религиозные идеи, представления, догматы и убеждение в существовании сверхъестественного. В зависимости от целей исследования могут выделяться дополнительные признаки, характерные для конкретной религиозной конфессии, например, вера в ангелов, конец света, существование рая и ада и т. д.

Для выявления уровня веры респондентам был задан вопрос: «Как Вы считаете, что в религии является главным?». Результаты исследования показывают, что в сознании молодежи религия в первую очередь воспринимается как источник духовности и нравственных ориентиров: в Алматы 34,6%, а в Астане 33,2% респондентов считают основой религии «моральные заповеди». «Священные книги» выбрали 21,2% (Алматы) и 23,3% (Астана), «подлинную духовность» – 14,3% и 11,5% соответственно, «верность традициям» – 10,3% и 10,8%. Более личностные ценности, такие как «личное спасение» (7,0-7,3%) и «воссоединение с Богом» (4,8-6,3%), имели сравнительно низкие показатели. Таким образом, молодые респонденты склонны воспринимать религию через призму моральных ориентиров и духовных ценностей, а не ритуальной практики.

Важным компонентом религиозного сознания является религиозный мотив. Как отмечает Мидова З. М., ссылаясь на работы Мchedлова М. П. и др., религиозный мотив понимается как «внутренний стимул действия, выражением которого может выступать религиозная потребность, вера, идея, чувство и т. п.» [11, с. 33]. Религиозный мотив представляет собой значимый показатель религиозного сознания, поскольку в нём проявляется личностный смысл действия субъекта, направленный на достижение целей, обусловленных религиозными принципами конкретной веры.

В рамках исследования респондентам был задан вопрос: «Как вы пришли к своей вере?». В обоих городах (Алматы и Астана) более 60% респондентов связывают выбор веры с религией семьи, предков или народа. Осознанный личный духовный поиск составляет значительно меньшую долю – 11,4% в Алматы и 13,9% в Астане. Влияние духовенства или ближайшего окружения

оказалось минимальным (Алматы – 5,3-1,9%, Астана – 6,5-2,2%). Схожая доля респондентов либо не интересуется религией (около 13%), либо затруднилась с ответом. Тех, кто рассматривает веру как личную духовную победу, крайне мало – около 1% и менее. Таким образом, основанием формирования религиозной принадлежности в рассматриваемой выборке выступает семейно-культурная традиция, а религиозные мотивы преимущественно определяются традиционными факторами, а не личным духовным выбором.

Религиозный мотив занимает ключевое место в системе мотивации поведения, поскольку он определяет внутренние стимулы действий индивида, направленные на реализацию религиозных принципов. Под религиозным поведением понимается совокупность действий и поступков, совершаемых человеком или группой людей под влиянием религиозных мотивов и соответствующих религиозным нормам. Характер религиозного поведения существенно зависит от конфессиональной принадлежности индивида и типа религиозной организации, к которой он относится – будь то традиционная церковь или мечеть, секта или новое религиозное движение (НРД).

Религиозное поведение подразделяется на культовое и внекультовое. Критериями культового поведения являются: участие в богослужениях и религиозных праздниках, чтение молитв, выполнение обрядов и культовых действий. Внекультовое поведение включает такие проявления, как «сочинение религиозных произведений, преподавание богословских дисциплин, религиозное воспитание в семье, пропаганда религии среди коллег, знакомых, участие в деятельности церковных советов, соборов и т. д.» [11, с. 33]. Внекультовые действия чаще выступают явными индикаторами религиозности субъекта.

Однако ситуация с культовыми действиями более сложна. Не всякое участие в богослужениях, религиозных мероприятиях обязательно отражает религиозное поведение, и не все культовые действия служат показателем глубины веры. Например, посещение храма или мечети, участие в венчании, похоронах или других ритуалах может быть мотивировано эстетическими, социальными или культурными факторами, такими как влияние общественного мнения, уважение к традиции или статусные потребности. Следовательно, одних наблюдаемых культовых действий недостаточно для достоверного определения субъективной религиозности индивида [11, с. 34].

Для выявления религиозного поведения респондентам был задан вопрос: «Как часто вы посещаете мечеть/церковь/молельные дома?». Согласно результатам, около половины опрошенных в Алматы (52,3%) и Астане (47,6%) посещают религиозные учреждения эпизодически – раз в полгода или по религиозным праздникам или значимым жизненным событиям (венчание, рождение ребёнка и др.). Лишь треть респондентов посещают места богослужений более регулярно - от нескольких раз в неделю до одного раза в месяц. Каждый десятый респондент заявил, что «никогда не посещал» религиозные учреждения.

Таким образом, религиозное поведение молодежи в исследуемых городах носит преимущественно обрядово-традиционный и нерегулярный характер. Мечети, церкви и молельные дома воспринимаются скорее, как пространства ритуального участия в ключевых жизненных событиях, чем как центры регулярной духовной практики или институциональной принадлежности. Это указывает на социально-культурную роль религии: практическая религиозность формируется под влиянием традиций и культурных норм, а не личной духовной мотивации.

Определение подлинных границ между искренне верующими и формально примыкающими к религиозному сообществу представляет собой одну из фундаментальных трудностей религиозноведческого анализа. В этом контексте сама дихотомия «верующий – неверующий» методологически условна и размыта множеством промежуточных форм: от колеблющихся и ситуативно практикующих до тех, кто сохраняет лишь культурно-идентификационные элементы религиозности.

Именно поэтому в научном дискурсе получила распространение идея шкалы религиозности, основанной на таких параметрах, как глубина и интенсивность веры, степень религиозной мотивации, регулярность религиозных практик и характер включённости индивида в религиозное сообщество. С помощью этих показателей становится возможным конструирование типологии религиозности. Под типами религиозности подразумевают «понятия, которые отражают определенный её характер, общий для некоторого числа людей, и на этой основе выделяют соответствующие классификационные группы» [12, с. 113].

Классический пример подобной систематизации представлен в работах Д.М. Угриновича, который, опираясь на мировоззренческие критерии, выделил следующие типы: глубоко верующие, верующие, колеблющиеся, индифферентные и атеисты (пассивные и активные) [13, с. 143-144]. Эта типология отражала стремление структурировать религиозное поле на основании внутренней интенсивности веры и степени участия в религиозной жизни. Однако в современном религиозноведении наблюдается тенденция к созданию более сложных и гибких моделей: в зависимости от выбранных параметров формируются различные типологии, учитывающие не только институциональную религиозность, но и индивидуализированные формы веры, связанные с процессами секуляризации и десакрализации [14, с. 78].

Таким образом, современный исследователь сталкивается с необходимостью постоянного пересмотра границ и критериев религиозности, что указывает не только на изменчивость самой религиозной сферы, но и на динамику методологических подходов в религиозноведении.

Следующим значимым индикатором религиозности выступает религиозная грамотность, которая включает не только знание вероучительных основ исповедуемой религии, но и осознанное освоение религиозного опыта в познавательном и мировоззренческом измерении. Под религиозной грамотностью следует понимать не простое накопление фактов о религиозных нормах и обрядах, а процесс формирования культурной и духовной рефлексии, позволяющей соотносить личный опыт с универсальными религиозными ценностями.

Эмпирические данные демонстрируют, что уровень религиозной грамотности среди молодежи Казахстана остается фрагментарным. Так, большинство респондентов - 59,8% в Алматы и 68,5% в Астане - заявили, что обладают лишь «общим представлением» о своей религии, её предписаниях и практиках. Глубокое знание религиозных основ фиксируется лишь у меньшинства: 14,6% в Алматы и 13,2% в Астане. В то же время 12,5% и 6,3% соответственно признали, что «практически ничего не знают» о своей религии, а 13,1% и 12% вовсе отметили отсутствие интереса к данной сфере.

Таким образом, картина религиозной грамотности выявляет глубинный парадокс культурного сознания: при высокой конфессиональной самоидентификации преобладают поверхностные знания, а молодежь, осознанно и рефлексивно вовлечённая в религиозную практику, остаётся в меньшинстве.

Явление отражает напряжение между формальной идентичностью и подлинным усвоением духовных ценностей.

Особое значение в этом контексте приобретает феномен религиозного самообразования. Ответы на вопрос о чтении религиозной литературы показывают низкий уровень обращения молодежи к религиозным первоисточникам. Регулярно читают религиозные тексты лишь 8,1% в Алматы и 6% в Астане. Эпизодически – 32,3% и 41,9% соответственно. Почти половина молодежи полностью игнорирует подобные источники: 40% в Алматы и 43,4% в Астане. Это свидетельствует о снижении значимости религиозного знания как основы формирования духовных и мировоззренческих ориентиров.

В философско-социологическом измерении религиозность молодежи Казахстана проявляется преимущественно как социокультурное явление. Ислам воспринимается скорее, как культурный код, нежели как глубинная религиозная практика. Молодежь сохраняет формальную идентификацию с религией, но её внутренняя структура во многом определяется историко-культурным наследием, а не системой религиозного образования. Таким образом, религиозная грамотность как индикатор демонстрирует амбивалентность современной религиозности: с одной стороны, наличие устойчивой самоидентификации, с другой, дефицит глубокого религиозного опыта и знаний, что формирует особый тип религиозности, характерный для постсекулярных обществ и выражающийся в соединении этнокультурной принадлежности и минимальной религиозной практики.

Заключение

Религия предстает как сложная и многомерная форма мировоззрения, вбирающая в себя духовное, культурное и социальное измерения человеческого бытия. Ее исследование осуществляется в разных дисциплинарных горизонтах философии религии, религиоведении, социологии, психологии, истории религии, каждая из которых акцентирует собственный аспект феномена, при этом не исчерпывая его целостности.

Ключевая трудность анализа заключается в неоднозначности самой категории «религиозность». Понимание религиозного сознания, религиозного поведения и уровня религиозной грамотности неизбежно порождает гносеологические и методологические вопросы: кто может быть признан верующим? Возможно ли выделить универсальные критерии, позволяющие различить верующего, неверующего, сомневающегося или же пребывающего в состоянии «частичной» религиозности?

Как показывает современное состояние научного дискурса, попытки ответить на эти вопросы породили широкий спектр методологических стратегий и моделей. Однако консенсус по поводу базовых индикаторов религиозности до сих пор отсутствует: сохраняется разнородность в определении религиозной идентичности, типологий (верующий, неверующий, атеист, агностик, воцерковленный, «слабо религиозный» и др.), а также таких категорий, как «религиозное сознание», «религиозное поведение» и «религиозная грамотность». Это свидетельствует, с одной стороны, о сложности объекта исследования, с другой – о необходимости междисциплинарного и компаративного подхода.

Таким образом, обобщение современных теоретико-методологических разработок и эмпирических исследований показывает, что религиозность -

многомерный феномен, требующий выделения комплекса индикаторов. В философско-социологическом дискурсе их целесообразно рассматривать как элементы единой модели, отражающей взаимосвязь субъективного и объективного измерений религиозной жизни. Ключевые индикаторы включают самоидентификацию, религиозную веру, религиозные мотивы, религиозное поведение, тип религиозного мировоззрения, религиозную грамотность.

В современном Казахстане, где религия вновь занимает значимое место в духовной и социальной сферах, исследование индикаторов религиозного сознания и религиозной грамотности приобретает особую актуальность. Особенно это важно для молодежи, для которой религия может становиться как ресурсом идентичности и социальной интеграции, так и фактором амбивалентных ценностных ориентаций, поскольку в её основе сосуществуют противоположные потенциалы – стремление к духовной интеграции и солидарности, с одной стороны, и возможность радикализации и ценностного раскола, с другой. Именно поэтому развитие концептуального аппарата и методологического инструментария в этой области является необходимым условием для понимания модернизации сознания и прогнозирования динамики казахстанского общества.

Список литературы

1 Каргина И. Г. Ключевые тренды в изучении современных проявлений религиозности // Социологические исследования. – 2013. – № 6. – С. 108-115.

2 Буданов М. А., Полунов А.Ю. Современная религиозная ситуация в России: вызовы и возможности. Государственное управление. Электронный вестник. – 2025. – № 108. [Электронный ресурс] URL <https://doi.org/10.55959/MSU2070-1381-108-2025-80-89>

3 Дубограй Е. В. О социологическом измерении религиозности человека в конкретном медико-социологическом исследований // Сеченовский вестник. – 2012. – № 2 (8). – С. 54-59.

4 Шувалов А. П., Тишкин Д. Н. Актуальные вопросы применения метода индикаторов в оперативно-розыском прогнозировании в сфере противодействия религиозному экстремизму. – Юрист-Правовед, 2019. – № 1 (88). – С. 167-174.

5 Анурин В. Ф. Религия как фактор социальной интеграции // Социологические исследования. – 2013. – № 1. – С. 135-146.

6 Грусман Я. В. Новые религиозные движения как социокультурный феномен современного российского мегаполиса: автореф. дисс. на соис.уч. ст-ни канд. соц. наук. – Санкт-Петербург, 2007. – 20 с.

7 Филатов С. Б., Лункин Р. Н. Статистика российской религиозности: магия цифр и неоднозначная реальность // Социологические исследования. – М., 2005. – № 6. – С. 35-45.

8 Чеснокова В. Ф. Тесным путем: процесс воцерковления населения России в конце XX века – М.: Академический проект, 2005. – 304 с. [Электронный ресурс] URL https://krotov.info/history/20/1990/chesnokova_02.htm

9 Синелина Ю. Ю. Православные и мусульмане: сравнительный анализ религиозного поведения и ценностных ориентаций // Социологические исследования. – 2009. – № 4. – С. 89-95.

10 Чеснокова В. Ф. Воцерковленность: феномен и способы его изучения // Десять лет социологических наблюдений. – М.: Издательство Фонда «Общественное мнение», 2003. – С. 112–145.

11 Мидова З.М. Формирование понятийно-категориального аппарата социологической концепции религиозности молодежи // Современные тенденции

развития мировой социологии: материалы международной научно-практической конференции 5-6 ноября 2010 года. – Пенза – Ереван – Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – С. 31-36.

12 Мchedlov M. P. Современный верующий // Свободная мысль. – 1996. – № 8. – с.113

13 Угринович Д. М. Введение в религиоведение. 2-е изд., доп. – М.: «Мысль», 1985. – 270 с.

14 Бреская О. Ю. Изучение религиозности: к необходимости интегрального подхода // Социологические исследования. – 2019. – 76-87.

Transliteration

1 Kargina I. G. Kljuchevye trendy v izuchenii sovremennyh pojavlenij religioznosti [Key trends in the study of contemporary manifestations of religiosity] // Sociologicheskie issledovanija. – 2013. – № 6. – S. 108-115.

2 Budanov M. A., Polunov A.Ju. Sovremennaja religioznaja situacija v Rossii: vyzovy i vozmozhnosti [The modern religious situation in Russia: challenges and opportunities]. Gosudarstvennoe upravlenie. Jelektronnyj vestnik. – 2025. – № 108. [Jelektronnyj resurs] URL <https://doi.org/10.55959/MSU2070-1381-108-2025-80-89>

3 Dubograj E. V. O sociologicheskom izmerenii religioznosti cheloveka v konkretnom mediko-sociologicheskom issledovanij [On the sociological dimension of human religiosity in a specific medical-sociological study] // Sechenovskij vestnik. – 2012. – № 2 (8). – S. 54-59.

4 Shuvalov A. P., Tishkin D. N. Aktual'nye voprosy primeneniya metoda indikatorov v operativno-rozysknom prognozirovanii v sfere protivodejstviya religioznomu jekstremizmu [Current issues of application of the indicator method in operational-search forecasting in the field of counteracting religious extremism]. – Jurist-Pravoved, 2019. – № 1 (88). – S. 167-174.

5 Anurin V. F. Religija kak faktor social'noj integracii [Religion as a factor in social integration] // Sociologicheskie issledovanija. – 2013. – № 1. – S. 135-146.

6 Grusman Ja. V. Novye religioznye dvizenija kak sociokul'turnyj fenomen sovremennogo rossijskogo megapolisa [New religious movements as a socio-cultural phenomenon of the modern Russian metropolis]: avtoref. diss. na sois.uch. st-ni kand. soc. nauk. – Sankt-Peterburg, 2007. – 20 s.

7 Filatov S. B., Lunkin R. N. Statistika rossijskoj religioznosti: magija cifr i neodnoznachnaja real'nost' [Statistics of Russian religiosity: the magic of numbers and ambiguous reality] // Sociologicheskie issledovanija. – M., 2005. – № 6. – S. 35-45.

8 Chesnokova V. F. Tesnym putem: process vocerkvlenija naselenija Rossii v konce XX veka [The Narrow Path: The Process of Churching the Population of Russia at the End of the Twentieth Century] – M.: Akademicheskij proekt, 2005. – 304 s. [Jelektronnyj resurs] URL https://krotov.info/history/20/1990/chesnokova_02.htm

9 Sinelina Ju. Ju. Pravoslavnye i musul'mane: sravnitel'nyj analiz religioznogo povedeniya i cennostnyh orientacij [Orthodox and Muslims: A Comparative Analysis of Religious Behavior and Value Orientations] // Sociologicheskie issledovanija. – 2009. – № 4. – S. 89-95.

10 Chesnokova V. F. Vocerkovlennost': fenomen i sposoby ego izuchenija [Churching: a phenomenon and methods of studying it// Ten years of sociological observations] // Desjat' let sociologicheskikh nabljudenij. – M.: Izdatel'stvo Fonda «Obshhestvennoe mnenie», 2003. – S. 112–145.

11 Midova Z. M. Formirovanie ponjatijno-kategorial'nogo apparata sociologicheskoi koncepcii religioznosti molodezhi [Formation of conceptual and categorical apparatus of the sociological concept of religiosity of youth] // Sovremennye tendencii razvitija mirovoj sociologii: materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoi konferencii 5-6 nojabrja 2010 goda. – Penza – Erevan – Praha: OOO Nauchno-izdatel'skij centr «Sociosfera», 2010. – S. 31-36.

12 Mchedlov M. P. Sovremenniy verujushhij [Modern Believer] // Svobodnaja mysl'. – 1996. – № 8. – S.113

13 Ugrinovich D. M. Vvedenie v religiovedenie [Introduction to Religious Studies]. 2-e izd., dop. – M.: «Mysl'», 1985. – 270 s.

14 Breskaja O. Ju. Izuchenie religioznosti: k neobходимosti integral'nogo podhoda [Studying Religiosity: Towards an Integral Approach] // Sociologicheskie issledovanija. – 2019. – 76-87.

Кожамжарова М.Ж., Аубакирова С.С., Салимова Р.С., Мажитова А.Ә.

Сана діндарлығы мен діни сауаттылықтың көрсеткіштері: теориялық-әдістемелік талдау және эмпирикалық зерттеулер

Аңдатпа. ХХІ ғасырдың басы мемлекеттердің өзара тәуелділігін арттырған және сонымен бірге әлемдік тәртіптің осалдығын әшкерелеген жаһандану үдерістерінің серпінімен ерекшеленеді. Саяси және экономикалық тепе-теңдікті бұзу, санкциялық шектеулер мен халықаралық қатынастардың өзгеруі шиеленістің жаңа бағыттарын ашты. Осының аясында діни фактор жаһандық әлеуметтік-мәдени динамиканың негізгі элементіне айналуға: оның ықпалы дәстүрлі институттар мен рухани тәжірибелер арқылы да, заңдастырудың балама көздері рөлін талап ететін радикалды және экстремистік ағымдардың белсендіруі арқылы да көрінеді. Бұл үдерістер дәстүрлі құндылық бағдарлардың эрозиясымен және әлеуметтік нормалардың өзгеруімен қатар жүреді. Осы тұрғыда этноконфессионалдық ізденіс күшейіп, дінге мағына қалыптастырушы және сәйкестендіру тәжірибесінің жүйесі ретінде қызығушылық артып келеді. Жастардың діни санасы мен діни сауаттылығы феноменіне көңіл бөлу ерекше мәнге ие болуда, өйткені қоғамның діни-идеологиялық ахуалын анықтайтын осы топ.

Мақаланың мақсаты болып табылатын діндарлық деңгейінің, діни сананың тереңдігінің және діни сауаттылық дәрежесінің көрсеткіштерін анықтау жеке тұлғаның идеологиялық көзқарастары мен құндылықты-мағыналық құрылымдарының интегративті элементі ретіндегі діндарлықты талдаусыз мүмкін емес. Бұл мақсатты жүзеге асыру «діндарлық» ұғымының концептуализациясы мен типологиясын, діни сана мен діни сауаттылықтың деңгейі мен тереңдігін бағалау критерийлерінің генезисін талап етті. Зерттеуде қолданыстағы теориялық және әдістемелік тәсілдер жүйеленеді, құбылыстың күрделі сипатына байланысты әдістемелік қиындықтар анықталады. Талдау нәтижелері ізденетін көрсеткіштерді анықтауда біртұтас зерттеу ұстанымының жоқтығын көрсетті. Алматы мен Астанада жинақталған теориялық әзірлемелер мен әлеуметтік деректердің синтезіне сүйене отырып, авторлар діни сана мен сауаттылық көрсеткіштерінің жиынтығын ұсынды, оның ішінде діни өзін-өзі анықтау, діни сенім, діни мотивация, діни мінез-құлық және діндарлық типологиясы.

Түйін сөздер: діндарлық, діни сауаттылық, діндарлық көрсеткіштер, діни сәйкестендіру, сенім, діни мінез-құлық, діндарлық түрлері.

Kozhamzharova M., Aubakirova S., Salimova R., Mazhitova A.

Indicators of religious consciousness and religious literacy: theoretical and methodological analysis and empirical research

Abstract. The beginning of the 21st century is marked by the dynamics of globalization processes, which have increased the interdependence of states and at the same time exposed the vulnerability of the world order. The disruption of the political and economic balance, sanctions restrictions and the transformation of international relations have revealed new lines of tension. Against this background, the religious factor becomes a key element of global socio-

cultural dynamics: its influence is manifested both through traditional institutions and spiritual practices, and through the activation of radical and extremist movements claiming the role of alternative sources of legitimation. These processes are accompanied by the erosion of value orientations and the transformation of social norms. In this context, the ethno-confessional search is intensifying, and interest in religion as a system of meaning-forming and identification practices is growing. Attention to the phenomenon of religious consciousness and religious literacy of young people is becoming especially significant, since it is this group that determines the religious and ideological climate of society.

The definition of indicators of the level of religiosity, depth of religious consciousness and degree of religious literacy, which are the purpose of the article, is impossible without the analysis of religiosity as an integrative element of ideological attitudes and value-semantic structures of the individual. The implementation of this goal required the conceptualization and typology of the concept of “religiosity”, the genesis of criteria for assessing the level and depth of religious consciousness and religious literacy. The study systematizes existing theoretical and methodological approaches, identifies methodological difficulties due to the complex nature of the phenomenon. The results of the analysis showed the absence of a unified research position in determining the sought-after indicators. Based on the synthesis of theoretical developments and sociological data collected in Almaty and Astana, the authors proposed a set of indicators of religious consciousness and literacy, including religious self-identification, religious faith, religious motivation, religious behavior and a typology of religiosity.

Keywords: religiosity, religious literacy, indicators of religiosity, religious identification, faith, religious behavior, types of religiosity.

Келін түсімі: 19.08.2025

Қабылданды: 12.11.2025

КЛАССИФИКАЦИЯ И ТОЛКОВАНИЕ ЭТИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ ВО ВЗГЛЯДАХ ИМАМА АЛИ

Очилов С.С.*

Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека (Ташкент, Узбекистан)
sarvarocilov45@gmail.com

Ochilov S.*

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan (Tashkent, Uzbekistan)
sarvarocilov45@gmail.com

Аннотация. Статья посвящена классификации и толкованию этических понятий во взглядах Имама Али. Цель данной статьи – рассмотрение и толкование основных аспектов этических понятий во взглядах Имама Али. В ней впервые приводятся в системной последовательности мнения о желаниях, душе, восприятии нравов, манер, о воспитании детей и воспитании души, хороших нравах. Анализируются главные идеи мыслителя. Имам Али объяснил нравственность человека в зависимости от его желания. Он считал, что повиновение желаниям не приведет к добру, поэтому он не одобрял желания. Он говорил о защите желания от злодеяния и считал, что побуждением к этому является совершение добрых дел. Имам Али высказал мнение о богатстве и бедности, то есть о добродетелях и пороках в душах, и удовлетворенности душ. Приводятся взгляды Имама Али о том, что восприятие нравов, манер зависит от природы человека. Это объясняется тем, если природа человека склонна к добру, в нем сформируются хорошие нравы, а если природа человека склонна к злу, в ней укореняются плохие нравы. Он особо подчеркнул роль воспитания в нравственном развитии человека. Он призывал родителей воспитывать детей с раннего возраста и считал, что лучшим методом воспитания души является благочестие. Имам Али назвал непорочные, то есть хорошие нравы, похвальными поступками и приводит их один за другим.

Ключевые слова: Имам Али, желание, душа, природа человека, этикет, воспитание, хорошие нравы, склонность к добру, благочестие.

Введение

Этические вопросы интересовали мыслителей с древних времен. Они высказывали идеи об этических нормах, добродетелях и пороках. В своем труде «Большая этика» Аристотель одним из первых привел взгляды философов по поводу добродетели и систематизировал их. Отсюда мы узнаем, что у них были разные мнения о добродетелях. Например, Пифагор возводил добродетели к числам, Сократ же приравнял добродетели к знаниям. После них Платон связал добродетель со своим учением о высшем благе. Аристотель, говоря, что идеи этих философов неверны, назвал добродетели благами [1, с.296–297].

Если говорить об этических понятиях в творчестве Имама Али ибн Абу Талиба, жившего в ранний исламский период, то в его сборнике стихотворений есть также стихи на данную тему. Прежде чем обсуждать этические взгляды

* Автор корреспонденции - Очилов С.С., sarvarocilov45@gmail.com

Имама Али, уместно обсудить исламские учения, которые сыграли важную роль в формировании этих взглядов. Имам Али, следуя примеру Пророка Мухаммеда (мир ему), стал человеком доброго нрава. В Священном Коране имеются свидетельства того, что Мухаммед, да благословит его Аллах и приветствует, был человеком высоких моральных принципов и образцом подражания для верующих. В 4-м аяте суры «Аль-Калам» Всевышний Аллах говорит Мухаммеду, мир ему и благословение: «Воистину, твой нрав превосходит» [2, с.619].

В 21-м аяте суры «Аль-Ахзаб» говорится: «В Посланнике Аллаха был прекрасный пример для вас, для тех, кто надеется на Аллаха и Последний день и премного поминает Аллаха» [2, с.453]. От Мухаммеда (мир ему) переданы следующие хадисы относительно хорошего и прекрасного нрава: «Я пришел как пророк, чтобы усовершенствовать хороший нрав»; «У совершенного верующего хороший нрав. Лучший из вас тот, кто хорошо относится к своей жене» (Имам Тирмизи); «Лучшее, что дано верующему – это хороший нрав»; «Тот, кто радуется своим благим делам и огорчается своими плохими делами, является верующим» (Имам Ахмад и Табарани). Абу Хурайра (да будет доволен им Аллах) сообщил: «Пророк (мир ему и благословение Аллаха) спросил: «Какова причина попадания в Рай?» и ответил: «Это боязнь Аллаха и хороший нрав».

Методы исследования

В статье использованы методы исследования, позволяющие провести всестороннюю классификацию толкования этических понятий и проанализировать их во взглядах Имама Али. Например, это сравнительный анализ для сопоставления взглядов Имама Али и Абу Насра аль-Фараби с целью выявления сходства между взглядами о склонностях людей к добродетелям или порокам от природы. Необходимо отметить, что сравнительный анализ используется не только для выявления сходств, а также различий между идеями. В статье говорится о том, что Имам Али назвал достоинства шестым хорошим нравом и приводятся мнения мыслителей о достоинствах, а так же показано различие между их мнениями. Так, Аристотель объяснил достоинство как чувство собственного достоинства, Томас Гоббс описал достоинство как общественную ценность человека, Жан-Жак Руссо объяснил достоинство в связи со свободой, Иммануил Кант выразил достоинство как уважение. Вместе с этим, в статье использован герменевтический метод для толкования хороших нравов, основываясь на принципе взаимосвязи целого и частей.

Впервые научно обоснованы проявления философской мысли раннего исламского периода на основе личности Имама Али и реалий его времени, раскрыты социально-философские взгляды Али ибн Абу Талиба, его управленческие способности (халифа), ум, мудрость, качества мудрости, а также то, что он был первым и величайшим лидером исламских поэтов.

В ходе анализа взглядов Али ибн Абу Талиба на вопросы бытия и человека нами было показано, что он разделил бытие на божественное и материальное бытие, объяснил бытие в связи с небытием, исследовал человека с антропологической и физиологической точек зрения на основе источников (диван Имама Али, труды Абу Али ибн Сины, Абу Хаида Газзали, Азизиддина Насафи, И.П. Павлова, Уильяма Гарвея);

Впервые были изложены взгляды Имама Али на теорию познания (чувство, разум, наука, опыт) в условиях раннего исламского периода, рассмотрены средства познавательного процесса человека, социальная справедливость, справедливое общество, на основе применения пространства и времени раскрыто, что люди равны друг другу в естественном состоянии, но не равны в социальном состоянии;

Во взглядах Имама Али изначально систематизированы причины взаимосвязи компонентов совершенства, нравственности (интеллект, желание, характер), выражающих и направляющих человеческую природу, а также последствия превосходства желания, научно обосновано влияние гармонии интеллекта и нравственности на совершенство человека.

О склонности желания к злу

Имам Али, черпавший вдохновение из вышеприведенных аятов и хадисов, не только стал человеком доброго нрава, но и выразил этические понятия в своем творчестве. Так, например, в одном из своих стихотворений он пишет:

«Желание знает, что я не одобряю его. Я буду идти по правильному пути, только если не повинуюсь ему» [3, с.265].

Имам Али считал, что человек, если повинуется своим желаниям, приобретает вредные привычки и пороки. Человек, который действует разумно, а не следует собственным желаниям, становится обладателем доброго нрава и добродетели, поэтому, Имам Али не одобряет желания. Повиновение желаниям, по его мнению, не приведет к добру. Человек, который не повинуется своим желаниям будет идти по правильному пути.

Имам Али в другом своем стихотворении пишет следующим образом:

«Защити желания и побуди его к тому, что его украшает. Тогда ты будешь жить благополучно и будут говорить о тебе прекрасные слова» [3, с.199].

Когда Имам Али написал: «Защити желания», он имел в виду защитить его от злодеяния, потому что, желание склонно творить зло. Под украшениями желания подразумеваются добрые дела и добрый нрав. Если защитить желания от зла и поощрять совершать добрые дела, в них возникнет добрый нрав. Если человек не повинуется своим желаниям и воздерживается от злых дел, он будет жить благополучно. Если он совершает добрые дела, которые радуют его душу, о нем будут говорить прекрасные слова.

«Раб – это раб сильным желаниям. Свободный человек иногда сыт, а иногда голоден» [4, с.117].

Имам Али называет человека, который подчиняется своим желаниям, рабом желаний, и, по его мнению, истинный раб – это раб желаний. Так же, как раб подчиняется своему хозяину и беспрекословно выполняет его приказы, раб желаний также подчиняется и удовлетворяет свои сильные желания. Свободный человек, напротив, не подчиняется своим желаниям и довольствуется тем, что имеет, иногда будучи сытым, а иногда голодным.

В новейших исследованиях также уделяется должное внимание, в частности, феномену желания в которых мы усматриваем некоторую общность со взглядами Имама Али. Желание понимается как *фундаментальное условие человеческой субъектности*, «вектор устремлённости к смыслу». Желание не только движет

поступками, но и формирует образ человека — его «онтологическую неполноту», стремление к иному. Желание рассматривается в связи с понятием человечности [5,6,7,8].

«И богатство, и бедность – в душах»

После того, как Имам Али рассказал о желаниях, он высказал мнения о душе. Душа играет важную роль в этике [9]. Аристотель выразил мнение о душе в своем труде «Большая этика»: «После этого обратим внимание на то, что мы живы не чем иным, как душой. Но в душе и добродетель: про одно и то же мы говорим, что это действие души и что это действие ее добродетели. Всякая добродетель, как мы сказали, делает хорошим то, в чем она проявляет себя. Душа совершает, конечно, и многое другое, однако, прежде всего она есть то, благодаря чему мы живем; стало быть, благодаря добродетели души мы сможем жить хорошо» [1, с.303].

Имам Али в одном из своих стихотворений так написал о душе:

«И богатство, и бедность – в душах. Если они удовлетворены, будет малым то, что их удовлетворить.

Утешай душу довольством. В противном случае она потребует от тебя больше, чем ей достаточно» [4, с.54].

В этих строках Имам Али говорил о богатстве и бедности в душах. Богатство в душах – добродетели, а бедность в них – пороки. Потому что если в душах есть добродетели, то такие души считаются богатыми, а если в душах есть пороки, то такие души считаются бедными. Теперь души не должны быть жадными, но довольствоваться тем, что имеют. Тогда они будут довольствоваться малым. Но поскольку души склонны к жадности, их следует утешать удовлетворением. Другими словами, их нужно воспитывать так, чтобы они были довольны. Если этого не сделать, ими овладеет жадность и будет требовать от людей больше, чем им достаточно.

Имам Али продолжает свои размышления о душе и пишет следующее:

«Душа беспокоится, что будет бедна. Лучше бедность, чем богатство, которое развратит её.

Богатство души – это необходимое для жизни пропитание, и если она отказывается, то всего, что есть на земле ей не хватит» [3, с.264].

В этих строках выражено мнение о свойстве души – беспокойство о бедности. Душа предпочитает богатство бедности, потому что душа желает блаженства и благополучной жизни. Вот почему она беспокоится о бедности. Это беспокойство побуждает душу накапливать богатство. Человек, который слушает свою душу, совершает греховные поступки и сбивается с пути в погоне за богатством. Вот почему Имам Али предпочитает бедность богатству, которое развращает душу. По словам Имама Али, необходимое для жизни пропитание – это богатство души. Потому что, когда душа богата, она довольствуется необходимым для жизни пропитанием. Если душа не удовлетворена необходимым для жизни пропитанием и желают большего, то, как сказал Имам Али, всего, что есть на земле ей не хватит.

Восприятие нравов зависит от природы человека

Рассказав о желании и душе, Имам Али выразил мнение о нравах. Он считал, что восприятие нравов, манер зависит от природы человека. Доказательством этого является следующая строка стихотворения Имама Али:

«Восприятие нравов, манер непрестанно возвращается к природе» [3, с.168].

В вышеизложенном под природой понимается человеческая природа. Люди по природе склонны к добру или злу. Поэтому, хорош человек или плох, зависит от его природы. Если природа человека склонна к добру, в нем сформируются хорошие нравы, и он будет совершать добрые, благотворительные дела. Если природа человека склонна ко злу, в ней укореняются плохие нравы, и он будет совершать злые и греховные поступки [10]. Хотя человек по своей природе склонен к добру или злу, он не рождается с хорошим или плохим характером. В результате совершения хороших или плохих поступков, к которым человек склонен на протяжении всей своей жизни, он привыкает к этим поступкам. Эти привычки превращаются в добродетели и пороки.

Аналогичные взгляды высказал Абу Наср аль-Фараби: «Человек не может быть наделенным с самого начала от природы добродетелью или пороком, так же, как он не может быть прирожденным ткачом или писцом. Но он может от природы быть предрасположен к состояниям, [связанным с] добродетелью или пороком, так что ему легче совершать действия, [вытекающие из] данного [состояния], чем какие-либо другие. Точно так же он может иметь природное предрасположение к действиям, [сопряженным] с писанием или другим каким-либо искусством, и эти действия ему выполнить легче, чем какие-либо другие. Таким образом, он с самого начала направляется к действию, которое легче для него от природы, если какое-то побуждение извне не направит его к противоположному. Это природное предрасположение не считается добродетелью, так же как природное предрасположение к ткацкой деятельности не считается ткачеством. Но, когда природное предрасположение направлено на действия добродетельные и эти действия, повторяясь, упрочиваются и закрепляются привычкой до такой степени, что в душе появляется состояние, служащее источником этих самых действий, это состояние, закрепленное привычкой, считают добродетелью» [11, с.180–181].

Роль воспитания в нравственном развитии человека

Имам Али не отрицает роль воспитания в нравственном развитии человека. Несомненно, он хорошо понимал, что даже если человеческая природа склонна к злу, ее можно направить к добру посредством воспитания, и что человек, от природы склонный к добру, может обратиться ко злу, если он не воспитан [12,13,14]. Вот почему Имам Али также уделял внимание воспитанию. Он считал, что детей следует воспитывать с раннего возраста. Он призывал родителей учить детей этикету с детства, чтобы они были довольны ими в старости. Он сравнил этикет, который развивается в расцвете молодости с резной надписью на камне. По его мнению, этикет – это сокровище, которое увеличивается, и не следует опасаться за него перед превратностями судьбы:

«Побуди своих сыновей к этикету в детстве, чтобы ты был довольным ими в старости.

Действительно, этикет, который ты охватываешь в расцвете молодости подобно резной надписи на камне.

Это сокровище, которое увеличивает свои запасы. И не следует опасаться за него перед превращениями судьбы» [3, с.125].

Имам Али считал, что лучшим методом воспитания души является благочестие, потому что благочестие, страх перед Творцом удерживают душу от зла. Человек, который по-настоящему чувствует истину смерти, неизбежность расплаты, наказания, становится благочестивым, способным контролировать свои желания и удерживать их от совершения греховных поступков. Имам Али считал, что, благочестие является эффективным методом воспитания души:

«Я воспитал свою душу и не нашел для нее иного воспитания, кроме благочестия» [4, с.56].

Хорошие нравы как похвальные поступки

Выразив своё мнение о душе, ее воспитании, человеческой природе и воспитании детей, Имам Али говорил о хороших нравах. С точки зрения вышесказанного следующие строки имеют особое значение:

«Похвальные поступки – это непорочные нравы. Религия – первая из них, второе – ум. Знание – третье, кротость – четвертое, щедрость – пятое, шестое – достоинство. Доброта – седьмая, терпение – восьмое, благодарность – девятое и мягкость – остальное» [4, с.52].

Имам Али назвал непорочные, то есть хорошие нравы похвальными поступками, потому что хорошие нравы восхваляются людьми и, особенно, учеными. Имам Али назвал религию первой из непорочных, то есть хороших нравов, достойных похвалы. И это не без причины. Потому что суть религии – верить в Творца, совершать праведные дела и воздерживаться от греховных дел. Основные религии, исповедуемые человечеством, призывают людей к добру и имеют устоявшиеся моральные кодексы. По-настоящему религиозный человек – это тот, кто воплощает в себе высокие моральные принципы. Вот почему Имам Али назвал религию первой из хороших нравов.

Мыслители после Имама Али упоминали религию среди хороших нравов. Например, Абдулла Авлони в своем произведении «Тюркский цветник или мораль» упоминал религию как одну из хороших нравов. Абдулла Авлони говорит: «Религия – это священная вера, которая приближает человека к Богу, и нет ничего более любимого в мире, чем она.

Религия – это прямой путь, проложенный Богом для Своих рабов, по которому раб божий приобретет благополучия в этом мире и в загробной жизни» [15, с.17–18].

Имам Али назвал ум вторым из хороших нравов, потому что нравственность человека измеряется его умом. Мудрый человек стремится иметь хороший нрав. Абдулла Авлони также назвал ум среди хороших нравов: «Фатонат» означает обладать умом. Ум – духовный наставник и единственный руководитель для людей. Душа – труженик, ум – проводник. Человек укрепляет свою религию и веру своим умом и подчиняется постановлениям шариата» [15, с.17].

Третье из хороших нравов – это знание. Знание – великое благо, дарованное человеку Богом. Благодаря знаниям человек различает реальности мира, добро и зло, благодетель и грех, живет достойной жизнью и строит свое будущее на основе своих знаний и опыта. Абдулла Авлони говорит о знании следующее: «Знание – это почесть этого мира и достоинство загробной жизни. Знание – очень высокая и священная добродетель для человека, потому что знание показывает нам нашу состоянию и действия, как зеркало. Оно заостряет наш разум и мысли, словно меч. Человек без знаний подобен дереву без плодов» [15, с.22–23].

По словам Имама Али, четвертым хорошим нравом является кротость. Кроткий, безобидный человек никому не причинит вреда, даже животным. Он считает жестокость грехом против себя, потому что «причинять боль сердцу верующего подобно разрушению Каабы. Веселить душу верующего подобно благоустроиванию Каабы», – говорится в одном из хадисов. Абдулла Авлони также упомянул кротость среди хороших нравов: «Кротость определяется как отсутствие гнева из-за пустяковых дел, наличие львиного сердца и мягкость характера.

Мудрец Сократ сказал: «Тем, кто обращается ко мне с суровостью я противодействую с достоинством и кротостью, потому что кротость уменьшает суровость и злобу. Но мне надоела кротость, которая низводит человека до уровня слабости и унижения» [15, с.25].

Имам Али упомянул щедрость, как пятый из хороших нравов. Щедрый человек всегда пользовался уважением у людей. Неслучайно щедрость Хатама Тая, представителя арабского племени тай, стала легендой. Хусейн Ваиз Кашифи сказал о щедрости следующее: «Щедрость заключается в принесении пользы людям, а благотворительность – в совершении добрых дел. Щедрость – причина для приобретения хорошей репутации. А благотворительность – причина любви в сердце. Нет качества или черты, лучшего для людей, особенно для великих и богатых, чем щедрость.

Необходимо отметить, что если человек не тратит свое богатство на людей, он не сможет достичь величия и счастья» [16, с.195–196].

По словам Имама Али, шестым хорошим нравом является достоинство. Тот факт, что люди являются разумными существами, свидетельствует об их достоинстве над другими существами на Земле. Кроме того, у каждого человека есть достоинство. Это измеряется его местом в обществе, его моралью, его свободой, а также уважением и отношением к нему других людей.

Мыслители высказывали свое мнение о достоинстве до и после Имама Али. В том числе, Аристотель объяснял достоинство как чувство собственного достоинства: «Чувство собственного достоинства (semnotes) – середина между своенравием и подхалимством. Оно проявляется при взаимном общении людей. Своенравный человек таков, что не способен ни общаться, ни разговаривать с кем-либо... А подхалим – это умеющий общаться со всеми, всячески, везде. Ни тот ни другой не достойны похвалы. Похвален тот, у кого есть чувство собственного достоинства; как средний между ними, он общается не с любым без разбора, а с достойными и не сторонится всех, но входит в общение с достойными же» [1, с.322–323].

Английский философ XVII века Томас Гоббс описал достоинство как общественную ценность человека: «та цена, которая дается ему государством,

есть то, что люди обычно называют достоинством. И эта цена выражается в пожаловании военных, судейских, государственных должностей или имен и титулов, введенных как отличительная особенность такой цены» [17, с.67].

Жан-Жак Руссо объяснил достоинство в связи со свободой: «Отказаться от своей свободы – это значит отречься от своего человеческого достоинства, от прав человеческой природы, даже от ее обязанностей... Подобный отказ несовместим с природою человека; лишить человека свободы воли – это значит лишить его действия какой бы то ни было нравственности» [18, с.156].

Иммануил Кант выразил достоинство как уважение: «Уважение, которое я питаю к другим или которое другие могут потребовать от меня (*observantia alliis praestanda*), есть, следовательно, признание достоинства (*dignitas*) в другом человеке, т.е. достоинства, не имеющего ни цены, ни эквивалента, по которому можно выменять объект почитания (*aestimii*)» [19, с.403].

Имам Али определил доброту как седьмой из хороших нравов, который достоин похвалы. Людей всегда поощряли творить добро. В исламском учении люди также призваны творить добро. В 60-м стихе суры «Ар-Рахман» говорится: «Воздают ли за добро иначе, чем добром?» [2, с.584].

Призыв к добру встречается и в хадисах. Согласно преданиям Имама Муслима и Имама Тирмизи, Пророк (мир ему и благословение Аллаха) сказал: «Доброта – это хороший нрав». Вероятно, именно поэтому Имам Али называл доброту одной из хороших нравов.

Мыслители выражали мнения о доброте в своих этических воззрениях. В частности, Аристотель считал, что доброта связана со правосудностью: «Следующее, о чем надо сказать, – это доброта (*epieikeia*) и добро (*to epieikes*), [а именно сказать], как доброта относится к правосудности, а добро – к праву» [20, с.167]. Юсуф Хас Хаджиб в своем произведении «Кутадгу билик» («Благодатное знание») сказал следующее о доброте:

«Теперь и твоя чередa подoспелa –
Будь верен свершениy добрoгo делa...
Двa имени естЬ в нашей речи покуда,
Для славy посмертнoй: добрo и худo.
Дурных порицают, хорошим – хвала,
Какaя из двух тебе учaстЬ мила?

Был добрым – тебя провожают хвалою,
А был ты плохим – породнишьcя с хулою» [21, с.48].

Хусейн Ваиз Кашифи также отметил, что доброта и добрые дела не могут быть забыты: «В этом мире сохраняется память обо всем. В частности, добрые дела не стираются из памяти времени. Прекрасные здания, оставленные древними, и рассказы о них передаются от отца к сыну, от сына к внуку, от внука к правнуку и так далее, из уст в уста, достигая людей более поздних времен» [16, с.191].

Восьмой из хороших нравов, упомянутых Имамoм Али, – это терпение:

«Во времена невзгод облекитесь в одежду терпения. С прекрасным терпением вы достигнете хороших результатов» [3, с.79].

Имам Али призывал людей быть терпеливыми, когда на их долю выпадают трудности, и носить терпение как защиту от этих трудностей. Он сказал, что если человек терпелив перед лицом невзгод, он добьется хороших результатов.

«Кто знает превратности судьбы, терпелив в невзгодах и не высказывает своих жалоб» [4, с.60].

Имам Али писал, что тот, кто знает превратности судьбы, должен быть терпелив в невзгодах и не жаловаться, потому что судьба человека состоит не только из хороших, счастливых моментов, но часто включает в себя и боль, трудности и несчастья. Но судьбу определяет Всемогуший Бог. Мудрый человек, который знает это, терпеливо переносит невзгоды и не жалуется.

По мнению Имама Али, еще одним видом терпения является воздержание от удовольствий:

«Когда оно овладело (моим сердцем), я воздержался от удовольствий. Я заставил свою душу быть терпеливой по отношению к ним, и она продолжала быть терпеливой» [3, с.84].

Именно тогда, когда удовольствия овладевают сердцем, они побуждают человека совершать греховные поступки, поэтому каждый должен заставить свое эго быть терпеливым к удовольствиям. Тогда душа воздерживается от удовольствий и продолжает пребывать в этом состоянии.

Мыслители также высказали много хороших мыслей о терпении. Среди них Хусейн Ваиз Кашифи и Абдулла Авлони. Например, Абдулла Авлони сказал: «Терпение означает терпеливое отношение к бедствиям и несчастьям, которые нас постигают. В каждом деле необходимо действовать терпеливо и хладнокровно. Поскольку все бедствия и несчастья, тяготы и невзгоды, которые обрушиваются на нас, происходят по воле Всевышнего, те, кто проявляет нетерпение по отношению к ним, будут лишены своей награды и заслуг. Терпение – великая добродетель для человека, и Владыка Истины любит терпеливых» [15, с.24].

Имам Али считал благодарность девятой из хороших нравов:

«Будь благодарен Богу за каждое благосостояние. Он вознаградит тебя многими благосостояниями в дополнение к процветанию» [3, с.79].

Особо подчеркивается, что каждый верующий и мусульманин обязан выразить благодарность Создателю за дарованные им блага. Произнося слова благодарности, верующий мусульманин выражает свою признательность Создателю за полученные им благословения. Затем Творец, в благодарность за каждое благословение, дарует Своему слуге Свои благословения вместе с процветанием.

«Если они благодарны за благосостояния, они получают их больше. Согласно слову Аллаха:

«Если вы будете благодарны, то Я одарю вас еще большим». Однако их неблагодарность погубит их» [4, с.122].

Если слуги будут благодарны Аллаху за Его благосостояния, эти благосостояния умножатся еще больше. Это связано с утверждением Аллаха Всевышнего: «Если вы будете благодарны, то Я одарю вас еще большим» [2, с.274]. Если слуги неблагодарны за благосостояния Аллаха, то они тем самым разрушают эти благосостояния.

Мыслители также высказывали мнение о благодарности. Например, Хусейн Ваиз Кашифи сказал: «Смысл благодарности в том, чтобы помнить о благословениях Дарителя с добротой и выражать ему признательность...

Из постановления «Лаин шакартум ла-азийданнакум» (сура «Ибрагим», аят 7) («Если вы будете благодарны, то Я одарю вас еще большим») ясно, что

благодарность увеличивает благосостояния. Всемогуший Бог обещает увеличить богатство, честь и счастье благодарных» [16, с.136].

Имам Али называет мягкость ещё одним из хороших нравов. По мнению Имама Али, мягкость приравнивается к остальным хорошим нравам. Один из мыслителей, Хусейн Ваиз Кашифи, сказал о мягкости следующее: «Смысл мягкости в том, чтобы относиться к людям с мягкостью, как уже упоминалось выше. Согласно отчету, если в каждом вопросе присутствует мягкость, то нет другой возможности, чтобы дело закончилось хорошо... Всевышний Аллах описывает Своего любимца (Мухаммеда) таким образом: Всевышний Аллах говорит: «Фа-бима рахматин миналлохи линта лахум» (сура «Аль Имран», аят 159) «По милости Аллаха ты был мягок по отношению к ним».

Резкое слово разрывает узы дружбы, нежное слово возвышает их от вражды до дружбы» [16, с.184].

Помимо вышеназванных, еще одним хорошим нравом, упомянутым Имамом Али, является скромность.

«Умиравший человек достоин скромности. У человека достаточно еды в этом мире» [3, с.83].

Имам Али считал скромность достойным поступком каждого умирающего человека, потому что смерть реальна. Когда человек умирает, он воскресает и предстает перед своим Создателем, чтобы дать отчет, поэтому каждый человек должен быть скромным и не отказываться от смирения только ради удовлетворения своего желудка. Необходимо помнить, что в этом мире человеку достаточно еды.

Хусейн Ваиз Кашифи сказал о смирении следующее: «Смысл смирения в том, чтобы вести себя скромно. Скромность является причиной достижения высокого статуса, как указывает хадис Пророка. Пророк (мир ему и благословение Аллаха) сказал: «Кто будет скромным ради Аллаха, и Аллах возвысит его статус» [16, с.210].

Имам Али также упомянул удовлетворенность среди хороших нравов:

«Удовлетворенность дала мне всю силу и мощь. Но сила и мощь сильнее удовлетворенности.

Сделай её (удовлетворенность) капиталом, а затем благочестие товаром для торговли.

Тогда ты выиграешь, тебе не понадобится скряга, и проявив терпение в течение часа, ты окажется в садах Рая в блаженстве» [4, с.62].

Удовлетворенность дает человеку силу и мощь. Но сила не сильнее удовлетворенности. Каждый слуга должен сделать удовлетворенность своей жизнью капиталом, а затем сделать благочестие товаром для торговли и только тогда он извлечет из этого пользу, не будет нуждаться в скупце, и в результате своего терпения в течение часа он будет в райских садах в блаженстве.

Абдулла Авлони сказал следующее об удовлетворенности: «Удовлетворенность означает быть благодарным за благословения и богатство, которые мы получили от Бога, а также быть терпеливым и переносить бедность, трудности и бедствия, которые нас постигают. Удовлетворенность – это лекарство от таких зол, как зависть, жадность, амбиции и унижение, а также лекарство от нашего эго» [15, с.22].

Имам Али также высказал в своем творчестве мнение о сохранении секретов:

«Храни тайну от любого спрашивающего. Будь осторожным, мудрость – это всего лишь осторожность.

Если ты будешь хранить секрет – он твой пленник. Если же секрет раскроется, то ты будешь его пленником» [4, с.94].

Хусейн Ваиз Кашифи говорил о сохранении секретов в своей работе «Ахлаки Мухсини» [16, с.279–281].

Заключение

В заключение следует отметить, что Имам Али с самого детства воспитывался Пророком (да благословит его Аллах и приветствует), поэтому он был воспитан как человек с хорошим характером и выражал моральные принципы в своих стихах. Он объяснял человеческую мораль, связывая ее со умом и душой. Он сказал, что желание побуждает человека ко злу, и рассказал о воспитании. Имам Али также говорил о том, что восприятие нравов, манер непрестанно возвращается к природе. Имам Али также высказал ценные мысли о хороших нравах.

Вместе с этим наряду с анализом взглядов халифа, раскрыто влияние социально-духовной среды на формирование личности самого Имама Али.

Изучено изображение образа и духовного облика Али ибн Абу Талиба в художественной литературе, интерпретируются взгляды Имама Али на вопросы бытия и человека.

Проанализированы и систематизированы взгляды Али ибн Абу Талиба на теорию познания, достоинство знания и приобретение знаний; на основе поэтических строк поэта-мыслителя и мнений других мыслителей в сравнительном аспекте исследованы его социальные и нравственные взгляды.

Показано философско-герменевтическое отражение социально-философских взглядов Имама Али в поэзии X-XI веков, то есть его влияние на арабскую, персидскую и тюркскую поэзии.

Необходимо отметить, что мысли, размышления и наставления, этические взгляды, изложенные в творчестве Имама Али, не перестают терять свою актуальность и значимость сегодня, так как они касаются вечных человеческих ценностей и важны в современном мире для воспитания подрастающего поколения. Ученый создал богатейшую сокровищницу идей и теорий, рационально-обоснованных нравственных программ человеческой деятельности, позволяющих познание человеком себя и окружающего мира, приобщению к морально этической проблематики.

В исследованиях последних лет также уделено внимание актуальным вопросам этики, специфике нравов, из чего можно заключить о нескончаемом внимании ученых-философов вопросу о вечных ценностях в современных источниках. Авторы исследуют концепт *этического универсализма* – идею существования общечеловеческих моральных принципов, устойчивых к культурным и историческим различиям. Необходимо отметить и примеры интеграции этики и педагогики, что тесно переплетается с взглядами Имама Али о роли воспитания в нравственном развитии человека. Ученые утверждают о «возрождении этики добродетели» (virtue ethics) в XX–XXI веках, что ещё раз подтверждает актуальность взглядов Имама Али в современном мире [22-31].

Список литературы

- 1 Аристотель. Большая этика // Соч. в 4 томах. Т. 4. – М., Мысль, 1983. – 830 с.
- 2 Коран. Перевод смыслов: Э.Р. Кулиев. – М., Издательский дом «УММА», 2007. – 688 с.
- 3 Диван аль-Имам Али ибн Аби Талиб (да будет доволен им Аллах). Исследование доктора Абдулмаджид Хуму. – Бейрут, Дар Садир, 1431 г. по хиджре. – 2010. – 412 с.
- 4 Диван аль-Имам Али ибн Аби Талиб (да возвеличит его Аллах). – Каир, Дар аль-кутуб аль-ильмийя лин-нашр ват-таузи, 1993. – 144 с.
- 5 Мальцева А.П. Феномен желания: философско-антропологический подход. Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук. – Нижний Новгород, 2006. – 302 с.
- 6 Мальцева А.П. Введение в философию желания. Критический анализ опыта концептуализации феномена желания. – М., Флинта, 2025. – 267 с.
- 7 A Conceptual History of Psychophysics: Ernst Weber's Law of Desire (Nicola Bruno). 2024 г.
- 8 The Epistemology of Desire and the Problem of Nihilism (Allan Hazlett). 2024 г.
- 9 The Idea of the Soul. William Ellis – Ellis W. The Idea of the Soul: In Western Philosophy and Science. – 31 октября 2024. – 314 с.
- 10 Николайчук Н.И., Янглева Т.С. «...к темам „Добро“ и „Зло“ по странам мира». Журнал Философия культуры, 2023.
- 11 Аль-Фараби. Афоризмы государственного деятеля // Социально-этические трактаты. – Алма-Ата, Наука, 1973. – 400 с.
- 12 Moral education of students in the contemporary society / В. А. Цвык, И. В. Цвык. – RUDN Journal of Sociology, Vol 21, № 2 (2021). – С. 340-353.
- 13 Hirst on rational moral education / Michael Hand. – Journal of Philosophy of Education, Vol 57, № 1 (2023). – С. 308-322.
- 14 Moral Education Through the Fostering of Reasoning Skills – Published: 09 Feb 2023, in Ethical Theory and Moral Practice, Vol 27, pp. 41-55.
- 15 Абдулла Авлони. Тюркский цветник или мораль. – Ташкент, Укитувчи, 1992. – 166 с.
- 16 Хусейн Ваиз Кашифи. Футувватнамаи султани. Ахлаки Мухсини. – Ташкент, Государственное научное издательство «Национальная энциклопедия Узбекистана», 2011. – 376 с.
- 17 Гоббс Т. Левиафан // Соч. в 2-х томах. – М., Мысль, 1991. – С. 67.
- 18 Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре // Трактаты. – М., Наука, 1969. – С. 156.
- 19 Кант И. Метафизика нравов // Соч. в 6 томах. Т. 4. Ч. 2. – М., Мысль, 1965. – С. 403.
- 20 Аристотель. Никомахова этика // Соч. в 4 томах. Т. 4. – М., Мысль, 1983. – 830 с.
- 21 Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. Издание подготовил С.Н. Иванов. – М., Наука, 1983. – 560 с.
- 22 Ольховиков К.М. Метафизика и нравы: образы моральной антропологии. – Екатеринбург, 2001. – 103 с.
- 23 Гусейнов А.А. Этика: учебник / А.А. Гусейнов, Р.Г. Апресян. – М., Гардарики, 2004. – 472 с.
- 24 Матвеев П.Е. Этика: основы общей теории морали. Курс лекций. Часть первая. –Владимир, 2006. – 82 с.
- 25 Лихачева Л.С. Этика: теория и практика. Учебное пособие. – Екатеринбург, Издательство Уральского университета, 2019. – 190 с.
- 26 Ерохина Ю.В. «Мораль и этика в контексте права». Журнал «Философские науки» / Russ. J. Philos. Sci., 2019, том 62, № 3. – С. 77–96.
- 27 Ерофеева, К. Л., Зеленцова, М. Г. (2023). *Этический универсализм в философии морали: динамика общечеловеческого*. Вестник Ивановского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки, 2023, вып. 2. – С. 163–173.

- 28 Шавеко Н. А. (2023). *К вопросу о соотношении понятий права и морали*. Nomothetika: Философия. Социология. Право, 48(1), 114–126. DOI: 10.52575/2712-746X-2023-48-1-114-126.
- 29 Прокофьев А.В. «Мораль, политика, общество». Философский журнал, 2023.
- 30 Dannenberg, J. (2024). *Doing Moral Philosophy Without “Normativity”*. Journal of the American Philosophical Association, 10(3), 503–521. (19 стр.). DOI/онлайн-страница: Journal of the APA.
- 31 Paul, H. (2024). *The Revival of Virtue Ethics: Critical Remarks on a Commonplace Narrative*. Journal of Value Inquiry, online first (2024), pp. 1–18. (18 стр.). DOI: 10.1007/s10790-024-09986-5.

Transliteration

- 1 Aristotel'. "Bol'shaya etika" [Great Ethics], Vol. 4. – M., Mysl, 1983. – 830 s.
- 2 Koran. Translation of meanings: E.R. Kuliev. – M., Publishing house "UMMA", 2007. – 688 s.
- 3 Divan al'-Imam Ali ibn Abi Talib (da budet dovolen im Allakh) [The Divan of Imam Ali ibn Abi Talib]. Research by Dr. Abdulmajid Humu. – Beirut, Dar Sadir, 2010. – 412 s.
- 4 Divan al'-Imam Ali ibn Abi Talib (da vozvelichit ego Allakh) [The Divan of Imam Ali ibn Abi Talib]. – Kair, Dar al'-kutub al'-il'miia lin-nashr vat-tauzi, 1993. – 144 s.
- 5 Mal'ceva A.P. Fenomen zhelaniya: filosofsko-antropologicheskij podhod [The Phenomenon of Desire: a philosophical-anthropological Approach]. Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni doktora filosofskih nauk. – Nizhnij Novgorod, 2006. – 302 s.
- 6 Mal'ceva A.P. Vvedenie v filosofiyu zhelaniya. Kriticheskij analiz opyta konceptualizacii fenomena zhelaniya [Introduction to the Philosophy of Desire: A Critical Analysis of the Conceptualization of Desire]. – M., Flinta, 2025. – 267 s.
- 7 A Conceptual History of Psychophysics: Ernst Weber's Law of Desire (Nicola Bruno). 2024 г.
- 8 The Epistemology of Desire and the Problem of Nihilism (Allan Hazlett). 2024 г.
- 9 The Idea of the Soul. William Ellis – Ellis W. The Idea of the Soul: In Western Philosophy and Science. – 31 октября 2024. – 314 с.
- 10 Nikolajchuk N.I., Yanglyeva T.S. «...k temam „Dobro“ i „Zlo“ po stranam mira» [“... on the themes of ‘Good’ and ‘Evil’ by country”]. Zhurnal Filosofiya kul'tury, 2023.
- 11 Al'-Farabi. Aforizmy gosudarstvennogo dejatelja [Aphorisms of a statesman] // Sotsial'no-eticheskie traktaty. – Alma-Ata, Nauka, 1978. – 400 s.
- 12 Moral education of students in the contemporary society / B. A. Цвык, И. В. Цвык. – RUDN Journal of Sociology, Vol 21, № 2 (2021). – С. 340-353.
- 13 Hirst on rational moral education / Michael Hand. – Journal of Philosophy of Education, Vol 57, № 1 (2023). – С. 308-322.
- 14 Moral Education Through the Fostering of Reasoning Skills – Published: 09 Feb 2023, in *Ethical Theory and Moral Practice*, Vol 27, pp. 41-55.
- 15 Abdulla Avloni. Tyurkskii tsvetnik ili moral' [Turkic flower garden or morality]. – Tashkent, Ukutuvchi, 1992. – 166 s.
- 16 Khusein Vaiz Kashifi. Futuvvatnamai sultani. Akhlaki Mukhsini. – Tashkent, State Scientific Publishing House “National Encyclopedia of Uzbekistan”, 2011. – 376 s.
- 17 Gobbs T. Levafan. 2 Vols. – M., Mysl, 1991. – S. 67.
- 18 Rousseau J.-J. Ob obshchestvennom dogovore [About the social contract] // Treatises. – M., Nauka, 1969. – S. 156.
- 19 Kant I. Metafizika нравов [Metaphysics of Morals], Vol. 4. P. 2. – M., Mysl, 1965. – S. 403.
- 20 Aristotel'. Nikomakhova etika [Nicomachean Ethics], Vol. 4. – M., Mysl, 1983. – 830 s.

- 21 Yusuf Balasagunskii. Blagodatnoe znanie [Blessed knowledge]. The publication was prepared by S.N. Ivanov. – M., Nauka, 1983. – 560 s.
- 22 Ol'hovikov K.M. Metafizika i nray: obrazy moral'noj antropologii [Metaphysics and Morals: Images of Moral Anthropology]. – Ekaterinburg, 2001. – 103 s.
- 23 Gusejnov A.A. Etika: uchebnik [Ethics: a Textbook] / A.A. Gusejnov, R.G. Apresyan. – M., Gardariki, 2004. – 472 s.
- 24 Matveev P.E. Etika: osnovy obshchej teorii morali [Ethics: Foundations of the General Theory of Morals]. Kurs lekcij. CHast' pervaya. –Vladimir, 2006. – 82 s.
- 25 Lihacheva L.S. Etika: teoriya i praktika [Ethics: Theory and Practice]. Uchebnoe posobie. – Ekaterinburg, Izdatel'stvo Ural'skogo universiteta, 2019. – 190 s.
- 26 Erohina Yu.V. «Moral' i etika v kontekste prava» [“Morality and Ethics in the Context of Law”]. Zhurnal «Filosofskie nauki» / Russ. J. Philos. Sci., 2019, tom 62, № 3. – S. 77–96.
- 27 Erofeeva, K. L., Zelencova, M. G. (2023). Eticheskij universalizm v filosofii morali: dinamika obshchechelovecheskogo [Ethical universalism in moral philosophy: the dynamics of the universal]. Vestnik Ivanovskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Gumanitarnye nauki, 2023, vyp. 2. – S. 163–173.
- 28 Shaveko N. A. (2023). K voprosu o sootnoshenii ponyatij prava i morali [On the relationship between the concepts of law and morality]. Nomotetika: Filosofiya. Sociologiya. Pravo, 48(1), 114–126. DOI: 10.52575/2712-746X-2023-48-1-114-126.
- 29 Prokof'ev A.V. «Moral', politika, obshchestvo» [“Morality, Politics, Society”]. Filosofskij zhurnal, 2023.
- 30 Dannenberg, J. (2024). *Doing Moral Philosophy Without “Normativity”*. Journal of the American Philosophical Association, 10(3), 503–521. (19 стр.). DOI/онлайн-страница: Journal of the APA.
- 31 Paul, H. (2024). *The Revival of Virtue Ethics: Critical Remarks on a Commonplace Narrative*. Journal of Value Inquiry, online first (2024), pp. 1–18. (18 стр.). DOI: 10.1007/s10790-024-09986-5.

Очилов С.С.

Имам Әли көзқарасындағы этикалық түсініктерді жіктеу және түсіндіру

Аңдатпа. Мақала имам Әлидың көзқарастарындағы этикалық ұғымдарды жіктеуге және түсіндіруге арналған. Онда қалау, жан дүние, имандылықты қабылдау, әдептілік, бала тәрбиесі мен жан тәрбиесі, ізгі адамгершілік туралы пікірлер тізбектеліп берілген. Бұл мақаланың мақсаты – имам Әлидың көзқарастарындағы этикалық ұғымдардың негізгі аспектілерін қарастыру және түсіндіру. Ойшылдың мынадай негізгі ойлары алғаш рет жүйелі түрде талданады. Имам Әли адамның адамгершілігін оның қалауына қарай түсіндірді. Ол қалауларға мойынсұну жақсылыққа апармайды деп сенген, сондықтан ол қалауды мақұлдамаған. Нәпсіні жамандықтан қорғау туралы айтып, бұған итермелейтін игі істерді жасау деп есептеген. Имам Әли байлық пен кедейлік, яғни жан дүниесіндегі ізгілік пен жамандық, адамдардың разылығы туралы пікір білдірді. Имам Әлидің ақылақ, әдепті қабылдау адамның болмысына байланысты деген көзқарастары келтірілген. Бұл адамның жаратылысы жақсылыққа бейім болса, оның бойында ізгі адамгершілік қалыптасады, ал егер адамның жаратылысы жамандыққа бейім болса, оның бойында жаман мінез-құлық орнығады деп түсіндіріледі. Тұлғаның адамгершілігін арттыруда тәрбиенің рөлін ерекше атап көрсетті. Ата-аналарды жастайынан тәрбиелеуге шақырып, жанды тәрбиелеудің

ең жақсы әдісі имандылық деп есептеді. Имам Әли мінсіз, яғни жақсы ақылақ, мақтауға тұрарлық іс-әрекеттер деп атап, оларды біреу-біреуден келтіреді.

Түйін сөздер: Имам Әли, қалау, жан, адам болмысы, әдеп, тәрбие, жақсы ақылақ, жақсылыққа бейімділік, тақуалық.

Ochilov S.

Classification and interpretation of ethical concepts in the views of Imam Ali

Abstract. The article is devoted to the classification and interpretation of ethical concepts in the views of Imam Ali. In it, opinions about desires, soul, perception of morals, manners, child-rearing and soul-rearing, good and bad habits are presented in a sequential manner. The purpose of this article is to examine and interpret the main aspects of ethical concepts in the views of Imam Ali. For the first time, the following main ideas of the thinker are consistently analyzed. Imam Ali explained that a person's morality depends on their desires. He believed that submitting to desires would not lead to goodness, therefore he did not approve of desires. He spoke about protecting desires from evil and believed that the motivation for this is the performance of good deeds. Imam Ali spoke about wealth and poverty, that is, about the virtues and vices in the souls, and the contentment of the soul. Imam Ali's views on the fact that the perception of manners depends on a person's nature are cited. This is explained by the fact that if a person's nature is inclined towards goodness, good morals are formed in them, and if a person's nature is inclined towards evil, bad morals take root in them. He especially emphasized the role of upbringing in the moral development of a person. He called on parents to raise their children from an early age and believed that the best method of raising the soul is piety. Imam Ali called the pure, that is, good morals, praiseworthy actions and listed them one after another. He also expressed his point of view on some bad habits.

Keywords: Imam Ali, desire, soul, human nature, etiquette, upbringing, good morals, bad morals, inclination towards goodness, piety.

Поступила: 29.07.2025

Принята: 12.11.2025

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДА ӘЙЕЛ-ҚЫЗДАРДЫҢ ДІНИ САУАТ АШУ МҮМКІНДІКТЕРІ

¹Шаңбаева А.Н.*, ²Қаңтарбаева Ж.О., ³Бағашаров Қ.С.

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

^{2,3}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы, Қазақстан)

¹shabaya123@mail.ru, ²kantarbevaz@mail.ru, ³kudaiberdi1981@gmail.com.

¹Shanbayeva A. N. *, ²Kantarbaeva Zh., ³Bagasharov K.

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

^{2,3}Al-Farabi Kazakh National University (Almaty, Kazakhstan)

¹shabaya123@mail.ru, ²kantarbevaz@mail.ru, ³kudaiberdi1981@gmail.com.

Аңдатпа: Бұл мақалада қазақ әйелдері арасындағы діни білімнің тарихи траекториясы зерттеліп, оның жеке тұлғаның мүмкіндіктерін кеңейту мен қоғамның дамуына әсері талданады. Авторлар тарихи деректерге сүйене отырып, қазақ әйелдерінің интеллектуалдық және мәдени болмысын діни білімнің қалай қалыптастырғаны туралы жан-жақты түсінік беруді көздейді. Қазақ әйелдерінің рухани және интеллектуалдық дамуы қазақ даласына тән тарихи эволюцияның маңызды аспектісі болды. Көшпелі өмір салты мен қоғамдық-саяси өзгерістерге қарамастан, діни білім әйелдердің интеллектуалдық және рухани өмірін қалыптастыратын қазақ қоғамының ажырамас бөлігі болып қала берді. Діни білім тек тұлғалық және рухани дамудың құралы ғана емес, сонымен қатар дәстүрлерді сақтау және ұрпақтар бойына адамгершілік құндылықтарды нығайту тетігі ретінде де қызмет етті. Қазақ даласына ислам діні кең тарап, исламдық мекемелердің кеңеюімен медреселер әйелдердің сенім және ғылыми дискурсты терең түсінуіне мүмкіндік беретін негізгі білім беру орталықтарына айналды, дегенмен кейінгі түрлі тарихи кезеңдерде, соның ішінде Ресей империясының билігі мен кеңестік басқару кезінде діни білім алу мүмкіндігі әртүрлі идеологиялық және саяси шектеулерге ұшырады. Шектеулерге қарамастан, қазақ әйелдері рухани білімге ұмтылуда, білім алудың балама құралдарын іздестіруде және өз қауымдастықтарында діни дискурсты сақтауда төзімділік танытты. Бұл мақалада авторлар қазақ әйелдерінің діни білімінің тарихи жолын қарастырып, оның медреселер кезеңінен қазіргі институттарға дейінгі эволюциясын анықтайды. Тарихи деректермен жан-жақты талданған бұл зерттеу діни білімнің қазақ әйелдерінің интеллектуалдық және мәдени болмысын қалыптастырудағы ерекше маңызын көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: қазақ даласы, әйел, медресе, діни білім алу, ислам.

Kіріспе

XX ғасырдың басына дейін қазақ әйелдері жаппай сауатты болмаса да, ішінара діни сауаттылықпен ғана шектелді. Бұл патриархалдық өмір салты, көшпелі өмір салты, жаппай оқу-білімге қол жеткізе алмау салдарынан болды. Кеңес үкіметі 1917 жылы билікке келгеннен кейін бүкіл халықтың, соның ішінде

* Автор-корреспондент - Шаңбаева А.Н., shabaya123@mail.ru

әйелдердің сауатсыздығын жою міндетін қойды. 1920 жылдары алғашқы әйелдер мектептері мен оқу курстары құрылды. Әйел мұғалімдерді оқытып, қазақ тілінде оқу материалдары әзірленді. Әйелдер арасында үгіт-насихат жұмыстары қарқынды жүрді. 1930 жылдары әйелдер мектептері мен курстарының желісі кеңейтіліп, барлық балаларға, соның ішінде қыздарға міндетті бастауыш білім беруді енгізілді. Орта және жоғары оқу орындарында оқитын әйелдердің санын арттыру көзделді. 1940-1950 жылдары әйелдер арасындағы сауатсыздықты жоюды аяқтау мақсат етілді. Қазақ әйелдерінің білім деңгейі көтерілді, қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында жұмыс істейтін әйелдер саны артты. 1950 жылдардың аяғында қазақ әйелдерінің сауаттылығы 90 пайызға жетті. Сауат ашу науқаны Қазақстан тарихындағы маңызды кезең болғанмен, оның барлығы бұратаналарды бағындыру, орыстандыру саясаты негізінде қолға алынды.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеуде қазақ әйелдерінің діни білім алуы мен қазақ жеріндегі діни білім беру орындарының осы бағыттағы маңызын талдау үшін бірнеше ғылыми әдістер қолданылды. Қазақ әйелдерінің діни білім алуының қазіргі уақытқа дейінгі дамуын кезең-кезеңмен зерттеу үшін тарихи әдіс қолданылды. Бұл әдіс арқылы қазақ әйелдерінің тарихтың әр кезеңіндегі діни білім алу үдерісі тарихи контекстте талданды. Жүйелік талдау әдісі қазақ әйелдерінің діни білім алу ретін анықтау үшін қолданылды. Талдау әдісі арқылы қазақ әйелдерінің діни білім алған діни әдебиеттерінің мазмұнын талдауда септігін тигізді. Қазақ әйелдерінің діни білім алуында оқыған діни әдебиеттері мен мекемелерін ішкі құрылыс, мазмұн тұрғысынан салыстыруда салыстырмалы талдау әдісіне жүгінілді. Қазақ әйелдері оқыған медресе, білім ошақтары туралы жазылған тарихи деректер мен әдебиеттерге, мұрағаттық құжаттарға, исламдық білім беру жүйесі бойынша жазылған еңбектерге контент талдау жүргізілді. Бұл әдіс арқылы медреселердің мазмұны, білім беру әдістері мен оқыту бағдарламалары зерттелді. Зерттеу барысында жоғарыда аталған әдістердің жиынтығы қазақ әйелдерінің тарихи және заманауи рөлін кешенді түрде қарастырып, олардың қазақ қоғамында қандай негізде діни білім алғанын тереңірек анықтауға және түсінуге мүмкіндік береді.

Қазақ жерінде қыздар алғаш сауат ашқан медреселер

Қазақ жеріндегі мұсылмандық мектептер туралы мәліметтерді мынадай зерттеушілер өз еңбектерінде келтірді: Сабитов Н., Тажибаев Т.Т., Остроумов Н.П., Бобровников Н.А., Хабутдинов А.Ю., Мустафина Р.М., Колпачева О.Ю., Алекторов А.Е., және т.б. Ш.Уәлиханов пен Алтынсариннің педагогикалық және ағартушылық қызметі ғылыми ортада аз талданған жоқ. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы қазақ халқының ағартушылары, ұлттық интеллигенция өкілдері С. Асфендияров және М. Тынышбаев жазған ғылыми еңбектер болды. Олар патша үкіметінің білім беру саласындағы отаршылдық саясатын әшкерелеп жазып, нәтижесінде қуғын-сүргінге ұшырады. Шындығы сол, Патшалық әкімшілік отарлау-орыстандыру саясатын табысты түрде жүзеге асыру мақсатымен қазақ қыздарына арналған мектептер ашу мәселесін

қолдай бастады. Торғай әскери губернаторы Я. Барабаш қазақ қыздары «жас ұрпақтың тәрбиешілері ретінде орыс мүддесіне сай әрекет етулері үшін оларға орыс әкімшілігі тарапынан жан-жақты қолдау мен тілектестік көрсетілуі тиіс», – дей келе, облыс территориясында қазақ қыздарын оқыту үшін мектептер ашыла бастағанын және бұл мектептерден шыққаннан кейін олар өз өмірлерін мектепте алған ұғымдарына сай құруға тырысатындары туралы айтты. Орынбор оқу округының попечители Михайлов қазақ қыздарын бұл мектептерде «көлөнер шеберлігімен бірге, сауат ашуға, орыс тіліне оқытуға, сол арқылы қырғыздарды орыстандыруға жағдай жасауға болады» – деп көрсеткенін Тажибаев жазады. Осылайша, ағартушы-ғалым Ы. Алтынсариннің белсенді ынтасымен қазақ қыздарын білімге, мәдениетке тарту мақсатына бағытталған мектептердің ашылуына жол бергенде патшалық әкімшілік өзінің орыстандыру мүддесін көздеген болатын. Осыдан келіп, 1891 жылы Торғайда, Ақтөбе, Қостанай қалаларында, Қарабұтақта бастауыш білім беретін қыздар мектептері пайда болды [1, 67-68 б.].

Патшалық Ресейдің қазақ өлкесіне отарлық саясатының салдары, қазақ мектептері, дамуы мәселелері З.Т. Садвакасова, Г.С. Султанғалиева, Н.Д. Нуртазина, М.Қ. Қойгелдиев, Б.А. Кенжетаев, А. Айтмухамбетов, И.Р. Халитова, М.Н. Сдыков және т.б. зерттеушілер еңбектерінде қарастырылды [3, б. 134]. Н. Сабитов өз жұмысында мынандай статистикалық мәліметтер келтірген, 1895 жылы Жетісу өлкесінде 64 мектеп пен медресе болып, онда 1 251 адам оқыған, ал 1897 жылы 88 мектепте 12 835 оқушы оқыған. Сыр-Дария облысында 1892 жылы 1487 мектеп пен 35 медресе, ал 1895 жылы – 2 409 мектеп, 37 медресе, оларда 28 898 оқушы оқыған. Торғай облысында 1894 жылы 59 мектеп пен медреседе 457 оқушы оқыған болса, 1911 жылы – 103 мектеп пен медреседе 1400 оқушы оқыған. Ақмола облысында 1896 жылы 13 мектеп пен медреседе 547 оқушы, ал 1907 жылы 15 мектеп пен медреседе 970 оқушы оқыған.

XX ғасырдың басында қазақ даласындағы мектеп-медреселердің дені оқытудың жаңа әдісін қолданды. 1913 жылы бүкіл Түркістан өлкесінде жәдидшілдік бағыттағы 92 мектеп-медреселер қызмет еткен. Қазақстанда атап айтқанда, Верныйда Ғабдулуәлиевтер, Ақсуда «Мамания», Қапалда «Якобия», Зайсанда «Қазақия» және «Ғизатия», Қарғалыда «Әмирия» және тағы басқа медреселер ашылды. Бұл оқу орындарының шәкірттері жылдан-жылға көбейіп отырған. Қарғалыдағы «Әмирия» медресесінде 1912 жылы 150-ден артық бала дәріс алды [2, 311 б.].

Посткеңестік кездегі мұсылмандық кеңістіктегі діни білімді қарастыра отырып, мынаны айтуға болады: Орталық Азияның көшпелі халықтарының іс жүзінде исламдануы тек 15-16 ғасырларда қарқынды жүрді. Орта Азиядағы көне қалалар Бұхара, Самарқанд, Ферғана, т.б. Тимуридтер дәуірінде (15 ғасыр) табиғи түрде исламдық білім ошақтарына айналды. Кейінірек дәл осы жерде керемет медресе кешендері салынды. Бұл кезеңдегі исламдық білімнің өркендеуі мына медреселерден тұратын – Самарқандтағы Ұлықбек (1417-1420), Шир-Дор (1619–1636), Тилля-Қари (1646-1647) медреселері, сондай-ақ Бұхарадағы және Орталық Азияның басқа да көне қалаларындағы қазіргі Мир-Араб медреселері (1530-1536 ж.ж.) және Көгелташ (1568-1569) т.б.

Р.М. Мустафина «Представления, культы, обряды у казахов в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.» атты еңбегінде

қазақтардың ислам келгеннен кейінгі тұрмыстағы ерекшеліктерін талдай келе, исламды қабылдаған қазақтарда басқа халықтар тәрізді мектеп пен одан жоғары тұратын медресе жүйесі болғанын айтады. Мектептің міндеті жазуға үйрету, Құран мен басқа да діни кітаптарды оқыту. Медресе болса, жалпы ислам, ислам құқы бойынша мамандар дәріс оқитын орын. Автор Оңтүстік Қазақстандағы мектеп пен медреселердің саны нақты еместігін айтады. Келтірілетін мәліметтер әртүрлі. Тек Оңтүстік Қазақстанда басқа аумақтарға қарағанда саны көптеу болғаны анық екенін айтады. Н. Сабитовтың пікірінше, орталықта да, Қазақстанның оңтүстігінде де қазақ мектептерінің саны көп болмаған. Ал келтірілген сандардың көптігі көп санды тұрғындары, қалалардағы татар және орталықазиялықтар есебінен болған. Дегенмен Жетісу облысында 1897 жылы 12 835 шәкірт оқыған 88 мектеп пен медресе жұмыс істеген. Сырдария облысында (оған мына елді-мекендер кірді: Ташкент қаласы, Ташкентский, Шымкент, Әулиеата, Түркістан, Перовск пен Қазалы уездері, Амудария бөлімі) 1895 жылы 2409 мектеп пен 34 медресе жұмыс істеп, ол жерлерде оқығандардың жалпы саны 28 898-ді құраған. Бұл оқу орындарының санына қазақтармен қоса Ташкент, Ташкент уезді мен Амудария бөлімінде басым тұратын өзбектер де қосылып кеткен [4, 16-17 б.].

Бағдарлама мазмұны

Мектептерде шәкірттер әдетте араб және араб әліпбиіндегі ең көп таралған дұғаларды жаттаған. Оқыту құралдары «Әптиек» – Құранның жетінші бөлігін құрайтын жинақ (парсы, «хафт» - жеті, «йек» - бір); «Иман шарт», онда әртүрлі дұғалар, мұсылман сенімінің кейбір ережелері, сондай-ақ мазмұны шарият үзінділері бар «Чар кітап»; діни-мистикалық мазмұндағы жыр жинақтары – сопы-Аллаяр (түркі, тіл), Қожа Хафиз, Физули, Бедил (парсы, тіл), сондай-ақ «Бадауам» – татарлардың құдайлық және құдайлық әрекеттер туралы поэмасы; «Қырық парыз»: дәрет, намаз, зекет, т.б.; «Мұхтасар-ул-уикая», онда дәрет алу, құрбан шалу, т.б. Мектепте оқу мерзімі үш жылдан бес жылға дейінгі уақытты құраған. Бірінші жылы шәкірттер араб әліпбиін «Әптиекті» меңгеріп, Құран жаттайтын. Күніне екі-үш әріп пен бірнеше жол құран аяттары жатталатын (Сарысу, Талас және т.б. Жамбыл облысы аудандарында). Мұғалім жергілікті имам (дамулла), молда (азаншы, әйтпесе азаншы, сопы) болатын. Жазда мектептер киіз үйлерде, қыста мектеп ісіне қолайсыз қысқы бөлмелерде, жертөлелерде жүрді. Оқу ақысы ата-ананың жағдайына байланысты болды. Жұма сайын шәкірт «жұмалық» ретінде шелпек немесе 10-15 тиын әкелетін. Жыл ақысы ретінде молда жылқы немесе қошқар (ешкі) алды. Балалар бос уақытында молдаға үй шаруасына көмектессе, ақы алынбаған. Мектептер тұрақсыз әрекет етті: жазда – ауылдар «жайлауға», ал қыста – «қыстауға» тоқтаған. Балалардың көпшілігі үшін оқу мерзімі өте қысқа болды - жылына 4-5 айдан аспайтын. Мектептерде негізінен 6 мен 17 жас аралығындағы ұлдар оқыды, қыздар аз болды. 19 ғасырдың аяғынан бастап Батыс және солтүстік-батыс аймақтардағы қазақ мектеп пен медреселерінде зайырлы білімге деген өскелең қажеттілікті қанағаттандыруға әрекет жасалса, ал Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аймақтары 1917 жылға дейін Бұхара медреселеріне қарай бағыт ұстанып, Самарқанд және Орталық

Азияның басқа қалалары осы аймақтарда ислам діні күшейе түсуіне ықпал етті [5, 27-28 б.]. Кеңес зерттеушілері арасында медресенің оқу бағдарламасын айыптағандар табылды. Шенеуніктер, саяхатшылар және облысқа тексерумен келгендердің барлығы негізсіз айыптаумен шектелді. Алайда Н.П. Остроумов медресенің оқу бағдарламасы әрі қарапайым, әрі мағыналы болғанын айтады. Бағдарлама айтарлықтай күрделі, ерекше болды және жергілікті халықтың рухани қажеттіліктерін қанағаттандырды. Шәкірттердің медреседе ондаған жылдар бойы оқығандығынан-ақ оқу бағдарламасының күрделілігін аңғаруға болады [6, 20 б.].

Қыз балалардың діни білім алуы

Қыз балалардың діни білім алу жағдайына нақтырақ келер болсақ, мұсылман қоғамына тән қыздарды тек үй шаруашылығына бейімдеу, аспаздық өнер, құрақ құрау, тігіншілік, тоқыма тоқу, сонымен қатар жекелей үйден діни сауат ашу дәстүрі XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап едәуір өзгерді. Оған патриархалдық қауымдастықтың ыдырауы және капиталистік қатынастардың күшеюі жағдайында Ресей мұсылмандары арасында Батыс пен Шығыс мәдениеттерінің диалогы, әйелдердің қоғамдық өмірдегі орны мен рөліне деген жаңаша көзқарастар әсер етті. Ұлттық баспасөзде, көркем әдебиетте және драматургияда мұсылман әйелдерінің отбасындағы дәрменсіз жағдайы мен қағажу көруі, олардың қоғамнан оқшаулануы, әйел теңдігі, әйел құқығы, әменгерлік, көп әйел алуға және т.б. жағдайларға байланысты проблемалар өзекті мәселе ретінде жиі көтеріле бастады. Бұл уақыттарда бұрынғы қалыптасқан діни білім беру «усулуи қадим» не қадимшілдер (ескішілдер) деп аталса, ендігі жерде жаңа әдісті (усули әл-жәдид) алға тартушылар шықты. Жаңа әдіс мектептері туралы идеялар Орталық Азия зиялылары арасында қолдау тапты. Жаңа әдіспен мұсылман мектептерінің ашылуымен оқу бағдарламасына тек діни пәндер ғана емес, әдебиет, этика, музыка пәндері де енгізілді [7, 47 б.].

Жәдидизм ықпалы

Жәдидизм (араб тілінен аударғанда *جدید* (jadid) – «жаңа») XIX ғасырдың аяғында Ресей империясында пайда болған, қазіргі Ресейді, Орта Азияны және Татарстанды қамтитын исламдағы реформаторлық қозғалыс ретінде тарих сахынасына шықты. Негізгі идеялары білім беруді жаңғырту болды. Жәдидизмді жақтаушылар мұсылмандық білім жүйесіне діни пәндермен қатар зайырлы ғылымдарды (математика, жаратылыстану, тарих) енгізуді жақтады. Олар медреселердегі жаттанды оқу мен жатқа оқуға негізделген дәстүрлі оқыту әдістерін сынап, оқушылардың сыни ойлауы мен дербестігін дамытатын жаңа педагогикалық әдіс-тәсілдерді ұсынды.

Баубекова Г.Д., Жаркымбекова А.Т. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басында әйелдердің білімін жетілдіру Орталық Азиядағы білім берудің дамуындағы прогрессивті құбылысқа айналғанын айтады. Келтірген мәліметіне сүйенсек, 1888 жылы 20 қазақ және орыс қыздарына арналған интернаты бар бір сыныптық ауылдық мектеп бағдарламасы бойынша тұңғыш қыздар мектебі ашылды. 1883

жылдан 1895 жылға дейін Астрахань облысында 9 қазақ мектебі ашылып, ондағы оқушылар саны жыл санап 160-тан 307-ге дейін өскен. Оның ішінде 20 қазақ қызы ғана бастауыш білім алған. Ыбырай Алтынсариннің ерекше атсалысуымен 1887 жылы Ырғызда әйелдер мектебі ашылды. 1890-1896 жж. Торғайда, Қостанайда, Қарабұтақ селосында, Ақтөбеде орыс-қазақ әйелдер мектептері ашылды. 1898 жылға қарай мұнда 211 қыз, оның ішінде 70 қазақ оқыған. Қазақтар арасында әйелді оқытуға кедергі келтірген негізгі жағдай әйелдердің құқықтарынан айырылған позициясы және исламның реакциялық дәстүрлері болды.

Тарихи-педагогикалық дереккөздерді зерделеу мен талдау Орталық Азиядағы педагогика тарихы ғасырлар мен заман үндерін жаңғыртып тұратын жарқын беттерге ерекше бай екендігін көрсетеді. Оның бір сипатты қасиеті – ақын әйелдердің педагогикалық процеске тек отбасында ғана емес, қоғамдық өмірге де араласуы [8, 239 б.]. Денисов Д.Н. «Становление мусульманского женского образования в конце XIX – начале XX вв. (на примере Оренбургской губернии)» атты мақаласында Орынборда ашылған қыздарға арналған алғашқы мектеп, медреселер туралы деректер келтіреді. Бұл деректерден Орынбор төңірегінде бірнеше қыздарға арналған діни оқу орындары жұмыс істегенін көреміз.

1897 жылы ірі татар саудагері және меценаты Абдулғани Мұхаммедғалиұлы Хусайынов Сейтовский Посадта (Қарғалы) жаңа әдістеме мектептеріне кадрлар даярлау үшін әйелдер мектебін ашты. Оны алтын өндіруші және ақынның әйелі белгілі ағартушы Махуба ханым Рамиева басқарды. 1910 жылы директорлығына Нәзира ханым Ғайнуллина тағайындалған екінші жаңа әдістемедегі «Мухаррамия» әйелдер мектебі жұмыс істей бастады. 1916 жылға қарай Қарғалы 1-соборлық мешіті жанындағы мектептерде Рақия Ахмедқызы Хисамова, Зейнаб Латыфқызы Хисамова, Нафиса Ахмедқызы Хисамова және Бибі-Размал Мұхаммедшәріпқызы Хаялиалар 120 қызға сабақ берді. 1897 жылдан бастап Хусайынов көпестерінің есебінен Орынборда Фатима Миркалевна Адамованың (1856 - 1925 жылдан ерте емес) жетекшілігімен алғашқы жаңа әдістегі әйелдер мектебі де ашылды. Бастапқыда мұнда оқытылатын пәндердің ауқымы өте тар болды және тек ислам негіздерін, татар тілі мен қолөнерді қамтыса, кейінірек бағдарламаға орыс тілі, арифметика, география және басқа да пәндер енгізілді. Мұғалімдердің жалақысы ай сайынғы оқу ақысынан төленді, ал қалған шығындарды мектептің сенімді адамдары Орынбор көпестері Хусайыновтар көтерді. 1910 жылы Махмұд Мұхаммедғалиұлы Хусайынов өсиет еткен 3000 сомға Каргалинская (қазіргі Комсомольская) және Мурзакаевская (қазіргі Зиминская) көшелерінің қиылысынан мектепке жаңа ғимарат сатып алынды. 1918 жылғы мәліметтер бойынша мұнда 120 қызға 4 мұғалім сабақ берген.

1900 жылға қарай Орынборда 7 мұсылман қыздар мектебі жұмыс істеп тұрды: Мурзакаевская көшесіндегі Хусайыновтың үйінде Фатима Адамова (қазіргі Зиминская), Николаевская көшесінде Фахризиган Акушаева (Совет), Бибі-Фатихи Давлетшина, Лагерная көшесінде (Бірінші мамыр), Хуснизмал Даминева, Каргалинская көшесіндегі Головинскийдің үйінде (Комсомольская), Крыжановская көшесінде Сарбизмал Құрматова (Немовской), Путоловский жолағында Бибимуслюма Шафеева (Селивановский) және Телеграфная көшесіндегі Мистиннің үйінде Азмалбопат Хасанова (Цвиллинга).

Бағбұстан медресесі

Орынборда 1908 жылы ашылған Бағбұстан медресесі де бірыңғай қыз балаларға арналған. Бағбұстан (Мукминова) Момынова ғылымға ынтасы бар қыздарды өзі оқытуды армандайды. Осы мақсатта 1908 жылы Орынбор қаласында жолдасы Гобайдолла Редуди және ұстазы Ф.Адхамовамен бірге осы қыздар медресесін ашып, ұзақ жылдар сол жерде директор болады. Б. Момынова (1884-1963) – ХХ ғасырдың басындағы татар халық ағарту ісінің дамуына зор үлес қосқан көрнекті ағартушы. А. Зиннәтуллинаның айтуынша, шәкірттер білім деңгейіне қарай үш топқа бөлінген. Курстар тек мектеп пәндерін ғана емес, сонымен қатар мектептен тыс жұмыстар, ұлттық театр, музыка, әйелдердің әлеуметтік-құқықтық жағдайы, хиджаб және т.б. қамтыған. Курстардың соңында емтихан өткізіліп, Орынбор қаласының маңызды ұйымдарына экскурсия ұйымдастырылатын [9, 17 б.]. Бағбұстандағы оқу курсы бастапқыда екі жылға есептелген және оған ислам дінінің негіздері, татар және орыс тілдері, арифметика мен қолөнер кіріп, сыныптар діни және жалпы білім беретін пәндер бойынша екі циклге бөлінген. Оқу ақылы болды, бірақ жарналардың мөлшері отбасының қаржылық мүмкіндіктерін ескере отырып белгіленді: 30 қызға - айына 2 рубль, 50 студентке – 3 рубль. және 40 қыз тегін оқыды. Б. Мукминованың өтініші бойынша 1915 жылы қала бюджетінен мектепті ұстауға 150 сом көлемінде жәрдемақы беріле бастаған.

Мұсылман мектептерін құру идеясы

Жергілікті зиялылар жаңа әдіспен мұсылман мектептерін құру идеясын ынтамен қабылдағанмен, бұл тәсіл империялық әкімшілікке сәйкес келмеді. Өйткені татарлар негізінен мұсылман әдет-ғұрыптары мен мұсылман мәдениетін тарату ісіне белсене атсалысқан. Патшалық әкімшілік тұтастай алғанда барлық мұсылмандық мекемелерді елеусіз қалдырды, бұл мекемелердің жаңадан құрылған Түркістан өлкесіндегі мұсылмандардың рухани өміріндегі орасан зор ықпалы мен рөлін ескермеді немесе ескергісі келмеді. Негізінен, патша әкімшілігінің шенеуніктері өлкенің дәстүрлі оқу орындарына менсінбей қарап, тек біржақты пайымдаумен ғана (дәстүрлі ислам мектебін «артта қалған» деп есептей отырып) олардың жалғасуының мәні мен орындылығын, бұл мекемелер мен институттардың жалғасуын жоққа шығарды. Жергілікті әкімшіліктің басты мақсаты облыс тұрғындарын орыстандыруға одан әрі негіз жасау үшін осы мектептердің оқу бағдарламасына орыс тілін енгізу болды. Бұл ретте дәстүрлі оқу орындарының ықпалы, олардың бірегейлігі мен өзіндік ерекшелігі назардан тыс қалды. Біздің ойымызша, жергілікті халықтың орыс мектебіне деген ықылассыздығына бұл мектептердегі бағдарлама мен ортаның халықтың рухани сұранысын, күнделікті тұрмыс-тіршілігін қанағаттандыра алмағандығы себеп болған. Оның үстіне орыс тілі жергілікті халық үшін жат, үйрену қиынырақ болды. В.В. Бартольд өз кезегінде мұсылмандардың орыс мектептерінің пайдасын көрмегенін, курстың айтарлықтай ұзақ болғанын, соның салдарынан балалардың көпшілігі оқуын аяқтамай мектепті тастап кеткенін баса айтады. Ал мектептерде орыс тілін жетік білмейтін мұғалімдер сабақ берді. Сонымен қатар орыс мектептерінің екінші

онжылдығында олар сабақты тек орыс тілінде жүргізе бастады. Барлығы түскі асқа дейін сабақтар тек орыс тілінде жүргізілді, түскі астан кейін шақырылған молда өзінің оқу құралдары арқылы балаларға ислам ілімін үйретті. В.В. Бартольд, патша әкімшілігінің шенеуніктері егер мұсылман балаларына ана тілінде тым көп ақпарат берілсе, бұл орыс емес, жергілікті, мұсылман мәдениетін нығайтуға көмектеседі деп қауіптенді [10, 134 б.]. И.В. Волков «Традиционное мусульманское образование в русском Туркестане (1867-1881 гг.)» атты мақаласында келтірген деректерін былай қорытындылайды: Ресей Түркістанын басқарудың бастапқы кезеңінде 1867-1881 жж. Патша үкіметі мен мұсылман мектебінің арасындағы қарым-қатынастар негізінен оңды болды және елеулі қақтығыстарға бармады. Билік дәстүрлі мұсылмандық білім беру жүйесінің «жаны» болған ислам дінбасыларымен қарым-қатынасты ушықтырғысы келмеді. Сонымен бірге бұл аймақтағы исламның алдыңғы қатарлы бөлігінің Ресей Түркістанының да, бүкіл Орта Азияның да прогрессивті дамуының қажеттіліктеріне сәйкес келетін жаңа конфессиялық мектеп құруға деген ұмтылысын қолдады. Бұл саладағы сәтсіздіктер объективті сипатқа ие болды, бірақ олар аймақтың Кауфманнан кейінгі даму кезеңінде айтарлықтай дәрежеде көрінген қалыптасып келе жатқан тенденцияны кері қайтара алмады [11, 25 б.].

Кеңес Одағы кезінде исламдық білім, әсіресе 1920 жылдардың ортасында діни оқу орындарымен күресу туралы бірқатар қарарлар қабылданғаннан кейін толығымен дерлік жойылды. Сонымен қатар, мұсылман аймақтарындағы барлық діни мектеп-медреселер ғана емес, мұсылман балалары жұмыс істемейтін күндері Ислам негіздерін, Құран мәтіндерін, араб тілін үйренуге баратын жексенбілік мектептер де және басқа да діни пәндер жойылды. Діни тәрбиеге қарсы күрес КСРО-ның барлық жылдарында дерлік жалғасты, сондықтан балалар мен жастарды ислам дінін оқыту қалалар мен ауылдардағы пәтерлер мен жеке үйлерде, таулы аймақтардағы шалғай ауылдарда жасырын түрде жүргізілді. Орталық Азияда, Кавказда және Еділ бойында егде жастағы мұсылман дін басыларының әуесқойлары осылай жасады.

Барлық кеңестік республикалар үшін кәсіби діни білім беру және мұсылман дін қызметкерлерін даярлау мүмкіндіктері тек Өзбекстанда Мир Араб медресесінде (1946 жылдан) және Имам Бұхари атындағы Ташкент ислам институтында (1980 жылдан) пайда болды. Бұл екі оқу орны мұсылман дін қызметкерлерін дайындауға үлкен үлес қосып, КСРО ыдырағаннан кейін де өз қызметін жалғастырды. Патшалық Ресейдің түркі-мұсылман халықтарын, соның ішінде қазақтарды толық жаулап алғаннан кейін, орыс ғалымдары қазақ жерінің тарихына қызығушылық тудырғаны белгілі. Орыстандыру саясатының белгілі өкілдері, миссионерлер Н.И. Ильминский (1822-1891), Н.Остроумов (1846-1930), С.М. Граменицкий және т.б. революцияға дейінгі жылдардағы қазақ даласының діни-рухани отарлауын және орыс халқының «ұлылығы» мен «өркениет миссиясын», орыс емес халықтардың білімі мен жүзеге асырылу жағдайын ерекше атап өтеді. Бұл еңбектерде қазақ даласындағы ағарту жұмыстары, халықтың орысша сауаттылық деңгейі туралы мәліметтер бар. Алайда, бұл шығармалар патша үкіметінің саяси мүдделері аясында жазылғандықтан, олар қазақ халқына рухани салада жасалған зұлымдықты бейнелемейді. Революцияға дейінгі кезеңдегі халық ағарту ісінің дамуы туралы жарық көрген еңбектерде

біз патшалық Ресей саясатында орыс білімінің прогрессивті маңыздылығын баса көрсетіп, қазақ жеріндегі мектептердің рөлінің төмендегенін көреміз. 1927-28-оқу жылында ауыл мектептерінде қазақ ұл балалары оқушылардың 89 пайызын құраса, ал қазақ қыздары мұнда 11 пайыз ғана үлес алады. Салыстырар болсақ, орыстарда бұл көрсеткіштер - 66,3 пайыз және 33,7 пайыз екенін көрер едік [12, б. 30-33].

Жоғарыда сөз етілген жайтты толықтыра кетсек, 1888 жылдан бастап Ырғыздағы әйелдер гимназиясына Ы.Алтынсаринның және жергілікті ұлт өкілдерінің ықпалы бойынша қазақ қыздарын қабылдап оқыта бастаған. Ы.Алтынсарин екі кластық орыс-қазақ училищесінің оқу процесін жасағанда, сол кездегі орталау дәрежедегі орыс мектептерінің оқу бағдарламасын басшылыққа алған. Қыздар мектебінің оқу жүйесін де сол ізбен құрған, яғни мектепте әліппе, география, бөлшекке дейінгі арифметика, сызу, қысқаша орыс тарихы, жаратылыстану сабақтары оқытылған. Мұнда қыздарды машинкамен іс тігу өнеріне де үйреткен. 1888 жылдың басында Ы.Алтынсарин Торғай уездік оқу округының попечителіне кіріп, Ырғыздағы қыздар училищесінің жанынан қазақ қыздары бөлімін ашу туралы мәселе қояды. «... мұндағы негізгі міндет – қазақ қыздарын сәнді-салтанатты өмірге баулу, үйрету емес, орысша, қазақша азды-көпті білім беріп, оқуға, жазуға үйрету, еңбекке, қолөнеріне (іс тігу, тоқыма өнері, т.б.), үй шаруашылығына баулу, қысқасы, болашақ отбасының бақытын өз қолымен жасай алатын адамды тәрбиелеп шығару», – деп мәлімдейді архив құжаттары. Қазақ даласындағы Ы. Алтынсарин мектептерінің тарихын, оқу бағдарламаларының құрылымы мен мазмұнын зерттей келе, сол кездерден бастап қалыптаса бастаған ағартушылық саясатпен қазіргі ХХІ ғасырдағы білім беру саласындағы жаңғыртулар арасында терең сабақтастық бар екенін де байқауға болады, атап айтқанда: - оқытудың заманауи өмірмен байланысын күшейту; - білім алушылардың қызығушылықтарына сәйкес оқыту материалдарын жеңілден күрделендіріп құру; - білім беру мазмұнындағы ұлттық құндылықтарды баланың жас және дара ерекшеліктеріне сай дәріптеу; - жаратылыстану-математикалық, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарының тетіктерін ашу; - білім мен ғылым шеңберін кеңейту аясында шетел тілдерін оқыту; - оқу-тәрбие процесінде ұлттық тәрбие түрлерін дәріптеу және т.б.

Қорытынды

Қорыта келгенде, Революцияға дейінгі және сол жылдардағы қазақ әйелдерінің діни білімін зерттеу олардың қоғамдағы рөлі мен орнын жақсырақ түсінуге мүмкіндік береді. Революцияға дейінгі Қазақстан ислам діні маңызды рөл атқарған патриархалдық қоғам болды. Ислам әлеуметтік қатынастарды реттеуші рөл атқарды. Әйелдер, әдетте, ресми білім ала алмады, бірақ отбасылық және ауылдық ортада мүмкіндігінше қажетті діни білім алды. Дәстүрлі ислам негіздерімен мектеп алғашқы білімді, ал медресе жоғары білім алуға жол ашты. Жаңа әдіс (усули жадид) мектептері бір кездердегі дәстүрлі мұсылман оқу орындарымен салыстырғанда оқыту мен білім беруде ілгері қадам болды. Ескі әдіс мектептерінен айырмашылығы, жадидтік мектептер дыбыстық әдісті ұстанды. Жаңа әдістемедегі мектеп үлгісіне өткенде діни пәндермен бірге

зайырлы пәндер қатары көбейіп, орыс тілі де оқытылды, Кеңестік білім үлгісі тарай бастады. Діни білім алу қайта жаңғырып, әйел балалардың арнайы мектеп, медреселерде білім алуына жәдидшілдікті қолдаған қазақ зиялылары мен татар ұлты өкілдері көбірек белсенділік танытты. Арнаулы қыз балаларға ашылған оқу орындарында оқыған шәкірттер қоғамның сауаттылық деңгейі өсіп, ілгерілеуінде үлкен үлес қосты. Дегенмен барлық жаңа әдіс мектептері 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейін жұмыс істеді. Кейіннен жәдидтік мектептер жойылып, олардың орнына еңбек мектептері ашылды. Бұл кезде қазақ әйелдері жәдидтік мектептердің орнына ұйымдастырылған орта білімді кәсіптік-техникалық училищелерде білім алды.

Әдебиеттер тізімі

1. Шайзан Б., Альмухаметов А.Р., Нұржан Н.М. Патшалық Ресей үкіметінің қазақ даласында жүргізген миссионерлік саясаты // *ҚазҰУ Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы*. – №1(67). – 2019. – 63-74 бб.
2. Султанғалиева Г.С., Байғараев Н. Қазақ даласындағы жәдидтік қозғалыс: оның негізгі проблемалары // *Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы*. – 1(44). – 2015. – 134-140 бб.
3. Садвокасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (II пол. XIX – нач. XX вв.). – Алматы: Қазақ университеті, 2005. – 277 б.
4. Сабитов Н. Мектебы и медресе у казахов (Историко-педагогический очерк). – Алма-Ата: КазССР Академия наук, 1950. – 52 с.
5. Мустафина Р. М. Представления, культы, обряды у казахов. – Алма-Ата: Қазақ университеті, 1992. – 176 с.
6. Остроумов Н.П. Мадрасы в Туркестанском крае // *Журнал Министерства Народного Просвещения*. – VII. – 1907. – 64-74 бб.
7. Алимова Д.А. Особенности развития народного образования в Туркестане в период Российской империи // *Вестник МИЦАИ*. – №10. – 2009. – 47-52 бб.
8. Баубекова Г.Д., Жаркымбекова А.Т. Из истории становления женского просветительства в Центральной Азии конца 19 – начала 20 веков // *Человек, экономика, общество в условиях пандемии: региональные, глобальные и федеральные аспекты: сборник материалов XV Международной научно-практической конференции*. – Ставрополь: Институт Дружбы народов Кавказа, 2021. – 604 с.
9. Зиннатуллина А.Ә. Бағъбостан Мәәминова һәм аның Оренбургтагы қызлар мәктәбе (икенчел анализ материаллары нигезендә) // *Журнал Историческая этнология*. – №9(1). – 2024. – 61-67 бб.
10. Омарбеков Т. Сауатсыздықты жою: науқаншылық және оның салдарлары // *Ақиқат журналы*. – №2. – 1996. – 30-33 бб.
11. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Ленинград: ИАН СССР, 1927. – 264 с.
12. Волков И.В. Традиционное мусульманское образование в русском Туркестане (1867-1881 гг.) // *Российская революция 1917 г.: история и современность: материалы XIX Всероссийской научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых*. – Москва: РУДН, 2017. – 187 с.

Transliteration

1. Shajzan B., Al'muhametov A.R., Nyrzhan N.M. Patshalyk Resej ykimetiniñ kazak dalasynda zhyrgizgen missionerlik sayasaty [The missionary policy of the Tsarist Russian

government in the Kazakh steppes] // *ҚазҰУ Хабаршы. Filosofiya, мәдениеттану, sayasattanu seriyasy.* – №1(67). – 2019. – 63-74 bb.

2. Sultangalieva, G.S., Bajgaraev N. Қазақ даласындары zhәdiditk қозғалыс: оның негізгі проблемалары [The Jadid movement in the Kazakh steppe: its main problems] // *Abaj atyndazy ҚазҰПУ-нің Хабаршысы.* – №1(44). – 2015. – 134-140 bb.

3. Sadvokasova Z.T. Duhovnaya ekspansiya carizma v Kazahstane v oblasti obrazovaniya i religii (II pol. XIX – nach. XX vv.) [Spiritual expansion of tsarism in Kazakhstan in the field of education and religion (second half of the 19th – early 20th centuries)]. – Almaty: Kazak universiteti, 2005. – 277 s.

4. Sabitov N. Mekteby i medrese u kazahov (Istoriko-pedagogicheskij ocherk) [Mektebs and madrassas among the Kazakhs (Historical and pedagogical essay)]. – Alma-Ata: KazSSR Akademiya nauk, 1950. – 52 s.

5. Mustafina R. M. Predstavleniya, kul'ty, obryady u kazahov [Representations, cults, rituals of the Kazakhs]. – Alma-Ata: Қазақ universiteti, 1992. – 176 s.

6. Ostroumov N.P. Madrasy v Turkestanskom krae [Madrasas in the Turkestan region] // *Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniya.* – VII. – 1907. 64–74 ss.

7. Alimova D.A. Osobennosti razvitiya narodnogo obrazovaniya v Turkestane v period Rossijskoj imperii [Features of the development of national education in Turkestan during the period of the Russian Empire] // *Vestnik MICAI.* – №10. – 2009. – 47-52 ss.

8. Baubekova G.D., Zharkymbekova A.T. Iz istorii stanovleniya zhenskogo prosvetitel'stva v Central'noj Azii konca 19 – nachala 20 vekov [From the history of the development of women's education in Central Asia in the late 19th – early 20th centuries] // *Chelovek, ekonomika, obshchestvo v usloviyah pandemii: regional'nye, global'nye i federal'nye aspekty: sbornik materialov XV Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoy konferencii.* – Stavropol': Institut Druzhby narodov Kavkaza, 2021. – 604 s.

9. Zinnatullina A.Ә. Bag»bostan Mөeminova һәм аның Оренбургтағы қыздар мәктәбе (ikenchel analiz materiallary nigezendә) [Bagobostan Muminova and her girls' school in Orenburg (based on secondary analysis materials)] // *Zhurnal Istoricheskaya etnologiya.* – №9(1). – 2024. – 61-67 bb.

10. Omarbekov T. Sauatsyzdykty zhoyu: nauqanshylyқ zhәne оның saldarlary [Eradicating Illiteracy: Campaigning and Its Consequences] // *Ақиқат zhurnaly.* – №2. – 1996. – 30-33 bb.

11. Bartol'd V.V. Istoriya kul'turnoj zhizni Turkestana [History of cultural life of Turkestan]. – Leningrad: IAN SSSR, 1927. – 264 s.

12. Volkov I.V. Tradicionnoe musul'manskoe obrazovanie v russkom Turkestane (1867-1881 gg.) [Traditional Muslim Education in Russian Turkestan (1867-1881)] // *Rossiyskaya revolyuciya 1917 g.: istoriya i sovremennost': materialy XIX Vserossijskoj nauchnoj konferencii studentov, aspirantov i molodyh uchenyh.* – Moskva: RUDN, 2017. – 187 s.

Шаңбаева А.Н., Қаңтарбаева Ж.О., Бағашаров Қ.С.

Возможности религиозного образования женщин и девушек в казахской степи

Аннотация: В этой статье рассматривается историческая траектория религиозного образования среди казахских женщин и анализируется его влияние на расширение индивидуальных прав и возможностей и развитие общества. Авторы стремятся предоставить всестороннее понимание того, как религиозное образование сформировало интеллектуальную и культурную идентичность казахских женщин, опираясь на исторические данные. Духовное и интеллектуальное развитие казахских женщин было важным аспектом исторической эволюции казахской степи. Несмотря на кочевой образ жизни и социально-политические изменения, религиозное образование оставалось неотъемлемой частью казахского общества, формируя интеллектуальную

и духовную жизнь женщин. Религиозное образование служило не только средством личностного и духовного развития, но и механизмом сохранения традиций и укрепления моральных ценностей на протяжении поколений. С широким распространением ислама в казахской степи и расширением исламских институтов медресе стали основными образовательными центрами, которые давали женщинам глубокое понимание веры и научного дискурса, хотя в различные последующие исторические периоды, включая правление Российской империи и советскую власть, доступ к религиозному образованию подвергался различным идеологическим и политическим ограничениям. Несмотря на ограничения, казахские женщины продемонстрировали стойкость в своем стремлении к духовным знаниям, в поиске альтернативных средств образования и в своих усилиях по сохранению религиозного дискурса в своих общинах. В этой статье авторы рассматривают историческую траекторию религиозного образования казахских женщин, прослеживая его эволюцию от периода медресе до современных институтов. Это исследование, которое всесторонне анализируется с использованием исторических данных, направлено на демонстрацию уникальной важности религиозного образования в формировании интеллектуальной и культурной идентичности казахских женщин.

Ключевые слова: казахская степь, женщина, медресе, религиозное образование, ислам.

Shanbaeva A., Kantarbayeva Zh., Bagasharov K.

Opportunities for religious education of women and girls in the Kazakh steppe

Abstract: This article examines the historical trajectory of religious education among Kazakh women and analyzes its impact on individual empowerment and societal development. The authors aim to provide a comprehensive understanding of how religious education shaped the intellectual and cultural identity of Kazakh women, drawing on historical data. The spiritual and intellectual development of Kazakh women was an important aspect of the historical evolution of the Kazakh steppe. Despite the nomadic lifestyle and socio-political changes, religious education remained an integral part of Kazakh society, shaping the intellectual and spiritual lives of women. Religious education served not only as a means of personal and spiritual development, but also as a mechanism for preserving traditions and strengthening moral values across generations. With the widespread spread of Islam in the Kazakh steppe and the expansion of Islamic institutions, madrasahs became the main educational centers that provided women with a deep understanding of faith and scientific discourse, although in various subsequent historical periods, including the rule of the Russian Empire and Soviet rule, access to religious education was subject to various ideological and political restrictions. Despite the limitations, Kazakh women have shown resilience in their pursuit of spiritual knowledge, in their search for alternative means of education, and in their efforts to preserve religious discourse within their communities. In this article, the authors examine the historical trajectory of Kazakh women's religious education, tracing its evolution from the madrasah period to modern institutions. This study, which is comprehensively analyzed with historical data, aims to demonstrate the unique importance of religious education in shaping the intellectual and cultural identity of Kazakh women.

Keywords: kazakh steppe, woman, madrasah, religious education, Islam.

Келін түсті 11.09.2025

Қабылданды 12.11.2025

З.К. ШАУКЕНОВОЙ – 60!

Дорогая Зарема Каукеновна!

От имени редколлегии журнала примите самые искренние и сердечные поздравления с Вашим юбилеем!

Мы знаем Вас как талантливого и увлечённого ученого, опытного и инициативного руководителя, энергичного и неутомимого труженика, а также как удивительно светлого человека, в котором гармонично сочетаются профессионализм, обаяние, внутренняя и внешняя красота.

Ваш заслуженный авторитет и признание в научных и общественных кругах Казахстана и за его пределами – результат многолетнего плодотворного труда, глубокого научного поиска и значительного личного вклада в развитие отечественной науки и системы высшего образования.

Вы - пример научной требовательности, принципиальности и самоотверженного служения идеалам познания.

Особо хотим отметить Ваш вклад в развитие нашего журнала: активное участие в формировании его научного и методологического уровня, поддержку авторского коллектива, постоянное стремление к повышению качества публикаций и укреплению авторитета издания в профессиональном сообществе. Благодаря Вашей мудрости, инициативе и внимательному отношению к делу журнал стал одной из признанных научных площадок в области социогуманитарных исследований.

В профессии социолога и педагога Вы проявляете выдающиеся лидерские качества, формируя целое поколение талантливых исследователей и докторантов, вдохновляя их личным примером и научной требовательностью. Ваши труды, монографии и учебные пособия обогащают теоретическую и прикладную базу социологии и философии.

Деятельность в Ассоциации социологов Казахстана и в Казахстанском философском конгрессе стала весомым вкладом в развитие отечественной научной мысли, а участие в общественной и политической жизни страны укрепляет связи науки с обществом.

Коллеги, друзья и многочисленные ученики ценят в Вас не только профессиональную компетентность и высокие стандарты научной работы, но и искреннюю человечность, доброжелательность и внимательное отношение к людям.

Искренне желаем Вам, уважаемая Зарема Каукеновна, крепкого здоровья, счастья, благополучия, неиссякаемой энергии и вдохновения! Пусть каждый новый день приносит радость, а Ваши идеи и труды продолжают служить развитию науки, образования и нашего журнала!

Редколлегия

Р.К. КАДЫРЖАНОВУ – 75 ЛЕТ

Уважаемый Рустем Казахбаевич!

Примите самые искренние и тёплые поздравления с Вашим замечательным юбилеем -75-летием со дня рождения!

Ваша жизнь и научная деятельность неразрывно связаны с Институтом философии, политологии и религиоведения, где Вы посвятили науке более пятидесяти лет. Пройдя путь от младшего научного сотрудника до заведующего отделом политологии и этносоциологии, Вы внесли огромный вклад в становление и развитие отечественной философской и политологической мысли.

Ваши многолетние исследования в области политических систем, элит, национальной безопасности и национальной политики независимого Казахстана по праву признаны важным вкладом в гуманитарное знание. Вы являетесь авторитетным специалистом по вопросам национальной идентичности, этнополитики и межэтнических отношений, автором четырёх монографий и около 200 научных статей, опубликованных в ведущих научных изданиях Казахстана, России, США, Германии, Великобритании и других стран.

Ваш высокий профессионализм и международный научный авторитет подтверждены участием в престижных международных программах и грантах -Института Кеннана, программы Фулбрайта, Германской службы академического обмена (DAAD). Ваша работа была отмечена государственными наградами.

Особое признание заслуживает Ваша педагогическая деятельность – Вы активно готовите научные кадры, делитесь знаниями и опытом с молодыми исследователями, вдохновляя их на новые свершения. Как профессор ведущих вузов страны Казахского национального университета имени аль-Фараби и КазУМОиМЯ имени Абылай хана. Вы формируете поколение ученых, преданных идеалам науки и гуманизма.

Также отметим Ваш значительный вклад как члена редколлегии журнала «Аль-Фараби». Благодаря Вашему участию журнал укрепляет свои позиции в научном сообществе, повышает качество публикуемых материалов и сохраняет высокий академический уровень, служа площадкой для обмена идеями и развития философской и политологической мысли в Казахстане.

Уважаемый Рустем Казахбаевич!

Примите слова глубокой признательности за Ваш труд, верность науке и беззаветное служение истине.

От всей души желаем Вам крепкого здоровья, счастья, семейного благополучия, вдохновения и творческого долголетия. Пусть Вас окружают благодарные ученики, достойные последователи и друзья, а каждый новый день приносит радость, уважение и признание Ваших заслуг!

Редколлегия

БІЗДІҢ АВТОРЛАР – НАШИ АВТОРЫ

Абдиханарова Галия Ахметхановна – Қ. Сатпаев атындағы Қазақ Ұлттық техникалық Университеті, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

Адамиди Алёна – Карагандинский университет имени Букетова, преподаватель, магистр филологических наук.

Анламасова Ырсалды Жиентайқызы – Е.А.Букетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті, Философия кафедрасы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

Аубакирова Салтанат Советовна – Торайгыров университет, кафедра философии и социальных наук, PhD, ассоциированный профессор

Бағашаров Құдайберді Сабыржанұлы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультеті дінтану және мәдениеттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD

Бурова Елена Евгениевна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Джаманбалаева Шолпан Ерболовна – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, заместитель Генерального директора, доктор социологических наук, профессор

Кадыржанов Рустем Казахбаевич – Институт философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, главный научный сотрудник, доктор философских наук, профессор

Какимжанова Маргарита Кабдулақызы – С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Философия кафедрасы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Калишева Нәжия Хусаиновна – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, заң факультетінің мемлекет және құқық теориясы мен тарихы, конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы, заң ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор

Кемербай Рауан Амантайұлы – Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің философия кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD

Кобегенова Гүлмира Жеделбаевна – Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, заң.ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Қожамжарова Майра Жанайдаровна – Торайгыров университет, кафедра философии и социальных наук, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Қалдыбеков Нұрбол Сейілбекұлы – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты Философия орталығының ғылыми қызметкері, PhD докторант

Қалназаров Абылайхан Мамырайханұлы – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторант

Қаңтарбаева Жанна Орынбасарқызы – әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия және саясаттану факультеті, дінтану және мәдениеттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, философия ғылымдарының кандидаты

Құрманбаева Ләззат Төлбайқызы – М.Тынышбаев атындағы АЛТ Университеті, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

Құсаинов Дәуренбек Өмірбекұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, философия ғылымдарының докторы, профессор

Лягавина Вера Николаевна – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, орындаушылық өнер мамандарын даярлау бойынша білім беру бағдарламасының аға оқытушысы

Мажитова Айнаш Әлібайқызы – Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, кафедра философии, PhD докторант

Мулдашева Гүлнара Болатовна – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Әлеуметтік ғылым беру бағдарламасының аға оқытушысы, философия ғылымдарының кандидаты

Насырова Мадиям Юлдашевна – Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, кандидат философских наук, ассоциированный профессор

Нусипова Гүлнара Игенбаевна – ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты Философия орталығының жетекші ғылыми қызметкері, PhD

Нысанбаев Әділет – С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, PhD докторант

Очилов Сарвар Сафаевич - Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека, Кафедра философии, исследователь

Садыкова Торғын Мейрханқызы – С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, Философия кафедрасы, гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

Салимова Райгүль Сабыровна – Торайғыров университет, кафедра философии и социальных наук, старший преподаватель

Санбаева Наталья Садровна – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, орындаушылық өнер мамандарын даярлау білім беру бағдарламасының аға оқытушысы

Сырғабайев Санжар Болатқанұлы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және әлеуметтік ғылымдар институты, Философия кафедрасы, өнертану магистрі

Тәттібек Нұргүл – Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, PhD докторант

Темірова Гүлімай Сайранқызы - Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Тарих және әлеуметтік ғылымдар институты, PhD докторант

Тлеуханов Нуржан Сагинович – М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, мектептегі көркем еңбек және дизайн мұғалімдерін, сән және дизайн мамандарын даярлау білім беру бағдарламасының доценті, аға оқытушы, философия ғылымдарының кандидаты

Тюкмаева Аида Маратовна – Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека, преподаватель кафедры «философия и основы духовности», PhD

Шамахай Сайра – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Философия кафедрасы, PhD, қауымдастырылған профессор

Шаңбаева Арайлым Нұрдығұлқызы – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің тарих және құқықтану факультеті, саясаттану және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия және саясаттану факультеті, дінтану және мәдениеттану кафедрасының PhD докторанты

OUR AUTHORS

Abdikhaparova Galiya – K. Satpayev Kazakh National Technical University, Master of Arts, Senior Lekturer

Adamidi Alyona – Buketov Karaganda University, Lecturer, Master of Philological Sciences

Anlammassova Yrsaldy – Ye.A. Buketov Karaganda University, Department of Philosophy, Master of Humanities, Senior Lecturer

Aubakirova Saltanat – Toraighyrov University, Department of Philosophy and Social Sciences, PhD, Associate Professor

Bagasharov Kudaiberdi – Al-Farabi Kazakh National University, Associate Professor of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, PhD

Burova Elena – Chief researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Jamanbalayeva Sholpan – Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Deputy General Director, Doctor of Sociological Sciences, Professor

Kadyrzhanov Rustem – Chief researcher Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies CS MSHE RK, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Kakimzhanova Margarita – S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Department of Philosophy, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kaldybekov Nurbol – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Researcher, PhD student

Kalisheva Nazhiya – Al-Farabi Kazakh National University, Department of Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law, Faculty of Law, Doctor of Law, Associate Professor

Kalnazarov Abylaikhan – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Kantarbaeva Zhanna – Al-Farabi Kazakh National University, Acting Associate Professor of the Department of Religious and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, Candidate of Philosophical Sciences

Kemberbay Rauan – Associate Professor of the L. N. Gumilev Eurasian National University, Department of Philosophy, PhD

Kobegenova Gulmira – Sh. Yesenov Caspian University of Technology and Engineering, Master of Laws, Senior Lekturer

Kozhamzharova Mayra – Toraighyrov University, Department of Philosophy and Social Sciences, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kurmanbayeva Lyazzat – M. Tynyshbayev ALT University, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor

Kusainov Daurenbek – Abai Kazakh National Pedagogical University, Doctor of Philosophical Sciences, Professor

Liagavina Vera – M. Utemisov West Kazakhstan University, Senior Lecturer of the Educational Program for Training Specialists in Performing Arts.

Mazhitova Ainash – Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Department of Philosophy, PhD student

Muldasheva Gulnara – M. Utemisov West Kazakhstan University, Senior Lecturer of the Educational Program "Social Sciences", Candidate of Philosophical Sciences

Nassyrova Madinyam – Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Candidate's Degree in Philosophical Sciences, Associate Professor of the University

Nussipova Gulnara – Institute for Philosophy, Political Science and Religious Studies of the RK MHES CS, Leading Researcher of the Philosophy Center, PhD

Nyssanbayev Adilet – S. Amanzholov East Kazakhstan University, PhD student

Ochilov Sarvar - Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan Department of Philosophy, Researcher

Sadykova Torgyn – S. Seifullin Kazakh Agrotechnical Research University, Department of Philosophy, Master of Humanities, Senior Lecturer

Salimova Raigul – Toraighyrov University, Department of Philosophy and Social Sciences, Senior lecturer

Sanbayeva Natalya – M. Utemisov West Kazakhstan University, Senior Lecturer of the Educational Program for Training Specialists in Performing Arts.

Shamakhay Saira – L.N. Gumilev Eurasian National University, Department of Philosophy, PhD, Associate Professor

Shanbayeva Araylim – Senior Lecturer at the Department of Political Science and Socio-Philosophical Disciplines, Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Al-Farabi Kazakh National University, Department of Religious Studies and Cultural Studies of the Faculty of Philosophy and Political Sciences, PhD student

Syrgabayev Sanzhar – Abai Kazakh National Pedagogical University, Institute of History and Social Sciences, Department of Philosophy, Master of Arts

Tattibek Nurgul – Al-Farabi Kazakh National University, PhD student

Temirova Gulimai - Abai Kazakh National Pedagogical University, PhD student

Tleukhanov Nurzhan – M. Utemisov West Kazakhstan University, Senior Lecturer of the Educational Program for the Training of Teachers of Art and Design, Fashion and Design Specialists at School, Candidate of Philosophical Sciences

Tyukmaeva Aida – Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan, Department of Philosophy and Foundations of Spirituality, Lecturer, PhD

CONTENT

HERITAGE OF AL-FARABI: TRANSLATIONS AND RESEARCH

Kalisheva N.Kh., Nussipova G.I.

The Teaching of Abu Nasr Al-Farabi in the Context of the Ideals of Universal Humanism.....	3
--	---

KAZAKH PHILOSOPHY IN THE STREAM OF HISTORY

Kadyrzhanov R., Nassyrova M.

Abai and Alash: In search of a nation and justice.....	13
--	----

Syrgabaev S., Qusaiynov D., Temirova G.

Philosophical origins of the cultural and gnoseological foundations of kazakh painting.....	25
---	----

Kalnazarov A., Shamakhay S., Kemberbay R.A.

Philosophical Foundations of Mythmaking in the Representation of Kazakh Statehood.....	36
--	----

Nyissanbaev A.A.

Philosophical Concepts of Alikhan Bokeykhan about Kazakh Statehood	49
--	----

MODERN PHILOSOPHY: CREATIVE LABORATORY OF RESEARCHERS

Tyukmaeva A.M.

Conceptual and Semantic Aspects of Semiosis of Y. M. Lotman and C. S. Pierce.....	64
---	----

Muldasheva G., Tleukhanov N., Sanbayeva N., Liagavina V.

Semiotic Reductionism and Its Impact on the Development of Culture: A Philosophical Perspective.....	73
---	----

Tattibek N., Kurmanbayeva L., Kobegenova G., Abdikhaparova G.

Philosophical Problems of Biomedical Ethics.....	83
--	----

HUMAN. SOCIETY. CULTURE

Jamanbalayeva Sh., Burova E., Adamidi A.

Artificial Intelligence as a paradigm of modernization: conditions, perception, and risks (an interdisciplinary approach).....	96
---	----

Sadykova T., Kakimzhanova M., Anlamassova Y.

Interaction of Cultures in the Context of Globalization: Historical Processes and Contemporary Trends.....	116
---	-----

RELIGION AND MODERNITY

Kozhamzharova M., Aubakirova S., Salimova R., Mazhitova A.

Indicators of religious consciousness and religious literacy: theoretical and methodological analysis and empirical research.....	129
--	-----

Ochilov S.

Classification and interpretation of ethical concepts in the views of Imam Ali.....	144
---	-----

Shanbaeva A., Kantarbayeva Zh., Bagasharov K.

Opportunities for religious education of women and girls in the Kazakh steppe.....	159
--	-----

Z.K. Shaukenova – 60!	171
------------------------------------	-----

R.K. Kadyrzhanova – 75!	172
--------------------------------------	-----

Our Authors	173
--------------------------	-----

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ ЖӘНЕ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Бас редактор Сағиқызы Аяжан, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан),

Бас редактор орынбасары: Нұрмұратов Серік Есентайұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Философия орталығының жетекшісі (Алматы қ., Қазақстан),

Жауапты хатшы Нүсіпова Гүлнар Игенбайқызы, PhD, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының жетекші ғылыми қызметкері (Алматы қ., Қазақстан).

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ МҮШЕЛЕРІ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, ҚР ҰҒА академигі, М. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің қазақстандық филиалының әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Әмребаев Аидар Молдашұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының Саяси зерттеулер орталығының жетекшісі, философия ғылымдарының кандидаты (Алматы қ., Қазақстан); **Азербиев Аслан Дыбысбекұлы**, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті - Елбасы кітапханасының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан); **Бижанов Ақан Құсайынұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Қадыржанов Рүстем Қазақбайұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан); **Качеев Денис Анатольевич**, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университетінің доценті, философия ғылымдарының кандидаты (Қостанай қ., Қазақстан); **Құрманғалиева Ғалия Құрманғалиқызы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы (Алматы қ., Қазақстан); **Масалимова Әлия Рымғазықызы**, философия ғылымдарының докторы, профессор (Астана қ., Қазақстан); **Сатершинов Бақытжан Меңдібекұлы**, ҚР ҒЖБМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының бас ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының докторы, профессор (Алматы қ., Қазақстан).

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

Сейдуманов Серік Тұрарұлы, ҚР ҰҒА академигі, төраға (Алматы қ., Қазақстан); **Кныш Александр**, Мичиган университетінің профессоры (Энн Арбор қ., АҚШ); **Лазаревич Анатолий Аркадьевич**, Беларусь ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының кандидаты (Минск қ., Беларусь); **Мехди Санаи**, Тегеран университетінің профессоры (Тегеран қ., Иран); **Смирнов Андрей Вадимович**, ҰҒА академигі, РҒА Философия Институты (Москва қ., Ресей); **Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу**, Әзірбайжан ҰҒА Философия институтының директоры, философия ғылымдарының докторы (Баку қ., Әзірбайжан); **Хейл Генри**, Вашингтон университетінің профессоры (Вашингтон қ., АҚШ); **Шынай Бюлент**, Бурса университетінің профессоры (Бурса қ., Түркия); **Шермухамедова Нигинахон Арслоновна**, Мирзо Улутбек атындағы Өзбекстан ұлттық университетінің профессоры, философия ғылымдарының докторы (Ташкент қ., Өзбекстан); **Фэн Юйцзянь**, Фудан университеті профессоры, Халықаралық зерттеулер институты директорының орынбасары (Шанхай қ., Қытай); **Эшмент Беата**, Гумбольдт университетінің профессоры (Берлин қ., Германия).

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Философия, саясаттану және дінтану институты» шаруашылық жүргізу құқығындағы республикалық мемлекеттік кәсіпорын. Жарияланған мақалалар редакция алқасының көзқарасымен сәйкес келмеуі мүмкін.

Редакцияның сапалы мақалаларды таңдап алуға құқы бар, сондай-ақ, ұсынылған материалдардағы ақпараттардың дұрыс жеткізілуіне жауапкершілікке алмайды.

Дизайн және беттеу: **Г. Нусипова**

Теруте 17.10.2025 ж. берілді. Басуға 15.11.2025 ж. қол қойылды.
Таралым 500 дана. Форматы 70x100¹/₁₆. Есепті баспа табағы 11,25.

ЖК «ИМПУЛЬС» баспасында басылып шығарылды.
Қаскелең қ., ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл көшесі, 35 үй.

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ И РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Главный редактор: *Сағиқызы Аяжан*, доктор философских наук, профессор, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Заместитель главного редактора: *Нурмуратов Серик Есентаевич*, доктор философских наук, профессор, руководитель Центра философии Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

Ответственный редактор: *Нусипова Гульнар Игенбаевна*, PhD, ведущий научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК (г. Алматы, Казахстан).

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Абдильдина Раушан Жабайхановна, академик НАН РК, заведующая кафедрой социально-гуманитарных дисциплин Казахстанского филиала МГУ им. М.В. Ломоносова, доктор философских наук (г. Нур-Султан, Казахстан); *Амребаев Айдар Молдашев*, руководитель Центра политических исследований Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, кандидат философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Азербайев Аслан Дыбысбекович*, ведущий научный сотрудник Библиотеки Первого Президента РК – Елбасы, PhD (г. Нур-Султан, Казахстан); *Бижанов Ахан Хусаинович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор политических наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Кадыржанов Рустем Казахбаевич*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан); *Качеев Денис Анатольевич*, доцент Костанайского государственного университета имени Ахмета Байтурсынова, кандидат философских наук (г. Костанай, Казахстан); *Курмангалиева Галия Курмангалиевна*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук (г. Алматы, Казахстан); *Масалимова Алия Рымгазиевна*, доктор философских наук, профессор (г. Астана, Казахстан); *Сатершинов Бахытжан Менлибекович*, главный научный сотрудник Института философии, политологии и религиоведения КН МНВО РК, доктор философских наук, профессор (г. Алматы, Казахстан).

МЕЖДУНАРОДНЫЙ РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

Сейдуманов Серик Турарович, академик НАН РК, председатель (г. Алматы, Казахстан); *Кныш Александр*, профессор Мичиганского университета (г. Энн Арбор, США); *Лазаревич Анатолий Аркадьевич*, директор Института философии НАН Беларуси, кандидат философских наук (г. Минск, Беларусь); *Мехди Санаи*, профессор Тегеранского университета (г. Тегеран, Иран); *Смирнов Андрей Вадимович*, академик РАН, директор Института философии РАН (г. Москва, Россия); *Мамедзаде Ильхам Рамиз оглу*, директор Института философии НАН Азербайджана, доктор философских наук (г. Баку, Азербайджан); *Хейл Генри*, профессор Университета Дж. Вашингтона (г. Вашингтон, США); *Шынай Бюлент*, профессор Университета Бурса (г. Бурса, Турция); *Шермухамедова Нигинахон Арслоновна*, профессор Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улутбека, доктор философских наук (г. Ташкент, Узбекистан); *Фэн Юйцзянь*, профессор, заместитель директора Института международных исследований, Фуданьский университет (г. Шанхай, Китай); *Эшмент Беата*, профессор Гумбольдского университета (г. Берлин, Германия).

Учредитель:

Республиканское государственное предприятие на праве хозяйственного ведения
«Институт философии, политологии и религиоведения» Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
Публикуемые материалы не обязательно отражают точку зрения редакционной коллегии.
Редакция оставляет за собой право отбора качественных статей и не несет ответственности за достоверность информации в представленных материалах.

Дизайн и верстка: *Г. Нусипова*

Сдано в набор 17.10.2025 г. Подписано в печать 15.11.2025 г.
Тираж 500 экз. Формат 70х100¹/₁₆. Уч.изд.л. 11,25.

Отпечатано в типографии ИП «ИМПУЛЬС»
г. Каскелен, улица ҚР Тәуелсіздігіне 10 жыл, дом 35.

EDITORIAL BOARD AND EDITORIAL COUNCIL:

Chief Editor: *Sagikyzy Ayazhan*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan),

Deputy Chief Editor: *Nurmuratov Serik*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Head of the Center for Philosophy CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

Executive Editor: *Nusipova Gulnar*, PhD, Leading Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD:

Abdildina Raushan, Doctor of Philosophical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Kazakh branch of Lomonosov Moscow State (Astana, Kazakhstan); *Amrebayev Aydar*, Candidate of Philosophical Sciences, Head of the Political Studies Center of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); *Azerbayev Aslan*, PhD, Leading Researcher of the Library of the first President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy (Astana, Kazakhstan); *Bizhanov Akhan*, Doctor of Political Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); *Kadyrzhhanov Rustem*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); *Kacheev Denis*, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of Baitursynov KRU (Kostanay, Kazakhstan); *Kurmangalieva Galiya*, Doctor of Philosophical Sciences, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan); *Masalimova Aliya*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, (Astana, Kazakhstan); *Satershinov Bakhytzhon*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Chief Researcher of the CS MSHE RK IPPSRS (Almaty, Kazakhstan).

INTERNATIONAL EDITORIAL COUNCIL:

Seidumanov Serik, Academician of the RK NAS, Chairman (Almaty, Kazakhstan), *Knysh Alexander*, Professor of Michigan University (Ann Arbor, USA), *Lazarevich Anatoly Arkadievich*, Candidate of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Belarus (Minsk, Belarus); *Mehdi Sanai*, Professor of Tehran University (Tehran, Iran); *Smirnov Andrey Vadimovich*, Academician of the Russian Academy of Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the RAS (Moscow, Russia), *Mammadzade Ilham Ramiz oglu*, Doctor of Philosophical Sciences, Director of the Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Azerbaijan (Baku, Azerbaijan); *Hale Henry*, Professor of George Washington University (Washington, USA), *Shynay Bulent*, Professor of the University of Bursa (Bursa, Turkey); *Shermukhamedova Niginahon Arslonovna*, Doctor of Philosophical Sciences, Professor of Ulugbek NUU named (Tashkent, Uzbekistan); *Feng Yujun*, Professor, Deputy Director of the Institute of International Studies, Fudan University (Shanghai, China); *Eschment Beata*, professor at the Humboldt University (Berlin, Germany).

Founder:

Republican state enterprise on the right of economic management
«Institute for Philosophy, Political Science and Religion Studies»
of Committee of the Ministry of Sciences and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Published materials don't necessarily reflect the points of view of the editorial board.
Editorial staff reserves the right to select quality articles and is not responsible for the reliability of information in the submissions.

Design and layout: *G. Nussipova*

Submitted to the set on 17.10.2025. Signed in print on 15.11.2025.
Circulation of 500 copies. The format is 70x100¹/₁₆. Found.edit.page 11,25.

Printed in the printing house of IP "IMPULSE"
Kaskelen, KR Tauelsizdigine street 10 zhil, building 35.